

*Моїм батькам
Галині Василівні та Юрію Митрофановичу Замурам
з безмежною вдячністю
присвячується*

Olena Zamura

**«GRAND MAD»:
DEATH AND MORTALITY
IN HETMASHCHYNA
OF 18TH CENTURY**

Monograph

Kyiv
K. I. S.
2014

Олена Замура

**«ВЕЛИКИЙ ШАЛЕНЕЦЬ»:
СМЕРТЬ І СМЕРТНІСТЬ
В ГЕТЬМАНЩИНІ
XVIII ст.**

Монографія

Київ
К. І. С.
2014

УДК: 314:14:930:[316.334.55]:94(477) «1648/179»

ББК: 60.73(4Укр)

3 26

*Затверджено до друку
Вченою радою Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка
(протокол № 4 від 25 листопада 2013 р.)*

Рецензенти:

В.М. Горобець, доктор історичних наук, професор, завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАН України.

В.Л. Маслійчук, кандидат історичних наук.

Замура Олена

3 26 «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст.: монографія / О.Ю. Замура. — К.: К. І. С., 2014. — 240 с.

ISBN

Монографія присвячена смертності православного населення Гетьманщини в середині XVIII ст. У дослідженні зроблено наголос на провідній ролі екзогенної групи факторів смертності в традиційних суспільствах, обчислено й проаналізовано особливості показників смертності мешканців полкових сіл. Наведені підрахунки здійснено за допомогою історико-демографічних методів на основі даних джерел фіскального (Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.) та церковного (метричні книги, сповідальні розписи) обліку населення. Конфлікт між православною есхатологією і суспільною жалобною практикою розглянуто через призму активних матеріалів Переяславської духовної консисторії, духівниць представників козацької еліти та етнографічних джерел.

Для спеціалістів в галузях соціальної історії, історичної демографії, культурології, викладачів, аспірантів, студентів.

УДК: 314:14:930:[316.334.55]:94(477) «1648/179»

ББК: 60.73(4Укр)

Видання здійснено завдяки дослідній дотації

**Канадського інституту українських студій (КІУС) Альбертського університету
(з Меморіального фонду імені Нестора Печенюка)**

Обкладинка:

фреска «Тріумф смерті», Ораторіо деї Дішіпліні (м. Клузоне, Ломбардія, XV ст.).

ISBN

© О.Ю. Замура, 2014

Зміст

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	6
ПЕРЕДМОВА	8
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	14
1.1. Історіографія	14
1.2. Джерельна база.....	28
РОЗДІЛ 2. ЩО ВПЛИВАЛО НА СМЕРТНІСТЬ В ГЕТЬМАНЩИНІ XVIII СТ.	54
2.1. Простір і клімат	54
2.2. Основа раціону.....	59
2.3. Інфекційні захворювання.....	64
2.4. Хворі й немічні	72
2.5. Небезпечне дитинство.....	84
РОЗДІЛ 3. СМЕРТЬ ОЧИМА ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ	98
3.1. Показники рівня смертності й демографічні кризи	98
3.2. Очікувана тривалість життя	116
3.3. Тип вікової структури	124
3.4. Народжуваність і природний приріст	128
РОЗДІЛ 4. ЖАЛОБНІ ПРАКТИКИ	137
4.1. «Добра» смерть	137
4.2. «Зла» смерть.....	143
4.3. Поховальний церемоніал	157
ПІСЛЯМОВА	176
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	180
БІБЛІОГРАФІЯ	184
ДОДАТКИ	203
SUMMARY	230

Перелік скорочень

Держархів Полтавської обл.	Державний архів Полтавської області
ДЭС	Демографический энциклопедический словарь
див.	дивись
дод.	додаток (додатки)
ЭС	Энциклопедический словарь в 86 книгах и 4 дополнениях Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона
ЕГУ	Енциклопедія історії України у 10 т.
ЕВ	Етнографічний вісник
ІП	Історична пам'ять
ІР НБВУ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України
КА	Київська Академія
КМЭ	Краткая медицинская энциклопедия в 3 т.
коп.	копійка (копійок)
КС	Київська старовина / Киевская старина
мал.	малюнок
Наукові записки	Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
Наукові праці	Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ПСЗРИ	Полное собрание законов Российской империи
ПУАК	Полтавская ученая архивная комиссия
руб.	рубль (рублів)
СВ	Средние века
СВП	стативо-вікова піраміда населення
Соціум	Соціум. Альманах соціальної історії
СЛ	Сіверянський літопис

СХИФО	Сборник Харьковского Историко-Филологического общества
табл.	таблица
УАЩ	Український археографічний щорічник
УІЖ	Український історичний журнал
УМ	Україна модерна
УІЗ	Український історичний збірник
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України, м. Київ
APH	Acta Poloniam Historica
КНКМ	Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
LPS	Local Population Studies
PDP	Przeszłość demograficzna Polski

Передмова

Оновлення дослідницької парадигми в сучасній українській історіографії на засадах системного й міждисциплінарного підходів зумовило зацікавлення науковців проблемами демографічної поведінки та шлюбно-сімейних відносин¹. З огляду на те, що головним чинником, який забезпечує існування людського суспільства, є безперервний процес відтворення населення, така увага є цілком виправданою. Водночас стала тенденція до антропологізації сприяє поживленню цього інтересу.

Разом з тим наслідком численних «бунтів», які тривали у світовій гуманітаристиці протягом ХХ ст., стало зацікавлення світосприйняттям людини, її цінностями, уявленнями, страхами, переконаннями. Почалося дослідження нетрадиційних для історіографії тем, пов'язаних із найінтимнішими сферами буття людини, — дитинством, сім'єю, коханням, шлюбом, сексуальністю, хворобами, старістю. У цьому контексті увагу представників гуманітарних наук привернула й проблема сприйняття смерті в ранньомодерному соціумі. Поступово утвердилося переконання, що припинення людського життя — це не лише біологічне явище, адже, як слушно зауважили сучасні українські дослідники, «смерть «розпаковує» приховані смисли життя»². У зв'язку з цим її варто розглядати як соціокультурний феномен, бо сприйняття смерті змінюється залежно від рівня розвитку суспільства³.

У домодерній Європі смертність була одним з найважливіших компонентів демографічного зростання, який визначав основні параметри існування всього соціуму (режим відтворення населення; середню очікувану тривалість життя новонароджених; кількість дітей, які досягали статевої зрілості; середню тривалість першого й повторних шлюбів). Враховуючи те, що одним з основних компонентів демографічного зростання населення є смертність, поглиблене дослідження останньої видається ак-

¹ Волошин Ю. Сучасні історико-демографічні дослідження ранньомодерного українського суспільства: методологічний дискурс // ІП. — 2007. — № 1. — С.17.

² Кісь Р., Маерчик М., Кісь О. Передне слово // Студії з інтегральної культурології. 1. THANATOS. Спецвипуск «Народознавчих зошитів». — 1996. — № 1. — С. 6.

³ Савельєв Ю. О биологических симулякрах в социокультурном развитии. Смерть и гендер от архаики к постмодерну // Логос. — 2005. — № 2. — С. 251.

туальним, надто ж за відсутності спеціальних праць, які б стосувалися механізмів функціонування смертності в ранньомодерному українському суспільстві XVIII ст. Не буде перебільшенням сказати, що для сучасних українських дослідників люди Гетьманщини залишаються незвіданими, так само як для західноєвропейських географів епохи Просвітництва незвіданими були її землі.⁴

Отож, метою запропонованого до уваги дослідження був комплексний аналіз впливу екзогенних факторів і демографічних наслідків смертності на процес відтворення населення Гетьманщини XVIII ст. Об'єктом дослідження обрано сільське населення Переяславського полку в середині XVIII ст. Предметом дослідження виступає смертність сільського населення Переяславського полку в середині XVIII ст. як демографічний та соціокультурний феномен.

Робота над монографією передбачала розв'язання низки дослідницьких завдань:

- вивчити стан розробки проблеми в історіографії;
- проаналізувати інформаційний потенціал статистичних джерел обліку сільського населення Переяславського полку середини XVIII ст. задля вивчення екзогенних факторів і демографічних наслідків його смертності;
- встановити місце екзогенних факторів серед чинників, від яких залежав рівень смертності мешканців досліджених сіл;
- визначити особливості демографічних наслідків, спричинених показниками смертності населення досліджених сіл, порівнявши їх з аналогічними даними для Західної та Центрально-Східної Європи;
- дослідити реформування поховальних практик сільського населення Переяславсько-Бориспільської єпархії, спричинене інкорпорацією Гетьманщини до складу Російської імперії.

У той же час існує декілька серйозних перепон, які ускладнюють здійснення історико-демографічних досліджень суспільства Гетьманщини. По-перше, тут досить пізно, у порівнянні з католицькими та протестантськими країнами Європи, й з великими труднощами було запроваджено метричний облік населення.⁵ По-друге, оформлення метричних запи-

⁴ Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Пер. з англ. С. Біленького за уч. Т. Цимбала. — К.: Критика, 2009. — С. 261.

⁵ Дмитренко В. А. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: дис... кандидата іст. наук : 07.00.06 / Дмитренко Віталій Анатолійович. — К., 2010. — С. 36–50.

сів протягом усього XVIII ст. майже повсюдно відбувалося неналежним чином, часто не відповідало вимогам формуляру, особливо, коли йшлося про фіксацію віку облікованої особи⁶ або факту смерті.⁷ По-третє, після переходу до державної реєстрації актів цивільного стану правила зберігання метричних книг в архівах передбачали можливість порушення цілісності раніше єдиного екземпляра, доповнення його записів аркушами з іншого екземпляра та знищення дублету.⁸

Крім того, для підрахунку основних демографічних показників (загальних коефіцієнтів народжуваності, смертності, природного приросту, коефіцієнтів дитячої смертності, очікуваної тривалості життя) обов'язково потрібно встановити загальну кількість досліджуваного населення, а метричні книги такої інформації не містять. Це означає, що необхідно ще знайти матеріали церковного або фіскального обліку населення, які б фіксували дані про загальну кількість облікованого населення протягом досліджуваного періоду.

Усі вище перелічені обставини надають особливої цінності кожному екземплярові метричної книги, який відповідає переліченим критеріям (цілісність екземпляра, хронологічна послідовність записів, обов'язкове зазначення віку усіх облікованих осіб, можливість встановити загальну кількість населення в парафії). У нашому випадку цим пояснюється той факт, що в монографії увагу зосереджено на певних селах саме Переяславського полку.

Хронологічні рамки дослідження обмежені періодом існування Переяславсько-Бориспільської єпархії (1733 — 1785 рр.), оскільки обліковані особи були приписані саме до її парафій. Територіальні межі дослідження охоплюють три села Березанської (Ветове, Лук'янівку) та Першої Полкової (Войтівці) сотень Переяславського полку, які відповідно розташовувалися в Басанській (Ветове), Бориспільській (Войтівці) та Баришевській (Лук'янівка) протопопіях Переяславсько-Бориспільської єпархії. Показчик Генерального опису Лівобережної України 1765 — 1769 рр. закріпив два варіанти назви одного із досліджених сіл — Ветове й Войтове⁹, а тому задля уникнення плутанини співзвучних назв «Войтове» та «Войтівці», під час написання роботи для позначення села в Березанській сотні використано варіант «Ветове».

⁶ Там само. — С. 85–88.

⁷ Гузенков С. Метричні книги православних церков Південної України другої половини XIX — початку XX ст.: джерелознавчий нарис. — К.: 2011. — С. 60.

⁸ Там само. — С. 43.

⁹ Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 р.р.: показчик нас. пункт. — К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. — С. 49.

Дослідження цієї вибірки, окрім уже зазначених причин, обумовлене досягненнями математичної статистики, котра тлумачить репрезентативність як властивість деяких часткових даних правильно відображати об'єкт у цілому. Репрезентативність має універсальний характер і поширюється не лише на природничі науки, а й на пізнання соціальних явищ, тобто й на історію.¹⁰

Усі села були компактно розташовані в північній частині Переяславського полку. Таким чином, відмінності щодо кліматичних умов і якості ґрунтів в межах дослідженої території видаються мінімальними. Крім того, розташування досліджених сіл поблизу доріг¹¹ дозволило розглянути вплив комунікацій на поширення інфекційних захворювань.

Комплексне застосування методів історичного дослідження дало змогу провести аналіз факторів смертності та їхніх демографічних наслідків з урахуванням соціокультурної специфіки ранньомодерного часу. У роботі використані загальнонаукові методи (аналіз, синтез, системний підхід, структурно-функціональний аналіз, методи виміру та опису, логічний метод), спеціально-історичні методи (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний) та конкретно-проблемні методи, з-поміж яких було залучено квантативні методики дослідження факторів смертності та її демографічних наслідків.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше у вітчизняній історичній науці сільське населення Гетьманщини стало об'єктом комплексного історико-демографічного дослідження. Зокрема:

- з'ясовано питання про значення показників смертності та їхній вплив на природний приріст сільського населення в середині XVIII ст.;
- встановлено тип структури населення та середню очікувану тривалість життя мешканців досліджених сіл;
- проаналізовано інтервали між демографічними кризами та потужність останніх в українському ранньомодерному сільському

¹⁰ Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф. Історичне джерелознавство. — К.: Либідь, 2002. — С. 158.

¹¹ Побіжний погляд на географічні карти XVIII — початку XIX ст. дозволяє припустити, що сітка доріг Малоросії значно відрізнялася від сучасного вигляду доріг Київщини, Полтавщини чи Чернігівщини. Важливо навіть не те, що самі дороги були ґрунтові, а той факт, що вони здебільшого розташовувалися саме поряд із селами або навіть перетинали територію останніх (Российский атлас из сорока четырех карт состоящий и на сорок два наместничества империи разделяющий. — СПб: Гравир. и печат. при Горном училище, 1792. — С. 44; Карманный почтовый атлас всей Российской империи разделенной на губернии с показанием главных почтовых дорог. — СПб, 1808. — С. 27).

соціумі. Визначено особливості їхнього впливу на представників різних вікових груп;

- доведено, що незважаючи на високий рівень дитячої смертності, населення досліджених сіл протягом періоду, що вивчався, переживало демографічну молодість, літні люди обох статей становили меншість серед загальної кількості мешканців, а сам рівень смертності головним чином залежав від дії екзогенних факторів. Значення показників народжуваності перевищували значення показників смертності, а природний приріст населення був додатним;
- реконструйовано комплекс вимог, який в середині XVIII ст. визначав проведення церковного жалобного церемоніалу;
- запроваджено до наукового обігу низку неопублікованих джерел, які дали змогу встановити конкретні показники смертності та очікуваної тривалості життя мешканців досліджених сіл.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані в історико-демографічних і краєзнавчих дослідженнях, під час підготовки курсів історичної демографії, історичної соціології, навчально-методичної літератури та проведення подальших досліджень із соціальної історії України ранньомодерного періоду.

* * *

Наостанок хотілося б скористатися доброю нагодою й висловити свою щирю подяку колегам, які у різний спосіб допомагали під час підготовки монографії. Перш за все хотілося б подякувати моему науковому керівникові — професорові Юрію Волошину, який не лише спрямував мій дослідницький запал в русло історичної демографії, ретельно вичитував мої перші статті (тексти яких після цього рясно вкривалися його примітками червоного кольору), але й спонукав мене до методологічних рефлексій над тим, що виходить з-під пера мого власного та моїх колег.

Я дуже вдячна Оксані Прокоп'юк за її зауваження, висловлені після прочитання ще «сирого» тексту мого дослідження. Хочу також подякувати Наталії Старченко, чия вимогливість і поради допомогли зробити структуру тексту чіткішою та поліпшити мій стиль.

Приємні спогади залишило спілкування з моїми опонентами-рецензентами Віктором Горобцем та Володимиром Маслійчуком. Їхні критичні зауваження та схвальні відгуки з одного боку висвітлювали слабкі моменти в моїй праці, а з іншого підбадьорювали дослідницю-початківця.

Також хочу подякувати колегам із Дніпропетровська, які свого часу виявили прихильність до мене і моєї праці. З особливою теплотою я зга-

дую професорів Ганну Швидько, Сергія Світленка, Варфоломія Савчука. Висловлюю вдячність своїм полтавським колегам: Оксані Коваленко, Віталієві Дмитренку, Ігореві Сердюку та Олександрові Сакалу, які ділилися зі мною своїми матеріалами й міркуваннями.

Складаю окрему подяку стипендійній комісії Канадського інституту українських студій (КІУС) при Альбертському університеті за фінансове сприяння публікації монографії.

Розділ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Історіографія

На жаль, на сьогоднішній день жодної фундаментальної узагальнюючої праці з історичної демографії Гетьманщини XVIII ст. не існує. Ті розробки, що почали з'являтися впродовж останніх десяти років, зазвичай присвячені окремим вузьким сюжетам і є досить малочисельними. На відміну від представників української історичної науки дослідники з країн Західної та Центрально-Східної Європи досягли помітних успіхів у вивченні проблем історичної демографії, зокрема смертності. Проте їхні пошуки не торкалися території України. Зважаючи на вище викладені обставини та міждисциплінарний характер нашого дослідження, у цій частині роботи розглянуто праці з історичної демографії, соціальної історії, мікроісторії тощо.

Ідеї та наукові здобутки усіх згаданих нижче авторів у той або інший спосіб знайшли відображення в даній роботі. Історіографічний доробок досліджуваної проблеми умовно розподілено на три ієрархічні рівні: а) підсумково-узагальнюючі концептуальні праці; б) роботи, присвячені вузловим аспектам досліджуваної автором проблеми; в) розвідки про конкретні сюжети в рамках тієї ж проблеми.

Першу групу використаних робіт складають концептуальні праці, які обґрунтовують необхідність історико-демографічних досліджень смертності в ранньомодерних суспільствах або самі є прикладом такого дослідження. До них належать роботи юриста Леона Рабіновича (Léon Rabinowicz), демографа Адольфа Ландрі (Adolf Landry) та соціолога Ворена Сімпсона Томпсона (Warren Simpson Thompson). Протягом 1920-х — 1930-х рр. кожен з них самостійно опублікував дослідження, в яких було сформульовано основні засади теорії демографічної революції (сам термін «демо-

графічна революція» належить Леоніві Рабіновичу)¹². Ці дослідники встановили, що рівень народжуваності й смертності людей обумовлюється не лише біологічними законами, а й соціальними умовами.

До наукового обігу було запроваджено поняття «тип відтворення населення», під яким розуміють сукупність найважливіших якісних ознак відтворення населення в схожих історичних, економічних та соціальних умовах¹³. Таким чином, тип відтворення населення, притаманний аграрним суспільствам, відрізняється від того, який характерний для індустріальних суспільств. Відповідно визначальні фактори та показники смертності в таких соціумах теж різняться.

У рамках теорії демографічної революції було здійснено поділ смертності на три типи: архаїчний, традиційний та сучасний.¹⁴ Традиційний тип смертності вважається домінуючим в аграрних суспільствах. За твердженням провідного сучасного російського демографа Анатолія Вишневського, в аграрних суспільствах домінує екзогенна смертність, яку зумовлюють зовнішні фактори (несприятливі кліматичні умови, голод, неякісне харчування, епідемії, військові конфлікти).¹⁵

Серед авторів історико-демографічних досліджень смертності населення Європи раннього нового часу центральне місце належить чільнику другого покоління школи «Анналів» Фернанові Броделю (Fernand Braudel)¹⁶, його учневі П'єрові Шоню (Pierre Chaunu)¹⁷, співзасновникам кембриджської «Групи історії народонаселення та соціальної структури» Едвардові Ентоні Ріглі (Edward Antony Wrigley) і Роджерові Скофілду (Roger S. Schofield),¹⁸ Масімо Ліві Баччі (Massimo Livi Bacci), авторові уза-

¹² Шубртова А. Теория демографической революции: к вопросу о происхождении [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=19&idArt=323

¹³ ДЭС / Гл. ред. Д. И. Валентей. — М.: Советская энциклопедия, 1985. — С. 525.

¹⁴ Вишневский А. Г. Демографическая революция. — М.: Статистика, 1976. — С. 22–40.

¹⁵ Вишневский А. Г. Указ. соч. — С. 42–72.

¹⁶ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.: в 3 т. / пер. с фр. Л. Е. Куббеля. — М.: Прогресс, 1986. — Т. 1: Структуры повседневности: возможное и невозможное. — С. 84–107.

¹⁷ Шоню П. Цивилизация классической Европы / Пер. с фр. и послесл. В. Бабинцев. — Екатеринбург: У-Фактория, 2005. — С. 173–232; Його ж. Цивилизация Просвещения / Пер. с фр. И. Иткина, М. Гистер. — Екатеринбург: У-Фактория, М.: АСТ Москва, 2008. — С. 41–179.

¹⁸ Bradley L. The population history of England 1541–1871: A reconstruction E.A. Wrigley and R.S. Schofield. pp. 757. Edward Arnold, 1981 // LPS. — Autumn 1981. — № 27. — P. 53–61.

гальнючої праці з демографічної історії Європи¹⁹ та еволюційному біологові Джеродові Даймонду (Jared Diamond).²⁰

Фернан Бродель розвинув теорію демографічно детермінованого, саморегульованого механізми смертності доіндустріального суспільства, якому притаманний традиційний тип смертності. У рамках дослідження природного приросту населення Європи протягом XVIII ст. уже згадуваний П'єр Шоню виокремив два головних фактори, які характеризують смертність людської популяції в цей період: збільшення тривалості життя населення північно-західної Європи в середньому майже на десять років та надзвичайно високі темпи природного приросту в східній частині континенту без продовження тривалості життя її мешканців. На думку цього дослідника, шалене зростання кількості населення Європи протягом другої половини XVIII ст. відбувалося за рахунок представників периферії, до яких належали й мешканці Гетьманщини. Цю концепцію П'єра Шоню ми використали задля пояснення отриманих нами результатів дослідження смертності сільського населення Переяславського полку.

У свою чергу Едвард Ентоні Ріглі та Роджер Скофілд, співавтори монографії з історії народонаселення Англії XVI — XIX ст., встановили, що коливання показників смертності в аграрному соціумі залежало від зміни пір року. Вони запропонували загальну схему сезонної смертності в Англії другої половини XVIII ст., за якою кількість смертей сільських мешканців завжди досягала максимуму протягом березня — квітня, а мінімуму — у липні. Згадана праця Масімо Ліві Баччі особливо цінна міркуваннями автора про важливість високого показника густоти сільського населення для розвитку й нормального функціонування європейських міст. Слідом за П'єром Шоню, він наголосив на тому, що для півдня Російської імперії, незважаючи на потужний приплив іммігрантів після поразки Туреччини, протягом XVIII ст. характерною була надзвичайно низька густина населення.

Праця Джерода Даймонда «Зброя, мікроби і харч» у цій низці блискучих досліджень остання за хронологією своєї появи й належить людині, яка не є істориком за фахом. Остання обставина, на нашу думку, лише додала науковій цінності цій книзі. Її автор спробував пояснити, чому «розвиток складних суспільств розгортався по-різному на різних континентах протягом останніх 13 тис. років».²¹ Розв'язуючи це надсклад-

¹⁹ Ливи Баччи М. Демографическая история Европы / Пер. с итал. А. Миролобовой. — СПб.: «Alexandria», 2010. — С. 31–47.

²⁰ Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч: Витоки нерівностей між народами / Пер. з англ. та наук. ред. Т. Цимбала. — К.: Ніка-Центр, 2009. — 488 с.

²¹ Даймонд Дж. Вказ. пр. — С. 412.

не питання, Джерод Даймонд звертався до сучасних здобутків біології та генетики, щоб пояснити уразливість різних груп людей до інфекційних захворювань. Його міркування використано у другому розділі запропонованої монографії.

Для розуміння сутності зв'язку історико-демографічних процесів та сприйняття смерті в аграрних суспільствах важливе значення також мають фундаментальні праці французьких дослідників Філіпа Ар'єса (Philippe Ariès)²², Мішеля Вовеля (Michele Vovelle)²³ та Еммануеля Ле Руа Лядюрі (Emmanuel Le Roy Ladurie)²⁴. Їхню увагу привернула проблема сприйняття смерті в ранномодерних соціумах. Активне звернення до цього питання зумовив протест третьої генерації спільноти «Анналів» проти знеособлення історії на початку 1970-х рр.²⁵. Підґрунтям для історико-антропологічного аналізу сприйняття смерті стала праця бельгійця Арнольда ван Генепа (Arnold van Gennep)²⁶, написана ще на початку ХХ ст. У названій роботі дослідник прагнув знайти спільну логіку в різних ритуалах родинного циклу, відмінних за формою їхнього перебігу²⁷. Арнольд ван Генеп увів до наукового обігу поняття обрядів переходу (rites of passage), якими супроводжувалася будь-яка зміна місця, соціального становища й статусу кожного члена суспільства²⁸. Усі обряди переходу склалися з трьох фаз:

- розділення (separation);
- грань (margo або limen (лат.) — поріг);
- відновлення (reaggregation).

Арнольд ван Генеп вважав родильні, весільні й похоронні обряди однотипними, такими, що символізували перехід з однієї соціальної категорії до іншої²⁹. Згодом класик американської культурної антропології Віктор Тернер (Victor W. Turner), спираючись на класифікацію Арнольда

²² Ар'єс Ф. Человек перед лицом смерти. — М.: Издательская группа «Прогресс» — «Прогресс — Академия», 1992. — 528 с.

²³ Vovelle M. Śmierć w cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność / przekład: Tomasz Swoboda oraz Maryna Ochab, Magdalena Sawiczewska — Lorkowska, Diana Senczyszyn. — Gdańsk: Słowo/obraz terytoria, 2004. — 856 s.

²⁴ Ле Руа Ладюрі Э. Монтанно, окситанская деревня (1294–1324) / Перевод с фр. В. А. Бабинцева и Я. Ю. Старцева. — Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2001. — С. 262–276; 471–486.

²⁵ Яковенко Н. Вступ до історії. — К.: Критика, 2007. — С. 209–213.

²⁶ Бейлис В. Теория ритуала в трудах Виктора Тернера // Тэрнер В. Символ и ритуал. — М.: Глав. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1983. — С. 9.

²⁷ Маєрчик М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу. — К.: Критика, 2011. — С. 38.

²⁸ Бейлис В. Ук. соч. — С. 17.

²⁹ Ерєміна В. И. Ритуал и фольклор. — М.: узд-во «Наука». Ленингр. отдел., 1991. — С. 137.

ван Генепа, визначив, що в домодерних спільнотах мерці разом із немовлятами та нареченими (переважно жіночої статі) належали до лімінальних, тобто «порогових істот»³⁰. Специфічне, різко відмінне від усталеного в модерних спільнотах потрактування «порогових істот», Віктор Тернер пояснив тим, що представники всіх зазначених груп перебували у процесі набуття нового статусу. Мрець, як немовля чи молода на весіллі, теж переходив в іншу групу — від живих до мертвих. Значення праць Арнольда ван Генепа та Віктора Тернера полягає в тому, що вони довели існування особливого, відмінного від сучасного, сприйняття смерті й мерців у людей домодерних суспільств.

У свою чергу Філіп Ар'єс довів, що ставлення до смерті не завжди було однаковим. У Західній Європі воно змінювалося протягом «*la longue durée*» (часу надзвичайно довгої тривалості)³¹. Дослідник виокремив п'ять моделей сприйняття смерті. Для першої і найдавнішої з них, «прирученої смерті», характерне розуміння смерті як переходу. В умовах домінування цієї моделі відокремлення душі від тіла сприймали як акт публічний, а не інтимний. Для простолюду смерть залишалася «прирученою» з архаїчних часів і аж до кінця XIX ст. Паралельно серед західноєвропейських інтелектуалів протягом XII — XIX ст. формувалися моделі «смерті своєї», «смерті далекої і близької» та «смерті твоєї».

Детального розгляду заслуговує остання модель сприйняття смерті — «смерть дика», або медикалізована. Загальноприйнятою вона стала протягом першої половини XX ст. Особливість цього сприйняття полягає в тому, що смерть повністю витіснили в лікарні під нагляд медиків. Неприховані бурхливі вияви скорботи перейшли до категорії неприйнятних проявів жалоби. Завдяки переосмисленню феномену смерті, люди почали не помічати її.

Філіп Ар'єс довів, що динаміка змін у сприйнятті смерті не виникла спонтанно. Її найпомітніші прояви в Західній Європі припали на другу половину XVIII ст. Докорінне переосмислення феномена смерті відбулося серед представників привілейованих верств. Основною рисою нової моделі ставлення до смерті була заборона акцентувати увагу на невідворотному припиненні життя. Від смертельно хворого приховували безнадію його становища.

³⁰ Тернер В. Символ и ритуал. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983. — С. 160.

³¹ Гуревич А. Я. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии // Гуревич А. Я. История — нескончаемый спор. Мидиевистика и скандинавистика: статьи разных лет. — М.: РГГУ, 2005. — С. 268.

На переконання Філіпа Ар'єса, погляди церковних ієрархів на атрибути «доброї» смерті змінювалися впродовж усієї історії християнства³². Акцентуючи увагу на негативному тлумаченні наглої смерті (*mors repentina*) у «вченій» культурі³³, дослідник прагнув конкретизувати обставини «злої» смерті. Зокрема, науковець наголосив на тому, що у «вченій» традиції такий спосіб відокремлення душі від тіла означав Божий гнів. Негативне трактування наглої смерті у християнській доктрині послужило приводом для спекуляцій на вартості поховання таких мерців кліриками³⁴. Філіп Ар'єс довів, що сприйняття смерті кардинально змінюється упродовж соціокультурного розвитку людства. Однак дослідник не зміг вичерпно пояснити причини цих змін³⁵, окрім того, оминув увагою проблему трактування смерті у протестантизмі й посттридентському католицизмі, хоча християнська есхатологія упродовж Контрреформації зазнала істотних змін.

Інший французький дослідник окресленої нами проблеми — Мішель Вовель — проаналізував вплив Контрреформації на формування певного сприйняття наглої смерті, зокрема, й на конструювання образу «доброї» смерті у свідомості спільноти вірних. Дослідник наголосив, що роль сповідника під час «останнього переходу»³⁶ невинно зростала. Відповідно до ідеалу «доброї» смерті людина повинна була усвідомлювати наближення останньої години. У цей відповідальний момент заборонялося заглиблюватися в себе. Сповідь уважалася обов'язковою³⁷. Таким чином, останні години людського життя були чітко регламентовані.

Мішель Вовель розкритикував ідею Філіпа Ар'єса про послідовні зміни моделей сприйняття смерті. Він уважав, що, принаймні, протягом пізнього середньовіччя й раннього нового часу співіснували дві форми сприйняття смерті — народна та християнська³⁸. Дослідник піддав сумніву спроби Філіпа Ар'єса перенести ментальні установки еліти на все суспільство, послуговуючись поняттям «колективного несвідомого»³⁹. Сам науковець, посилаючись на фольклор, не сумнівався у вкоріненості страху наглої смерті в народну ментальність⁴⁰.

Особливості сприйнятті смерті людьми традиційного суспільства вивчав уже згадуваний Еммануель Ле Руа Лядюрі. В основі його досліджен-

³² Ар'єс Ф. Ук. соч. — С. 54–69.

³³ Там же — С. 40–41.

³⁴ Там же. — С. 42.

³⁵ Гуревич А. Я. Смерть как проблема исторической антропологии... — С. 272.

³⁶ Vovelle M. Śmierć w cywilizacji Zachodu. — S. 312.

³⁷ Там же. — С. 313.

³⁸ Гуревич А. Я. Ук. соч. — С. 278.

³⁹ Там же. — С. 272.

⁴⁰ Vovelle M. Śmierć w cywilizacji Zachodu. — S. 311.

ня — протоколи допитів еретиків з оксітанського села початку XIV ст., в яких засвідчено, що католики та катари Монтайю ледве орієнтувалися в догмах офіційної есхатології. Частина катарів узагалі вірила в те, що привиди покійників вештаються навколо села, а потім ще раз помирають. Однак селяни-еретики піклувалися про порятунок власних (і не тільки) душ та прагнули уникнути пекельних мук. Мешканці Монтайю демонстрували наївне розуміння християнських догм.

Спираючись на попередні напрацювання, в яких порушувалися проблеми сприйняття смерті в домодерному європейському суспільстві, сучасні німецькі дослідники Петер Дінцельбахер (Peter Dintelbacher)⁴¹ та Мартіна Кессель (Martina Kessel)⁴² узагальнили в праці «Історія європейської ментальності» наукові уявлення про інтерпретацію феномена смерті в Західній Європі доби середньовіччя та раннього нового часу. Вони показали, що сприйняття цього феномену не було однаковим для всіх і змінювалося залежно від конфесійної приналежності людини, її соціального статусу, рівня освіти тощо.

Завдяки роботам Фернана Броделя, його учнів та послідовників західноєвропейські науковці примножили внесок у розробку історико-демографічної проблематики значною кількістю розвідок. Представники спільноти «Аналів» довели, що комплексно дослідити смертність та її вплив на людей ранньомодерного суспільства неможливо без поєднання кліометрики та мікроісторичного підходу.

Другу групу складають наукові праці, які присвячені вузловим аспектам досліджуваної нами проблеми. Першим таким аспектом вивчення є наукова розробка статистичних джерел обліку населення Гетьманщини (метричних книг, сповідальних розписів та Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр.).

У середині 1950-х рр. демографи Луї Анрі (Louis Henry) та Алєн Блєм (Alan Blum) довели високий інформаційний потенціал метричних книг на прикладі французького матеріалу⁴³. У сучасній українській історіографії до інформаційного потенціалу метричних книг та сповідальних розписів одним з перших звернувся В'ячеслав Мордвінцев⁴⁴. Однак він об-

⁴¹ Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера / Пер. з нім. В. Кам'янець. — Львів: Літопис, 2004. — С. 287–304.

⁴² Там само. — С. 305–319.

⁴³ Анрі Л., Блєм А. Методика анализа в исторической демографии. — М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1997. — 207 с.

⁴⁴ Мордвінцев В. М. Метричні книги // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історія. — 1999. — Вип. 41. — С. 12–15; Його ж. Сповідальні книги // КС. — 1995. — № 3. — С. 84–87; Його жє. Церковно-статистическая документация как исторический источник по изучению социального развития городов и сёл Левобережной

межився підрахунками загальної кількості населення в єпархіях і безпосередньо не досліджував смертність.

Перспективам залучення цих джерел для проведення історико-демографічних досліджень смертності присвячені статті Юрія Волошина⁴⁵, Ігоря Скочиляса⁴⁶, монографія Сергія Гузенкова⁴⁷ та дисертація Віталія Дмитренка⁴⁸, в якій частково розглянуто дану проблему. Перелічені дослідників дійшли висновку, що в джерелах церковного обліку все населення через низку причини об'єктивного та суб'єктивного характеру дуже часто обліковували неповністю.

Сучасний український історик Сергій Гузенков підсумував, що для метричних книг Російської імперії проблема неповного обліку покійних залишалася актуальною навіть у XIX ст., бо «процедура перевірки інформації стосовно записів про померлих природною смертю детально не була визначена законодавством»⁴⁹. Таким чином, точність цих даних не викликає особливої довіри, проте вказує на приблизні орієнтири.

Крім того, одним із вузлових аспектів історико-демографічних досліджень смертності населення Гетьманщини ми вважаємо вивчення, джерелознавчий аналіз та наукову розробку Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. в контексті дослідження проблем підрахунку показників смертності та з'ясування її основних факторів. Від моменту запровадження цього джерела до наукового обігу Олександром Лазарев-

Украины в XVIII веке // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Тезисы докладов V Всесоюзной конференции 30 мая — 1 июня 1990 г. — К.: Киевский Ордена Ленина и Ордена Октябрьской революции Государственный университет им. Т. Г. Шевченко, 1990. — С. 79–81.

⁴⁵ Волошин Ю. Відвіз в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії // КС. — 2011. — № 5. — С. 24–41; Його ж. Смертність і поширення хвороб серед старообрядців Стародубського полку: демографічне дослідження з історії Лівобережної України 1760–1780-х років // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2005. — Випуск 39–40. — С. 398–411; Його ж. Статевो-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття // ІП. — 2011. — № 1. — С. 5–24; Його ж. Сучасні історико-демографічні дослідження ранньомодерного українського суспільства: методологічний дискурс // ІП. — 2007. — № 1. — С. 15–19.

⁴⁶ Скочиляс І. Запровадження метричних книг у Київській православної митрополії в другій половині XVII століття // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. — 2001. — Вип. II. — С. 77–87; Його ж. Реєстрація природного руху населення у Львівській єпархії в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 1998. — Вип. 33. — С. 225–235.

⁴⁷ Гузенков С. Метричні книги православних церков... — 124 с.

⁴⁸ Дмитренко В. А. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій ... — 190 с.

⁴⁹ Гузенков С. Вказ. пр. — С. 60.

ський⁵⁰ в середині XIX ст. і донедавна більшість істориків, за винятком радянського дослідника Арнольда Перковського⁵¹, використовувала Генеральний опис здебільшого для з'ясування питань економічного розвитку та соціальної структури населення Гетьманщини. Увага в їхніх дослідженнях фокусувалася на прибутках населення, обсягах посівів, площі орної землі та цінності й розмірах маєтків.

Однак сучасні українські дослідники довели, що це джерело містить унікальну інформацію ще й для з'ясування демографічних характеристик переписаних осіб. Спираючись на матеріали Генерального опису, Юрій Волошин у своїй монографії підрахував і проаналізував показники природного приросту серед старообрядців Гетьманщини другої половини XVIII ст.⁵² Смертність мешканців полкових міст Гетьманщини частково досліджена в монографії Ігоря Сердюка⁵³. Особливу увагу він звернув на дані про дитячу смертність, зокрема з'ясував, що українському міському ранньомодерному соціумові були притаманні надзвичайно високі показники дитячої смертності. Недуги населення сотенного містечка Мени (Чернігівський полк) за даними Румянцевського опису дослідив у своїй статті Дмитро Казіміров⁵⁴. Другому вузловому аспектові вивчення традиційного типу смертності — її основним факторам — присвячені праці дослідників проблем історичної демографії Юрія Безсмертного⁵⁵, Бориса Миронова⁵⁶, Ірини Ворончук⁵⁷, Цезарія Кукльо (Cezary Kuklo)⁵⁸, Рома-

⁵⁰ Сердюк І. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765–1769 рр. // КС. — 2008. — № 6. — С. 4–5.

⁵¹ Перковський А. Л. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. // УІЖ. — 1968. — № 1. — С. 107–111.

⁵² Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті. — Полтава: АСМІ, 2005. — С. 155–162.

⁵³ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. — С. 114–125.

⁵⁴ Казіміров Дм. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. // Краєзнавство. — 2011. — № 4. — С. 216–222.

⁵⁵ Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. — М.: Наука, 1991. — С. 208–221.

⁵⁶ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — нач. XX в.в.): в 2 т. / Б. Н. Миронов. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. — Т.1. — С. 190–201.

⁵⁷ Ворончук І. О. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — К.: НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2012. — С. 105–119.

⁵⁸ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. — S. 401–430.

на Кончакова⁵⁹ та Володимира Дьячкова⁶⁰. У своїх монографіях Юрій Безсмертний та Борис Миронов довели, що в умовах традиційного типу відтворення населення показники дитячої смертності стійко залежали від показників народжуваності.

У роботах Ірини Ворончук і Цезарія Кукльо розглянуто вплив кліматичних умов, військового фактора, епідемій, голоду та неякісного харчування на смертність в аграрних суспільствах ранньомодерного часу. Так, у праці сучасної української дослідниці Ірини Ворончук розглянуто масштаби дитячої смертності на Волині протягом XVI — першої половини XVII ст. Використовуючи документацію земських та гродських судів, вона встановила, що показники дитячої смертності в цьому регіоні практично не залежали від соціального стану родини й були однаково високими серед простолюду, шляхти й навіть магнатів. За спостереженнями Ірини Ворончук, причини та рівень смертності представників усіх вікових груп були зумовлені приналежністю людини до певної статі. Серед немовлят більше помирало хлопчиків, але в інших дитячих вікових групах кількісно переважали дівчатка. На думку Ірини Ворончук, специфічним фактором смертності жінок репродуктивного віку були ускладнення протягом вагітності, під час та після пологів. Дорослі ж чоловіки гинули в результаті військових конфліктів та соціального насильства. Спільні передумови смертності всього населення Волині створювали екзогенні фактори, тобто голод, пошесті та стихійні лиха.

Статті Романа Кончакова та Володимира Дьячкова присвячені вивченню зв'язку статево-вікової структури сільського населення та смертності. Ці автори підсумували, що досліджені ними села Тамбовської губернії XIX — початку XX ст. страждали б від перенаселення, якби не діяли регулятори кількості населення. Опрацювавши окремі сільські метричні книги, вони з'ясували, що першим важливим регулятором чисельності сільського населення була висока дитяча смертність. Крім того, виявилось, що задовго до початку індустріалізації селяни мусили залишати рідні домівки через перенаселеність та переїздити до міст. Таким чином, село, виштовхувало «зайву» молодь, щоб зберегти традиційний життєвий уклад.

⁵⁹ Кончаков Р. Б. Половозростной состав крестьянского населения Тамбовской губернии в середине XIX в. [Електронний ресурс] / Р. Б. Кончаков, М. Н. Милехин, Э. А. Морозова. — Режим доступу: <http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=conference.distribut>.

⁶⁰ Дьячков В. Л. Природно-демографические циклы как фактор российской истории, 19 — первая половина 20 вв. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=conference.cycles>; Его же. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния в середине XIX века [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=conference.december>.

Третій аспект нашої проблеми — очікувану тривалість життя та відмінності її показників у різних регіонах ранньомодерної Європи — аналізували уже згадувані П'єр Шоню, Цезарій Кукльо та Девід Троянські (David G. Troyansky)⁶¹. На жаль, фактори смертності та показники тривалості життя населення Гетьманщини середини XVIII ст. майже не вивчалися ні вітчизняними, ні зарубіжними дослідниками, тому статистичні дані, які вміщено в монографіях та статтях науковців, присвячених цим проблемам в ранньомодерних соціумах Західної та Центрально-Східної Європи, уможливили проведення порівняльного аналізу одержаних нами даних для сільських мешканців Переяславсько-Бориспільської єпархії.

Четверту, останню підгрупу праць, в яких розглянуто вузлові аспекти проблеми, складають роботи сучасних українських дослідниць, що їх присвячено жалобному церемоніалові в Гетьманщині XVIII ст. Сповідальні практики як важливий елемент підготовки до смерті були обрані предметом дослідження в дисертації Оксани Романової⁶². Вона підсумувала, що лише в передчутті смертної години людина XVIII ст. особливому починала ставитися до сповіді. Що ж до раптової смерті, то, на думку дослідниці, клопотання про дозвіл на християнське поховання тих, хто помер наглою смертю, було зумовлене прагненням уникнути знеславлення серед людей⁶³. Така поведінка, на думку Оксани Романової, свідчила про секуляризацію суспільного життя в Гетьманщині XVIII ст.⁶⁴.

Особливості локалізації поховань на цвинтарях та поза їхніми межами побіжно розглянули Оксана Прокоп'юк⁶⁵ та Оксана Коваленко⁶⁶. Пер-

⁶¹ Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. Volume 2 / Editor in Chief Peter N. Stearns. — New York: Charles Scribner's Sons, 2001. — P. 219–233.

⁶² Романова О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30–70-і рр. XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Романова. — К., 2009. — 20 с.

⁶³ Романова О. Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. // Україна в Центрально — Східній Європі. — 2007. — № 7. — С. 231.

⁶⁴ Романова О. Народне розуміння християнської «праведності» та «гріховності» (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.) // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. — С. 469.

⁶⁵ Прокоп'юк О. Б. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783 рр.). — К.: ДП НВЦ Пріоритети, 2012. — С. 30–32.

⁶⁶ Коваленко О. В. Полтава XVII — XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська розбудова: дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Коваленко Оксана Валентинівна. — К., 2009. — С. 105–118.

ша з них звернула увагу на те, що кладовищні церкви були нетиповим явищем в Київській митрополії середини XVIII ст., бо тут дотримувалися традиції ховати покійних при парафіяльних церквах. Протягом досліджуваного періоду місця для поховань знаходилися в межах поселень. Заходи щодо прищеплення культури відособлених від населених пунктів кладовищ серед православних були проведені за розпорядженням Синоду тільки протягом другої половини XVIII ст.

Здійснюючи археологічні дослідження цвинтарів Гетьманщини, Оксана Коваленко з'ясувала, що брак площі для нових поховань був тоді перманентним явищем, тому тіла небіжчиків накладалися одне на одного досить безладно. Під час проведення будівельних робіт при храмах перепоховання викопаних останків не здійснювали, залишаючи їх під спорудою. Усі перелічені роботи яскраво ілюструють відмінності між приписами офіційного православного похоронного церемоніалу та жалобними практиками «мовчазної більшості».

Таким чином, жалобні практики суспільства Гетьманщини досліджені досить фрагментарно. Не з'ясована вартість поховання, суми витрат на поминання. Поза увагою дослідників поки що залишаються й проблеми соціотопографії цвинтарів, реформаторська діяльність церковної влади щодо винесення місць для поховання за межі поселень та тогочасні суспільні погляди на різні способи поховання.

Третю групу наукових праць складають розвідки, присвячені окремим сюжетам в контексті досліджуваної проблеми. Загальний стан здоров'я та поширеність захворювань і фізичних вад серед населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. на матеріалах Румянцевського опису вивчили уже згадуваний Юрій Волошин та Дмитро Казіміров. Показники смертності та поширення хвороб серед старообрядців, які мешкали у Стародубському полку, розглянув уже згадуваний Юрій Волошин⁶⁷. Недуги населення містечка Мени (Чернігівський полк) за даними Румянцевського опису вивчив сучасний український дослідник Дмитро Казіміров⁶⁸. Вони з'ясували, що найпоширенішими серед облікованого населення хворобами були вади зору (часткова або повна сліпота) і захворювання опорно-рухового апарату (кульгавість, нездатність самостійно пересуватися).

Зв'язок між підвищенням/зменшенням рівня смертності та змінами пір року розглянули, використовуючи англійські та польські метричні

⁶⁷ Волошин Ю. Розкольницькі слободи... — 312 с.

⁶⁸ Казіміров Дм. Вказ. пр. — С. 216–222.

книги Леслі Бредлі (Leslie Bradley)⁶⁹, Дерек Джейкобс (Derek Jacobs)⁷⁰, Філіп Рейс (Philip Race)⁷¹, Сільвія Вотс⁷² (Sylvia Watts), Гелена Булік (Helena Bulik)⁷³, Емілія Бродницька (Emilia Brodnicka)⁷⁴, Малгожата Жмієвська (Małgorzata Żmijewska)⁷⁵, Яніна Ковальчик (Janina Kowalczyk)⁷⁶.

На українському матеріалі це питання майже не вивчалось, за винятком окремих досліджень Ігоря Ситого⁷⁷ та Наталії Пилипенко⁷⁸. Перший з них опублікував та проаналізував дані метричної книги чернігівського с. Редьківки про кількість та сезонність смертей, які були зареєстровані протягом 1722 — 1756 рр. Аналогічні показники смертності для періоду 1761 — 1791 рр. обраховані іншою сучасною дослідницею Наталею Пилипенко за метричною книгою села Лук'янівки (Переяславський полк). Автори названих вище праць довели, що в ранньомодерних соціумах існувала чітка залежність рівня смертності від пори року. Узимку та навесні її показники підвищувалися, а влітку та восени дещо знижувалися. Однак сучасні українські дослідники не вивчали відмінності показників смертності дітей та дорослих у різні пори року.

Боротьба з епідеміями чуми в ранньомодерному українському соціумі представниками вітчизняної історіографії вивчалася фрагментарно.

⁶⁹ Bradley L. An enquiry into seasonality in baptisms, marriages and burials (part 3). Burial seasonality // LPS. — Spring 1971. — № 6. — P. 15–30.

⁷⁰ Jacobs D. Seasonal variation patterns in baptisms and burials for Ruislip, Middlesex // LPS. — Spring 1992. — № 48. — P. 33–40.

⁷¹ Race P. Some further consideration of the plague in Eyam 1665/6 // LPS. — Spring 1995. — № 54. — P. 56–65.

⁷² Watts S. Some aspects of mortality in the Shropshire parishes in the mid — seventeenth century // LPS. — Autumn 2001. — № 67. — P. 11–25.

⁷³ Bulik H. Przebieg i skutki epidemii dżumy w Kłodzku w 1680 r. // PDP. — 1969. — № 3. — S. 203–224; Przebieg i skutki epidemii dżumy w Kłodzku w 1680 r. // PDP. — 1971. — № 4. — S. 111–136.

⁷⁴ Brodnicka E. Ludność parafii Wielen nad Notecią w drugiej połowie XVIII w. // PDP. — 1968. — № 2. — S. 177–215; Ludność parafii Wielen nad Notecią w drugiej połowie XVIII w. // PDP. — 1970. — № 3. — S. 179–202.

⁷⁵ Żmijewska M. Ludność parafii tyskiej od 1749 roku do połowy XIX wieku w świetle ksiąg metrykalnych. Studium demograficzno-społeczne: Praca doktorska. — Katowice, 2007. — 284 s.

⁷⁶ Kowalczyk J. Wartość źródłowa metryk parafii Serniki (pow. Lubartów) z lat 1697–1865 // PDP. — 1969. — № 3. — S. 63–113.

⁷⁷ Ситий І. Метрична книга с. Редьківки як джерело з історії людності Чернігівського Подніпров'я. — Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівська районна державна адміністрація, 2004. — 64 с.

⁷⁸ Пилипенко Н. Показники смертності сільського населення Переяславщини другої половини XVIII століття та їхній вплив на природний рух населення // Наукові праці. — Запоріжжя: ЗНУ, 2006. — Вип. XX. — С. 40–44.

Їй присвячені поодинокі розвідки Миколи Бородія⁷⁹ та Світлани Андреевої⁸⁰. Голод та недоїдання серед мешканців Гетьманщини другої половини XVIII ст. побіжно розглянуто в монографії Едуарда Острася⁸¹. Проблеми дітозгубництва та дитячого голоду в суспільстві Гетьманщини досліджені Володимиром Маслійчуком⁸².

Проблемам сприйняття старості та хвороб представниками традиційного суспільства присвячені праці зарубіжних дослідників, які не використовували джерела з історії України. Це, зокрема, монографія Юлії Арнаутової⁸³, статті Крістіни Ван'ї (Cristina Vanja)⁸⁴ та Павла Уварова⁸⁵. На думку німецької дослідниці Крістіни Ван'ї, недуги вважалися карою Божою за гріхи й за цією логікою позбавити від страждань міг лише Всевишній. Отож людині було не до снаги боротися з хворобою самотужки.

Російська дослідниця Юлія Арнаутова проаналізувала сприйняття в західноєвропейському домодерному суспільстві хворої або скаліченої людини. Згідно її висновків, соціальна роль недужих зводилася до того, щоб бути об'єктами доброчинності, «злидарями Христовими». Сучасний російський дослідник Павло Уваров, використавши французькі нотаріальні акти середини XVI ст., дійшов висновку, що представники «мовчазної більшості» старість пов'язували не з досягненням певного віку й навіть не з погіршенням здоров'я. Для селянина старість розпочиналася тоді, коли він втрачав здатність працювати й забезпечувати лад у господарстві на належному рівні.

Таким чином, можемо констатувати, що в сучасній українській історіографії комплексно проблема смертності сільського населення Гетьман-

⁷⁹ Бородій М. К. До історії боротьби з чумою на Україні в XVIII ст. // УІЖ. — 1984. — № 5. — С. 82–90.

⁸⁰ Андреева С. С. Організація боротьби з чумою на запорозько-татарському прикордонні за часів Нової Січі / [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/a/andreeva_chuma.htm.

⁸¹ Острась Е. С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. — Донецьк: ДонНУ 2003. — 80 с.

⁸² Маслійчук В. Дитина та голодні роки (стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80–х рр. XVIII ст.) // СЛ. — 2008. — № 5. — С. 94–99; Його ж. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. — Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008–126 с.

⁸³ Арнаутова Ю. Колдуни і святые: Антропология болезни в средние века. — СПб.: Алетейя, 2004. — 398 с.

⁸⁴ Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера / Пер. з нім. В. Кам'янець. — Львів.: Літопис, 2004. — С. 236–247.

⁸⁵ Уваров П. Ю. Старость и немощность в сознании француза XVI века // Человек в кругу семьи: очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени / Под. ред. Ю. Л. Бессмертного. — М.: РГГУ, 1996. — С. 261–289.

щини з урахуванням вимог історико-антропологічного та історико-демографічного підходів не розглядалася. А отже, вивчення факторів і показників смертності, очікуваної тривалості життя та жалобної практики в Гетьманщині XVIII ст. істотно доповнить наші знання про функціонування ранньомодерного українського суспільства.

1.2. Джерельна база

Протягом XVIII ст. населення Переяславського полку зазнало впливу інтеграційних процесів, зумовлених інкорпорацією Гетьманщини до складу Російської імперії. Ці процеси на практиці були пов'язані з появою перших ознак поступової загальної модернізації суспільства (у контексті політики просвітницького абсолютизму), появою нових типів джерел (описи, метричні книги, сповідальні розписи, тощо) й набуттям ними загальноприйнятих уніфікованих форм.

Розподіл використаних носіїв історичної інформації на групи здійснено на основі класифікації письмових джерел Ярослава Калакури⁸⁶. Першу групу джерельної бази склали статистичні джерела: метричні книги та сповідальні розписи Переяславсько-Бориспільської єпархії, Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., який ще відомий як Румянцевський опис Малоросії, та Опис Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.

Опрацьовані метричні книги та сповідальні розписи зберігаються у фонді № 990 Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Метричні книги — це сукупність актів культової реєстрації, що засвідчують події хрещення (народження), вінчання (шлюбу), поховання (смерті) конкретних осіб у вигляді хронологічних записів⁸⁷. Протягом XVIII ст. метричний облік у Гетьманщині перебував на стадії становлення. Відбираючи метричні книги, ми керувалися вимогами історико-демографічних методик, що потребують джерел, в яких записи вели б безперервно, принаймні, протягом 11 років. Це потрібно для обрахунку індексу Дюпак'є⁸⁸ та вірогідності доживання новонароджених до п'яти років за методикою Луї Анрі та Алана Блюма⁸⁹. Крім того, для складання таблиць

⁸⁶ Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф. Історичне джерелознавство. — К.: Либідь, 2002. — 488 с.

⁸⁷ Гузенков С. Вказ. пр. — С. 3.

⁸⁸ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. — S. 250.

⁸⁹ Анри Л., Блюм А. Указ. соч. — С. 78.

смертності необхідно знати вік усіх померлих осіб або хоча б усіх переписаних представників однієї статі. Загальні та повікові коефіцієнти смертності вираховуються на основі даних про середню кількість та статевовікову структуру населення. Усі зазначені вище підрахунки можна здійснити на основі сповідальних розписів, які добиралися нами саме з тих сіл, для яких збереглися метричні книги. Послугуючись цими критеріями, ми обрали чотири примірники метричних книг трьох досліджених сіл (метричні записи стосовно мешканців с. Войтівців уміщені у двох книгах).

Ведення метричного обліку в Російській імперії протягом досліджуваного періоду регулювалося Додатком до Духовного регламенту⁹⁰ (1722 р.), указами 1724 р.⁹¹ та 1779 р.⁹². Спроба митрополита Петра Могили запровадити ведення метричних книг у XVII ст. завершилася невдачею, тому ця практика була новою для священників Гетьманщини⁹³.

Негативне ставлення до будь-яких нововведень та відсутність зразків оформлення метричних книг не сприяли сумлінному оформленню цього виду документації. Ретельність метричного обліку переважно залежала від індивідуального підходу священника до цієї справи. Наприклад, надто недбалі панотці з Львівської єпархії губили свої метричні книги, заставляли їх у корчмі або позичали до іншого села. Несумлінні священники робили помітки про хрещення, вінчання й поховання «на окремих аркушах, у різних зошитах і навіть на полях богослужбових книг»⁹⁴. У результаті такої практики частина записів губилася або була неповною⁹⁵.

Як з'ясував сучасний дослідник Віталій Дмитренко, православні панотці Переяславсько-Бориспільської єпархії теж не вирізнялися сумлінним ставленням до ведення метричних книг⁹⁶. Поширеною практикою серед них було зазначення лише імені небіжчика під час укладання цього виду документа. У метричних книгах XVIII ст. часто відсутні дані про вік померлих людей (переважно це стосується жінок). Крім того, священнослужителі Переяславсько-Бориспільської єпархії взагалі не підтримали практику фіксування причин смерті та місця поховання покійних.

У Ветовому, яке належало до Басанській протопопії, метричний облік здійснювали священники церкви Святителя Миколая. Відомі імена

⁹⁰ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. VI. — С. 707–708.

⁹¹ Там же. — Т. VII. — С. 266–267.

⁹² Там же. — Т. XX. — С. 883–884.

⁹³ Дмитренко В. А. Вказ. пр. — С. 37.

⁹⁴ Сkochилис І. Реєстрація природного руху населення у Львівській єпархії ... — С. 234.

⁹⁵ Там само. — С. 234–235.

⁹⁶ Дмитренко В. А. Вказ. пр. — С. 65, 84–86.

та дати смерті тих ієреїв, які вели метричний облік у цьому селі протягом 1734 —1759 рр. Зокрема, отець Павло Ніколаєв виконував пастирські обов'язки до 1752 р.⁹⁷ Після його смерті метричний облік вів отець Василь Подгаєцький. Після кончини останнього в 1759 р.⁹⁸ метричним обліком у Ветовому займався священник Ігнатій Стасевич та причетники храму, які залишилися невідомими. Зважаючи на відгуки у відомостях Басанського духовного правління про місцевих священників, отець Ігнатій до виконання пастирських обов'язків ставився сумлінно⁹⁹. Збереглася справа про конфлікт між Ігнатієм Стасевичем та місцевим возним Григорієм Пилипенком, який відбувся у грудні 1783 р. Тоді, посилаючись на розпорядження графа Петра Румянцева-Задунайського, отець Ігнатій відмовився ховати померлого без попереднього огляду тіла представниками світської влади¹⁰⁰. Важко сказати, чи залишився Ігнатій Стасевич ветовським священником до самої ліквідації Переяславсько-Бориспільської єпархії, бо, починаючи з 1784 р., метричні записи оформлено іншим почерком.

До опрацьованого нами примірника метричної книги Святомиколаївського храму с. Ветового записи вносили протягом 53 років (із січня 1734 р. по грудень 1786 р.). Хрещених та померлих почали обліковувати одночасно (у січні 1734 р.), проте останні записи про новонароджених датовано груднем 1782 р., а померлих обліковували аж до кінця 1786 р.

Книгу заповнено п'ятьма різними почерками. Нам відомо лише про трьох священників, які виконували пастирські обов'язки в с. Ветовому протягом досліджуваного періоду. Характерно, що зміна почерків не збігається з датами смертей отця Павла (1752 р.) та отця Василя (1759 р.). Разом з тим за часів отця Ігнатія облік вели двома різними почерками, тому можна припустити, що ветовські священники доручали вести метричні записи своїм причетникам. Пагінація дослідженого примірника закінчується 230 аркушем; відсутні 35, 38 та 40 аркуші.

Аналізована нами метрична книга колись була прошита й опечатана, бо на всіх аркушах залишилися сліди від проколів. Збереглася й сургучева печатка, щоправда, дуже потріскана, з фрагментом повстяного мотузка на останньому аркушеві. На кожному аркушеві стоять крепи підканцеляриста Переяславської консисторії Луки Білевського.

⁹⁷ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1., спр. 5, арк. 182 зв.

⁹⁸ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 5, арк. 191.

⁹⁹ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1220, арк. 5 зв., 58, 88.

¹⁰⁰ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1654, арк. 1.

В оформленні самих записів ми помітили багато відхилень від вимог офіційного формуляра 1724 р.¹⁰¹ Для нумерації та відміток про вік померлих не передбачено окремих колонок, не зазначено причини смерті, ім'я священика, який сповідав особу, та місця поховання покійних.

Особливість метричної книги Ветового полягає в тому, що упродовж усього досліджуваного періоду її укладачі зазначали вік померлих обох статей. Разом з тим дані про вік, надто ж жіночий, мало коли зустрічаються в метричних книгах Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій, хоча цього й вимагали правила оформлення метричних записів¹⁰². Звісно, точність цих даних не викликає особливої довіри, проте вказує на приблизні орієнтири.

У Войтівцях (Бориспільська протопопія) богослужіння правилося у церкві Покрови Пресвятої Богородиці. Збереглися дві метричні книги із цього села. До першої записи вносили протягом січня 1734 — грудня 1769 рр. Другу книгу заповнювали протягом січня 1770 — грудня 1786 рр. Спочатку облік вів отець Петро Григорієв, який помер 1749 р. Покійного змінив отець Назарій Тимківський. У грудні 1779 р. бориспільський протоієрей Назарій Яворський охарактеризував отця Назарія як священика «весьма доброго состояния»¹⁰³. Достеменно відомо, що Назарій Тимківський зберіг за собою парафію після ліквідації Переяславсько-Бориспільської єпархії¹⁰⁴.

Як і в Ветовому, охрещених та померлих у Войтівцях обліковували в метричних книгах з перервами протягом 53 років (із січня 1734 по грудень 1786 р.). Відсутні записи про народжених протягом 1746–1748 рр. Померлих не обліковували в 1747–1748 рр. та в 1780 р. Можливо, перерви 1740-х рр. пов'язані з погіршенням здоров'я отця Петра. Обліковуючи померлих, укладачі войтівецьких метричних книг вказували вік жінок тільки протягом 1734–1746 та 1750 рр. Нами встановлено, що над записами в першій книзі працювало, принаймні, сім осіб. Саме стільки разів змінювалися почерки на аркушах аналізованого екземпляра. Ця обставина дає змогу зробити ще одне припущення про те, що це копія, яку зняли з оригіналу метричної книги в консисторії.

Войтівецька метрична книга 1734–1769 рр. прошита мотузком і опечатана сургучевою печаткою на останньому аркуші. Сама печатка доволі добре збереглася. На ній читається напис «печать кафедральная церк-

¹⁰¹ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. VII. — С. 267.

¹⁰² Дмитренко В. Вказ. пр. — С. 86.

¹⁰³ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1220, арк. 38 зв.

¹⁰⁴ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 762, арк. 127.

ви православної». У примірнику войтівецької метричної книги за 1734–1769 рр. нараховується 155 аркушів, крепи на них відсутні.

Примірник войтівецької метричної книги за 1770–1786 рр. має 127 аркушів. У ньому виявлено тільки дві зміни почерку (у 1773 та 1781 рр.). Цей екземпляр теж прошитий мотузком і опечатаний сургучевою печаткою, яка надто затерлася. На кожному аркушеві дослідженої метричної книги канцелярист Переяславської духовної консисторії Григорій Стеблінський проставив свої крепи. На останньому аркушеві цього екземпляра записано, що в 1787 р. забракло місця для обліку охрещених.

Нова книга була видана Назарієві Тимківському 15 березня того ж року. Імовірно, що саме в консисторії отець Назарій одержав розліняний рукописний зразок формуляра метричної книги з поясненнями, датований 11 вересня 1786 р.¹⁰⁵ Принагідно зауважимо, що й цей зразок не відповідав формулярові, який наведено в законі «О содержании священниками метрических книг»¹⁰⁶ (1724 р.). У ньому, наприклад, не вимагали подавати відомості про вік померлих, вказувати ім'я сповідника та місце поховання небіжчика.

У Лук'янівці (Баришівська протопопія) богослужіння правилось у церкві Різдва Христового. На жаль, перші записи в цій єдиній знайдений метричній книзі дослідженого села датовано лише 1761 р. Протягом аналізованого періоду, тобто до 1786 р., записи здійснював місцевий священник Кирило Чемельовський. Текст на першому аркушеві засвідчує, що Переяславська духовна консисторія виявила «неисправности»¹⁰⁷ відносно ведення лук'янівської метричної документації в 1771 р. Тоді ж переяславський кафедральний намісник ієромонах Герман видав отцеві Кирилові новий примірник метричної книги, вимагаючи включити до неї дані старої метричної книги, починаючи з 1761 р. Суть претензій консисторії полягала в тому, що не в усіх трьох частинах книги священник «исправно» вказував число та місяць описаної події.¹⁰⁸

Протягом досліджуваного періоду лук'янівську метричну книгу започинював лише отець Кирило. Він практично ніколи не зазначав віку померлих жінок. Лише для своєї дружини Агафії Чемельовської, яка померла в 1775 р., ієрей зробив виняток.¹⁰⁹ Лук'янівській метричній книзі притаманна невідповідність офіційному формулярові, про яку йшлося вище: не передбачено окремих граф для підрахунку померлих різних статей, не

¹⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 762, арк. 127.

¹⁰⁶ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. VII. — С. 266–267.

¹⁰⁷ Держархів Полтавської обл, ф.706, оп.4, спр.5, арк. 1.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само, арк. 81 зв.

зазначено причини смерті та вік померлих. Від початку в книзі нараховувалося 140 аркушів, але збереглося лише 126 з них. З 74 по 86 аркуші залишилися чистими. Відсутні аркуші з 87 по 99, які теж, вочевидь, були не заповненими. Колись уся книга була прошита й скріплена на останній сторінці сургучевою печаткою, яка збереглася потрисканою. На кожному аркушеві, як і в метричній книзі Ветового, стоять крепи підканцеляриста Переяславської консисторії Луки Білевського.

Під час проведення дослідження також були використані акти обліку православного населення в Російській імперії, які укладалися з метою визначення релігійної благонадійності підданих, — сповідальні розписи.¹¹⁰ Для їхнього означення ще вживають такі назви: сповідальні книги, сповідальні відомості¹¹¹. Складання сповідальних розписів мало на меті, поперше, посилити роль церкви у суспільстві й, по-друге, поповнити скарбницю новими надходженнями. Сповідальні відомості в Московській державі почали укладати задля виявлення старообрядців, яких обкладали подвійним податком. Основний критерій — відвідування чи невідвідування людиною сповіді.¹¹²

На територію Гетьманщини практику оформлення сповідальних розписів було поширено згідно з указами 1737 р.¹¹³ Детально розроблений формуляр цього документа (з прикладами заповнення) містив додаток до указу від 16 квітня 1737 р.¹¹⁴ До сповідального розпису записували всіх мешканців домогосподарства, зазначали їхній вік та ступінь спорідненості з іншими облікованими особами.

Священики повинні були укладати сповідальні розписи протягом Великого посту й відсилати в консисторію до 1 жовтня поточного року¹¹⁵. Принагідно потрібно зазначити, що, на відміну від метричних книг, формуляр сповідальних розписів мав зразок заповнення. Тому цей вид документації, як правило, оформлений доволі акуратно.

Для нашого дослідження вдалося виявити вісім сповідальних розписів досліджених сіл. Усі вони, як і опрацьовані нами метричні книги, замі-

¹¹⁰ Українська архівна енциклопедія / І. Б. Матяш (гол. редкол.) — К.: УНДІАСД, 2008. — С. 741.

¹¹¹ Гісцова Л. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових // Січеславський альманах: Зб. наук. праць з історії українського козацтва. — Вип. 2. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 20.

¹¹² Дмитренко В. А. Вказ. пр. — С. 51.

¹¹³ Там само. — С. 54.

¹¹⁴ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. X. — С. 119–123.

¹¹⁵ Гісцова Л. Вказ. пр. — С.21.

крофільмовані й доступні дослідникові лише в такому вигляді. Тому зовнішня критика цих джерел ускладнена.

Підпис Ігнатія Стасевича стоїть на єдиному знайденому примірникові сповідальної книги парафіян церкви Святителя Миколая від 1763 р.¹¹⁶ Нашу увагу привернула значна різниця в кількості дворів, які вказані у сповідальному розписі (67 домогосподарств) та в Румянцевському описі Ветового зразка 1767 р. (129 домогосподарств). За спостереженнями Оксани Романової, приховування величезної кількості домогосподарств у сповідальних розписах не було винятковим явищем.¹¹⁷ Разом з тим не існувало чітких роз'яснень стосовно того, чи потрібно обліковувати бездвірні хати як окремі домогосподарства.¹¹⁸ Вочевидь, ієреї використовували цю невизначеність, щоб не збільшувати суму парафіяльних зборів. На нашу думку, отець Ігнатій не применшив кількість мешканців села, але підрахував кількість дворів за вигідною йому схемою, яку описала Оксана Романова. У будь-якому випадку для нашого дослідження важлива не кількість домогосподарств, а кількість населення та його вікові характеристики.

Ми також виявили два сповідальні розписи прихожан церкви Покрова Пресвятої Богородиці (Войтівці), підписані отцем Назарієм Тимківським і датовані 1751 р.¹¹⁹ та 1765 р.¹²⁰. Значних розбіжностей у кількості домогосподарств у них не виявлено.

Збереглося п'ять сповідальних розписів Лук'янівки. Перший з них уклад 1756 р. попередник Кирила Чемельовського отець Павло Климентієв (Климовський).¹²¹ Між 1756 р. та 1760 р. відбулася заміна священика у Лук'янівці. Метричні записи починаються лише з 1761 р., тому ми не можемо стверджувати, що заміна відбулася внаслідок смерті отця Павла. До того ж у наступних розписах ми не зустрічаємо згадок про його вдову та дітей. Припускаємо, що Павло Климовський та (або) його родина змушені були виїхати з Лук'янівки.

¹¹⁶ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 414, арк. 234.

¹¹⁷ Романова О. Сповідальні книги київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // УДЖ. — 2008. — № 4. — С. 127.

¹¹⁸ Там само. — С. 128.

¹¹⁹ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 126, арк. 266–283.

¹²⁰ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 548, арк. 344–367.

¹²¹ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 280, арк. 150–159.

Почерк, яким заповнювали сповідальні розписи Лук'янівки в 1760¹²², 1766¹²³, 1775¹²⁴ та 1777 рр.¹²⁵, не змінювався. Зважаючи на цю обставину ми припускаємо, що їх укладав саме Кирило Чемельовський. Різких скорочень кількості облікованих домогосподарств у сповідальних розписах не зафіксовано.

Інформацію, викладену в сповідальних розписах, не завжди можна уважати достовірною. Передусім священники, як правило, украй несистематично обліковували дітей до семи років, бо вони не сповідувалися.¹²⁶ Іноді ієрей, щоб уникнути зайвого клопоту, не вказував і дорослих осіб, які пропустили щорічну сповідь.¹²⁷ На численні неточності щодо кількості парафіяльних дворів, віку або кількості переписаних осіб вказали Оксана Прокоп'юк.¹²⁸, Оксана Романова¹²⁹ та Юрій Волошин.¹³⁰

Таблиця 1.1. Загальні показники статевого співвідношення

Село / рік проведення обліку	Ветове	Войтівці	Лук'янівка
1751		102,4	
1756			100
1760			101
1763	102,5		
1765		92	
1766			94
1775			92
1777			93

Простежимо, як змінювалося співвідношення чоловіків і жінок в обраних селах, щоб перевірити повноту обліку сільських мешканців. Визначимо коефіцієнт співвідношення статей способом, який запропонували Луї Анрі та Алан Блюм. Він полягає у тому, що показник загальної кількості чоловіків ділять на загальну кількість жінок¹³¹. Отримана частка є

¹²² ЦДДАК України, ф. 990, оп.1, спр. 322, арк. 178–185.

¹²³ ЦДДАК України, ф. 990, оп.1, спр. 593, арк. 265–276.

¹²⁴ ЦДДАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1114, арк. 155–168.

¹²⁵ ЦДДАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1181, арк. 423–438.

¹²⁶ Волошин Ю. В. Статеві-вікова та шлюбна структура ... — С. 10.

¹²⁷ Романова О. Сповідальні книги ... — С. 130.

¹²⁸ Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1786 рр.). — К.: Фенікс, 2008. — С. 61–62.

¹²⁹ Романова О. Сповідальні книги — С. 128.

¹³⁰ Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура... — С. 8.

¹³¹ Анрі Л., Блюм А. Указ. соч. — С. 22.

показником кількості чоловіків, яка припадає на кожні 100 осіб жіночої статі серед облікованого населення. Дані табл. 1.1 свідчать про належний облік лише у Ветовому, Войтівцях 1751 р. та в Лук'янівці 1756 р. і 1760 р., оскільки за співвідношення менше 100 уже можна припустити недореєстрацію чоловіків¹³².

Коефіцієнти співвідношення статей у п'ятирічних вікових групах, вираховані за даними сповідальних розписів, свідчать про недоблік хлопчиків майже в усіх селах (див. табл. 1.2). Близьким до норми виявився лише показник співвідношення в наймолодшій віковій групі Лук'янівки 1766 р. Крім того, усі обліковані особи, чий вік відповідав 40 рокам, і старші мали народитися до запровадження метричного обліку в Гетьманщині. Священики, працюючи над оформленням п'ятої та шостої граф сповідального розпису (в них значали вік чоловіків і жінок), мусили покладатися на власну пам'ять або довіряти тій інформації, яку їм повідомляли самі прихожани старшого покоління.

На перший погляд, дані сповідальних розписів не заслуговують на довіру. Однак, незважаючи на це, інформація про вік переписаних осіб у сповідальних розписах усе ж видається досить точною.¹³³ Ретельнішу перевірку інформаційного потенціалу використаних нами джерел уможливує обрахунок індексу Віпла (Whipple index).

Цей показник визначає відношення загальної кількості населення, чий вік закінчується на 0 та 5 до однієї п'ятої населення віком 23–62 роки. Його обчислюють для того, щоб з'ясувати чи округлювали вік людей під час укладення перепису¹³⁴. Індекс Віпла вираховують за формулою:

$$I_{wh} = \frac{\sum_{23}^{62} Pa \text{ з закінченням на } 0 \text{ і } 5}{1/5 \sum_{23}^{62}} \times 100 \quad (1.1)$$

де Pa — кількість населення.

Результати обрахунку показників індексу Віпла для досліджених сіл представлено в табл. 1.3. Для показників індексу Віпла існує стандарт, розроблений ООН. Усі вони свідчать про те, що вік переписаних осіб вказано точно в більшості випадків (див. табл. 1.4).

¹³² Там же. — С. 27–28.

¹³³ Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура... — С. 8.

¹³⁴ Там само. — С. 7.

**Таблиця 1.2. Показники статевого співвідношення
у п'ятирічних вікових групах**

Вікова група	Співвідношення статей			Типова таблиця
	Ветове (1763 р.)	Войтівці (1765 р.)	Лук'янівка (1766 р.)	
0–4	90,6	97,5	104,3	102,3
5–9	103,3	69,2	79,5	102,4
10–14	115	103,3	100	102,8
15–19	122,2	126,6	80,5	103,3
20–24	83,6	87,3	105	103,9
25–29	81	57,3	91,3	104,7
30–34	88,4	77,1	79,4	105,6
35–39	135,2	125,5	66,6	106,2
40–44	126,9	115,1	314,2	105,8
45–49	78,9	122,2	100	104,0
50–54	100	163,6	200	101,0
55–59	123	36,6	33,3	97,2
60–64	127,2	77,7	64,2	92,9
65–69	62,5	250	66,6	88,5
70>	240	142,8	150	83,3

Наступну групу використаних джерел становлять книги Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. В історіографії його ще називають Румянцевською ревізією, Генеральним описом Малоросії або Румянцевським описом Малоросії¹³⁵. Джерело було укладене з фіскальною метою за наказом Катерини II. Роботу над Генеральним описом, за винятком книг Київського полку, так і не завершили у зв'язку з початком російсько-турецької війни¹³⁶. Крім того, здійснення обліку населення гальмувалося через ухиляння особового складу комісії від виконання своїх обов'язків; несвоєчасне подання даних старшиною й іншими землевласниками; несприятливі погодні умови для вимірювання орних земель, луків і лісів; брак паперу, свічок, чорнила та сургучу.¹³⁷

¹³⁵ Сердюк І. О. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба): дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Сердюк Ігор Олександрович. — К., 2010. — С. 23.

¹³⁶ Кулаковський В. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. // УІЖ. — 1980. — № 9. — С. 87.

¹³⁷ Ковальський І. Проведення Генерального опису в Переяславському полку // УІЖ. — 1960. — № 6. — С. 135.

Таблиця 1.3. Показники індексу Віпла у сповідних розписах сіл Ветове, Войтівці, Лук'янівка

Рік	Ветове	Войтівці	Лук'янівка
1751		105,7	
1756			63,3
1760			107,3
1763	84,4		
1765		84,3	
1766			96,4
1775			98,9
1777			84,5

Таблиця 1.4. Стандарт ООН для вимірювання індексу Віпла

Індекс Віпла	Якість даних	Відхилення від ідеальних показників
<105	дуже точні	<5%
105–110	відносно точні	5–9,99%
110–125	добрі	10–24,99%
125–175	погані	25–74,99%
> 175	дуже погані	≥ 75%

Документи Румянцевського опису зберігаються в ЦДІАК України (фонд № 57 «Генеральний опис Лівобережної України»). Матеріали Генерального опису, як правило, розподіляють на три групи: 1) документи, які стосуються організації самого перепису; 2) документи, які підтверджують право власників на нерухоме майно; 3) відомості про міста, населення й домогосподарства.¹³⁸

У нашому дослідженні використано матеріали останньої групи. Усю увагу приділено переписам с. Ветового та с. Лук'янівки. На жаль, у вцілілих книгах збереглися тільки фрагменти перепису с. Войтівців, а цієї інформації недостатньо для застосування демографічних методик дослідження. Матеріали перепису с. Ветового й с. Лук'янівки розміщені в книгах 181, 182, 183, 187, 192 та 340. Однак для використання квантативних методик ми послуговувалися лише даними книг 187 і 192. Саме в них уміщено чистовики й чернетки перепису досліджених сіл.

Свою увагу ми зосередили на матеріалах перепису Переяславського полку, бо саме до його сотень належали села Ветове, Войтів-

¹³⁸ Сердюк І. Полкові міста... — С. 25–26.

ці та Лук'янівка. Відповідно до наказу Малоросійської колегії від 4 жовтня 1765 р. була сформована Комісія з проведення Генерального опису в Переяславському полку на чолі з секунд-майором Ямбургського карабінерського полку Олександром Якубовичем.¹³⁹ Свою роботу комісія розпочала з того, що надіслала в сотенні правління вимогу надати списки місцевих землевласників, різночинців, старшин, виборних козаків і підпомічників. У лютому 1766 р. розпочалася перевірка даних, які надходили в комісію опису, а згодом були укладені чернетки. Якщо бракувало інформації, то члени комісії зверталися до «совершенно знаючих людей»¹⁴⁰. При цьому більшість писарів комісії не мали мотивації до сумлінного виконання своїх обов'язків, бо працювали безкоштовно. Попри це, організація перепису Переяславського полку була однією з найкращих, що позитивно вплинуло на якість зібраних даних.¹⁴¹

У сотенних правліннях домогосподарства козаків і посполитих переписували відповідно до форми № 4. У книгах Румянцевського опису досліджених сіл вказували: місце розташування конкретного домогосподарства; станову приналежність, ім'я та прізвище господаря, його вік, стан здоров'я, місце народження, термін проживання у селі на момент перепису, якщо він був немісцевим; аналогічні дані щодо дружини господаря; імена, вік та стан здоров'я їхніх дітей, зятів, невісток та онуків; дані про сім'ї підсусідків та наймитів з зазначенням розмірів платні та терміну найму останніх; спосіб, в який домогосподарство перейшло цьому господареві (спадкування, купівля), із зазначенням вартості та додаванням документів на право власності; інформацію про землю; загальну площу орної землі, а також назви і вагу зернових культур, які на ній висівають; інформацію про кількість і види свійських тварин в домогосподарстві; заняття будь-яким ремеслом та прибутки від цієї діяльності; розмір грошового податку.

Відомість, в якій обліковано козаків с. Ветового, підписали березанський сотник Петро Годованець, сотенний отаман Павло Годованець, сотенний березанський писар Данило Лукашевич та сотенний осавул Трохим Мелешко¹⁴². Потрібно зазначити, що крім згаданих козацьких домогосподарств, у с. Ветовому розташовувалися володіння генерального судді Андрія Безбородька¹⁴³, переяславського підкоморія Семена Безбо-

¹³⁹ Ковальський І. Вказ. пр. — С. 132–133.

¹⁴⁰ Там само. — С. 133.

¹⁴¹ Там само. — С. 134.

¹⁴² ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн.187, арк. 148 арк.

¹⁴³ Там само, арк. 356–375 зв.

родька¹⁴⁴, сотенного возного Семена Андрієвського¹⁴⁵, військового товариша Гната Тарасевича¹⁴⁶, «подвойскового» товариша Володимира Подгаєцького¹⁴⁷, значкових товаришів Дениса Мантак¹⁴⁸, Пилипа Бузунарського¹⁴⁹, Максима Філонова й Сави Філонова¹⁵⁰, Якова Загорулька¹⁵¹, Василя Дерновського¹⁵², сина значкового товариша Петра Коломійця¹⁵³, Якова Коломійченка й Семена Коломійченка та вдови їхнього діда Якова Коломійця Оришки¹⁵⁴, удови значкового товариша Івана Коломійця Євдокії¹⁵⁵, удови полкового переяславського писаря Параскеви Романович¹⁵⁶, удови значкового товариша Горпини Михайловської.¹⁵⁷

Крепи Данила Лукашевича стоять на кожному аркушеві відомості про козацькі домогосподарства, але основний текст цього документу, датованого березнем 1767 р., укладено іншим почерком. Крім того, облік посполитих, які жили на землі генерального судді Андрія Безбородька здійснив, наглядач його ветовського маєтку Василь Хрущ. Однак сам Хрущ був неграмотним, а тому безпосередньо оформляв документ дворовий писар Грицько Шипенко.¹⁵⁸ Невідомою залишається особа укладача відомості про володіння переяславського підкоморія Семена Безбородька. Зрозуміло лише, що він не робив цього власноручно, бо почерк, яким оформлено записи, відрізняється від підпису самого Семена Безбородька.¹⁵⁹

Серед членів знатного військового товариства, які мали власність у с. Ветовому, письменними виявилися Семен Андрієвський¹⁶⁰, Гнат Тарасевич¹⁶¹, Денис Мантак¹⁶², Яків Загорулько¹⁶³ та Петро Коломієць¹⁶⁴. Решті

¹⁴⁴ Там само, арк. 277^a–308

¹⁴⁵ Там само, арк. 228–231

¹⁴⁶ Там само, арк. 255–264

¹⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн.187, арк. 273–277 зв.

¹⁴⁸ Там само, арк. 265–272

¹⁴⁹ Там само, арк. 346–347

¹⁵⁰ Там само, арк. 312–318 зв.

¹⁵¹ Там само, арк. 324–327

¹⁵² Там само, арк. 348–349

¹⁵³ Там само, арк. 340–341 зв.

¹⁵⁴ Там само, арк. 332–335

¹⁵⁵ Там само, арк. 344–345

¹⁵⁶ Там само, арк. 353–353 зв.

¹⁵⁷ Там само, арк. 355–355 зв.

¹⁵⁸ Там само, арк. 375 зв.

¹⁵⁹ Там само, арк. 308.

¹⁶⁰ Там само, арк. 231.

¹⁶¹ Там само, арк. 264.

¹⁶² Там само, арк. 272.

¹⁶³ Там само, арк. 327.

¹⁶⁴ Там само, арк. 341 зв.

відомості підписали їхні сини. Родину місцевого дячка та псаломщиків переписав священник Ігнатій Стасевич.¹⁶⁵

З грамотністю жінок справи були значно гіршими. Жодна з вдів знатних військових товаришів не вмiла писати, тому до відомостей Горпини Михайловської¹⁶⁶ та Параскеви Романович¹⁶⁷ доклав руку козак Герасим Шептуха, який був племінником першої й зятем другої. За Євдокію Коломієць підписався Петро Коломієць.¹⁶⁸ На момент перепису значкового товариша Василя Дерновського не було вдома: відомості про нього надала його дружина Анна Дерновська, проте через її неграмотність підпис поставив підканцелярист Семен Філіпов.¹⁶⁹

Відомість про склад домогосподарств лук'янівських козаків була оформлена у квітні 1767 р.¹⁷⁰ Її підписали вже згадувані березанський сотник Петро Годованець, осавул Трохим Мелешко та сотенний писар Данило Лукашевич.¹⁷¹ Крепи останнього стоять на кожному аркушеві згаданої відомості, проте основний текст цього документа укладено іншим почерком, як і у випадку з переписом козаків Ветового.

Усі посполиті Лук'янівки жили у володіннях колезького асесора Михайла Корбе. Однак почерк, яким оформлено відомість, не належав останньому.¹⁷² Перепис посполитих датовано травнем 1767 р.¹⁷³ Тоді ж місцевий священник Кирило Чемельовський власноруч облікував мешканців школи (родину місцевого дячка та його учня) і засвідчив дані про них своїм підписом.¹⁷⁴

Як ми вже зазначали, донедавна переважна більшість дослідників використовувала книги Генерального опису здебільшого для з'ясування питань економічного розвитку та соціальної структури населення Гетьманщини¹⁷⁵. У дореволюційній історіографії існували різні думки щодо

¹⁶⁵ Там само, арк. 378–378 зв.

¹⁶⁶ Там само, арк. 355 зв.

¹⁶⁷ Там само, арк. 353 зв.

¹⁶⁸ ЦДДАК України, ф. 57, оп.1, кн.187, арк. 345.

¹⁶⁹ Там само, арк. 349.

¹⁷⁰ ЦДДАК України, ф. 57, оп.1, кн.192, арк. 15.

¹⁷¹ Там само, арк. 69 зв.

¹⁷² Там само, арк. 148.

¹⁷³ Там само, арк. 118.

¹⁷⁴ Там само, арк. 153–154.

¹⁷⁵ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи. — Чернигов: Изд. губ. стат. комитета, 1866. — 138 с.; Багалей Д. Генеральная опись Малороссии // КС. — 1883. — № 11. — С. 402–432; Федоренко П. К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи // Труды ПУАК. — Вып. 12. — Полтава, Электрическая типография Г.И. Маркевича, 1915. — С. 79–227; Ковальський І. С. Генеральний опис 1765–1769 рр. — джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // УІЖ. — 1962. —

достовірності даних цього джерела. Найбільше сумнівів викликала інформація про прибутки населення, обсяги посівів, площі орної землі та цінність й розміри маєтків. Найточнішими вважалися ті дані, які були найлегшими для реєстрації. До них віднесли результати обліку кількості, складу населення та його вікових характеристик.¹⁷⁶

Порівнюємо показники статевого співвідношення в різних вікових групах Ветового та Лук'янівки за даними Румянцевського опису 1767 р. з аналогічним показниками м. Переяслава (1766 р.)¹⁷⁷, православних сіл Стародубського полку¹⁷⁸ та з даними типової таблиці ООН для закритого населення¹⁷⁹. Дані такого порівняння необхідні для з'ясування повноти обліку.

За даними Румянцевського опису, у селах Переяславського полку серед осіб наймолодшої вікової групи переважали хлопчики (див. табл. 1.5). Відповідно до біологічної константи, хлопчиків завжди народжується більше, ніж дівчаток¹⁸⁰. Але за умови інтенсивного вимирання немовлят чоловічої статі в наймолодшій віковій групі, не могло бути такої великої переваги хлопчиків, як це зафіксовано в Румянцевському описі досліджених сіл. Отже, діти в цьому джерелі обліковані доволі недбало. Хаотичність показників співвідношення статей у старших вікових групах, що відображені в табл. 1.5 пояснюється неточностями, наявними в Румянцевському описі щодо віку переписаних осіб та відсутністю метричних даних для усіх, хто досягнув віку 40 років і старше.

Сучасні українські дослідники, довели, що в Румянцевському описі зазначено лише приблизний вік переписаних осіб, тому робота з цим джерелом потребує застосування методик перевірки вікової акумуляції.¹⁸¹ Для перевірки вікової акумуляції населення с. Ветового, ми вираховували показник індексу Віпла, спираючись на дані відповідної книги Румянцевського опису. Він становить 315, 3. Результат обчислення аналогічного показника для населення с. Лук'янівки виявився близьким до попереднього й дорівнює 331. Обидва результати свідчать про вкрай низьку

№ 2. — С. 97–101; Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. — Харків: Вид-во Харківського університету, 1970. — С. 95–115; Путро О. Генеральний опис 1765–1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // УІЖ. — 1982. — № 7. — С. 143–147.

¹⁷⁶ Федоренко П. К. Указ. соч. — С. 88.

¹⁷⁷ Сердюк І. Структура населення міста Переяслава... — С. 13.

¹⁷⁸ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи. — С. 117.

¹⁷⁹ Анри Л., Блюм А. Указ. соч. — С. 96.

¹⁸⁰ Сердюк І. Структура населення міста Переяслава. — С. 13.

¹⁸¹ Волошин Ю. Статєво-вікова та шлюбна структура... — С. 6–7; Сердюк І. Полкових гордов обивателі. — С. 79–85.

Таблиця 1.5. Співвідношення статей у п'ятирічних вікових групах (за даними Румянцевського опису)

Вікова група	Співвідношення статей				Типова таблиця
	с. Ветове (1767 р.)	с. Лук'янівка (1767 р.)	Православні села Стародубського полку (1767 р.)	м. Переяслав (1766 р.)	
0–4	121,2	133,3	102,7	96,6	102,3
5–9	105,5	86,2	112,1	97,7	102,4
10–14	103,7	77,7	122	78,6	102,8
15–19	93,5	90	140,7	130,2	103,3
20–24	101,8	104,1	100	98,8	103,9
25–29	58,9	66,6	92,8	79	104,7
30–34	109,8	51,5	100,4	56,8	105,6
35–39	90,3	107,6	142,3	87,9	106,2
40–44	135,2	155,5	107,1	128,8	105,8
45–49	185,7	150	134,1	123,5	104,0
50–54	135	171,4	112,1	127,3	101,0
55–59	70	100	158,8	84,2	97,2
60–64	86,6	87,5	82	106	92,9
65–69	60	200	227,2	70	88,5
70>	90,4	150	100	56,5	78,8

увагу до віку переписаних осіб, надто ж порівняно з даними сповідальних розписів.

У Румянцевському описі міститься важлива інформація щодо загальної кількості та статеві-вікової структури населення Гетьманщини середини XVIII ст. Ці дані важко переоцінити, оскільки здійснювати демографічні обрахунки без них неможливо. Крім того, у Генеральному описі систематично обліковано хворих та осіб з фізичними вадами. Ця інформація дає змогу вивчити стан здоров'я представників суспільства Гетьманщини.

Значну цінність для нашого дослідження становлять «Описи Київського намісництва», видані 1989 р. Збірник включає в себе географічні та історичні описи Києва та Київського намісництва, датовані 1775–1787 рр. Книга вміщує важливу інформацію з історії міст і сіл: про чисельність та соціальний склад населення, культуру й побут мешканців досліджуваного регіону. Значною мірою джерело допомогло авторці у ви-

значенні приналежності конкретних сіл до Переяславського полку загалом і його сотень зокрема.

Вище перелічені джерела містять інформацію необхідну для підрахунку та інтерпретації показників смертності серед сільського населення Гетьманщини середини XVIII ст., зокрема дані про статево-вікову структуру, народжуваність, вік, стать та дату поховання небіжчиків. Однак в метричних книгах с. Войтівців та с. Лук'янівки майже відсутні дані про вік небіжчиць. Дана обставина стала на заваді обчисленню коефіцієнтів дитячої смертності, повікових коефіцієнтів смертності та очікуваної тривалості життя представниць жіночої статі в цих селах. Генеральний опис Лівобережної України містить інформацію про статево-вікову структуру облікованого населення, сприйняття віку в ранньомодерну добу, стан здоров'я та поширеність захворювань серед облікованого населення. Разом з тим ми не можемо ігнорувати високі значення індексу Уіпла, які свідчать, що вік переписаних осіб округлено. Таким чином, статистичні джерела дозволяють приблизно зорієнтуватися в значеннях показників смертності облікованого населення.

Другу групу джерельної бази складають актові джерела, за допомогою яких було з'ясовано офіційні церковні приписи щодо жалобного церемоніалу та ступінь дотримання їхніх вимог місцевими мирянами й кліриками. Перед усім, це клопотання про дозвіл на поховання по-християнськи для осіб, які загинули наглою смертю в Переяславсько-Бориспільській єпархії протягом 1749–1783 рр., розпорядження Переяславсько-Бориспільського єпископа Гервасія місцевим священикам від 1758 р., а також офіційна переписка Переяславської консисторії та золотоніського протоієрея Петра Базилевича з приводу облаштування кладовищ за межами поселень, яка датована 1778 р. Названі вище документи зберігаються у вже згадуваному фонді № 990 ЦДІАК України.

Заявлена тема дослідження вимагала звернення до матеріалів судових справ. Зокрема, скарг на дії священика стосовно оплати поховання. Крім того, під час проведення дослідження було залучено реєстри витрат на жалобні церемонії, вміщені у збірнику «Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.»¹⁸². Завдяки цим джерелам було з'ясовано витрати на похорон та етапи жалобних церемоній серед відносно заможних представників козацького стану Гетьманщини в середині XVIII ст.

¹⁸² Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підг. до вид. В. А. Передрієнко. — К.: Вид-во «Наукова думка», 1976. — С. 319–322.

У поле нашого зору потрапили й духівниці, які дали змогу з'ясувати суми витрат на заупокійні служби серед козацької еліти та суть розпоряджень її представників щодо розміщення власних поховань. Нами були опрацьовані публікації тестаментів та видатків на похорони представників козацької еліти (Станіслава Кохановського, Якова Лизогуба, Марії Сулими, Івана Черняка, Миколи Ханенка, Федора Потребича-Гречаного), запроваджені до наукового обігу Володимиром Іржицьким¹⁸³, Володимиром Кривошеєю та Оленою Кривошеєю¹⁸⁴, Олександром Лазаревським¹⁸⁵, Ігорем Ситим.¹⁸⁶

У своєму дослідженні ми використовували приписи ієрархів православної церкви. Для з'ясування основних постулатів православної есхатології ранньомодерної доби ми звернулися до Требника митрополита Петра Могили.¹⁸⁷ Разом з тим особливу цінність для нашого дослідження становлять розпорядження Переяславсько-Бориспільського єпископа Гервасія (Григорія Лінцевського)¹⁸⁸, сина священника й викладача піітики в Київській академії, яку він сам закінчив 1727 р. У 1757 р. Гервасій був призначений єпископом Переяславсько-Бориспільської єпархії. Його прикро вразили поведінка парафіяльних священників, їхній зовнішній вигляд, занедбаність храмів та цвинтарів, тому Гервасій двічі (у 1758 та 1760 рр.) звертався до місцевого кліру з списком вимог, виконання яких могло б поліпшити ситуацію. Здійснення зовнішньої критики джерела ускладнює те, що воно доступне дослідникам лише у вигляді мікрофільму.

Перелічені в розпорядженнях єпископа зауваження дали змогу скласти уявлення про облаштування сільських цвинтарів Гетьманщини середини XVIII ст. Для розгляду питань, пов'язаних з регулюванням обліку населення та винесенням кладовищ за межі поселень на території Гетьманщини у XVIII ст., було залучено нормативні акти росій-

¹⁸³ Іржицький В. Ю. Духовниця генерального хорунжого Миколи Ханенка як джерело вивчення соціальної історії Гетьманщини // Гілея. — Вип. 10. — 2007. — С. 84–92.

¹⁸⁴ Кривошея В. Українська козацька старшина. Іван Черняк // Гілея. — 2009. — Вип. 18. — С. 131–136; Його ж. Українська козацька старшина. Станіслав Кохановський // Гілея. — 2008. — Вип. 16 — С. 84–91; Кривошея О. Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт // Гілея. — 2008. — Вип. 11. — С. 118–122; Її ж. Тестамент Івана Волевача як історичне джерело // Гілея. — Вип. 12. — 2008. — С. 93–97.

¹⁸⁵ Сулимовський архив. Фамільные бумаги Сулим, Скоруп і Войцеховичей XVII — XVIII в. — К.: Типографія К. Н. Милевського, 1884. — С. 48–55.

¹⁸⁶ Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (15. 05. 1698 р.) // Пам'ять століть. — 1996. — № 3. — С. 10–14.

¹⁸⁷ Требник митрополита Петра Могили: У 2 т. — [репр. вид. 1646 р.]. — 3-є вид. — Х.: Фоліо, 2007. — Т. 1. — 832 с.

¹⁸⁸ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 285, 17 арк.

ської влади опубліковані у багатотомнику «Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года». Окремі аспекти вибору місця поховання священослужителів і мирян Гетьманщини з'ясовано за допомогою Трєбника Петра Могили.

Третю групу склали агіографія («Четїї Мінеї» Дмитра Туптала¹⁸⁹), апокрифічні оповідання, зібрані й опубліковані Іваном Франком¹⁹⁰, напучувальний трактат «Діалог про смерть»¹⁹¹, а також художні твори другої половини XVII — XVIII ст., які вийшли з-під пера представників православного кліру (Климентія Зіновїїва¹⁹², Іоанікія Галятовського¹⁹³, Георгія Кониського¹⁹⁴). Вони важливі для розуміння трактування есхатологічних питань Російською православною церквою.

Під час роботи над темою дослідження ми також використовували есхатологічний апокриф про життя преподобного Василя Нового, враховуючи його популярність у середовищі православних кліриків ранньомодерної доби. Незважаючи на неканонічність апокрифів, Російська православна церква не забороняла читати вірянам ті тексти, які не містили суттєвих розбіжностей з релігійними догматами й не потрапили до списків «відчужених» книг. Серед дозволених апокрифів дослідники вирізняють анонімні писання, присвячені Діві Марії («Про успіння Марії»), Євангеліє від Нікодима про сходження Христа в пекло та ранньосередньовічні оповідання про діяння праведників і святих.¹⁹⁵ До останньої групи належить життя Василя Нового. Цей твір увійшов до збірки агіографій візантійського письменник другої половини X ст. Симона Метафрас-

¹⁸⁹ Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четых — Миней Св. Дмитрия Ростовского с дополнениями, объяснительными примечаниями и изображениями святых. Кн. 7: Март. Репр. воспроизведение изд. 1905 года. — К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской Лавры, 1999. — С. 501–552.

¹⁹⁰ Апокрифи і легенди з українських рукописів / 36., упор. і поясн. др. Ів. Франко. — Т. IV. Легенди про святих. Апокрифи есхатологічні. Репринт вид. 1906 року. — Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка. — 2006. — 600 с.

¹⁹¹ Яворский Ю. Пропавшая западно-русская книга «Диалог о смерти» 1629 года. — СПб: Типография Императорской Академии наук, 1912. — 44 с.

¹⁹² Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ресансу (друга половина XV — XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI — XVIII століття) В чотирьох книгах. Кн. 3: Література високого Бароко (1632–1709 рік). [упоряд. Шевчук В., Яременко В.]. — К.: «Аконіт», 2006. — С. 86–308.

¹⁹³ Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Вст. ст., упор. і прим. В. І. Крекотня; ред. тому В. О. Мишанич. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 108–133.

¹⁹⁴ Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори / Упор., авт. вст. ст. і прим. В. О. Мишанич. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 337–383.

¹⁹⁵ Апокрифи древних христиан: Исслед., тексты, коммент. / Акад. обществ. наук при ЦК КПСС, Ин-т науч. атеизма; [Редкол.: А. Ф. Окулов]. — М.: Мысль, 1989. — С. 30–31.

та, який займався систематизацією за місяцями й числами відомих на той час житій. Переклади тексту на церковнослов'янську мову з'явилися вже в XI ст., але жоден з них не зберігся в повному обсязі.

Пізніше цей агіографічний твір справив істотний вплив на догматику й обрядовість Російської православної церкви, оскільки зміст есхатологічної частини життя цілком відповідав висловлюванням святих Іоана Злотоуста, Єфрема Сіріна, Григорія Двоєслова про повітряні митарства та вченню святого Кирила Александрійського про митарства душі після фізичної смерті.¹⁹⁶

Ми користувалися джерелами, які опублікував Іван Франко на початку XX ст. Йому вдалося розшукати й надрукувати 27 рукописних апокрифів XVIII ст., які пояснюють питання індивідуальної есхатології. Крім цього, у 19 інших текстах із цієї ж збірки йдеться про кінець світу, тобто про універсальну есхатологію. Це значний корпус матеріалів. Його обсяг свідчить про інтенсивну роботу переписувачів і про популярність подібної літератури в середовищі кліриків.

У п'ятитомній збірці українських легенд і апокрифів, укладеній Іваном Франком, розміщено й апокрифічний текст про митарства душі Феодори. Цей рукопис упорядник знайшов у «о. Яроцького, пароха Добровлянського»¹⁹⁷ і датував його початком XVIII ст. В опублікованому апокрифі йдеться лише про смерть і митарства душі Феодори. Сам текст дуже близький за змістом до відповідної частини життя Василя Нового з репринтного видання «Четирь Міней» 1905 р. У ньому збережено порядок проходження митарств; акт смерті здійснюється через усикання частин тіла; демонів змальовано в образі ефіопів; слухачем Феодори виступає учень преподобного Василя Григорій.¹⁹⁸

Ми схилиємося до думки, що в основу тексту Дмитрія Ростовського й рукопису із збірки Івана Франка покладено невідомий переклад «Житій святих» Метафраста (X ст.). Для нашого дослідження цінність тексту життя Василя Нового полягає в тому, що у ньому міститься оповідь про смерть та посмертні митарства душі благочестивої вдови Феодори, яка була служницею. На думку сучасної дослідниці Лілії Бережної у ранньомодерну добу, сюжет про шлях Феодориної душі до раю став основою для

¹⁹⁶ ЭС: Т. XV / Под ред. К. К. Арсеньева и засл. проф. О. О. Петрушевского. — С.-Петербург: Типолиитография И. А. Ефрона, 1895. — С. 115–116; ЭС: Т. XX / Под ред. К. К. Арсеньева и засл. проф. О. О. Петрушевского. — С.-Петербург: Типолиитография И. А. Ефрона, 1897. — С. 270.

¹⁹⁷ Апокрифи і легенди з українських рукописів. — С. 178.

¹⁹⁸ Там само. — С. 178–196.

формування уявлень православного населення українських та білоруських земель про посмертну долю людини.¹⁹⁹

Ми зверталися до агіографічних творів Димитрія Ростовського, драми-мораліте Георгія Кониського, проповідей Іоанікія Галятовського та поезій зі збірки Климентія Зіновієва, присвячених темі підготовки до смертної години. Якщо твори перших трьох авторів написані з яскраво вираженою дидактичною метою, то вірші ієромонаха одного з чернігівських монастирів Климентія Зіновієва не можна оцінити так однозначно. За припущенням літературознавця Вікторії Колосової, його збірку було створено між 1700 та 1709 рр.²⁰⁰ Вціліла солідна частина рукопису ієромонаха (321 аркуш). Крім того, що Климентій Зіновіїв був письменним, він знав основи тогочасної поетики, порядок церковної служби, нотну грамоту, але радше за все не пройшов повного, за нормами XVII ст., курсу навчання.

Відомий український письменник Пантелеймон Куліш висловив думку, що поезії ієромонаха писав задля заробітку.²⁰¹ Климентій Зіновіїв володів навичками, необхідними поетові доби Бароко, зокрема знав правила силабічного віршування.²⁰² Припускаємо, що ієромонах мав на меті пояснити буденні для його сучасників речі з погляду здорового глузду й, по можливості, не відхиляючись від офіційного православного віровчення.

Четверту групу становлять фольклорно-етнографічні джерела. Вони були укладені й опубліковані етнографами другої половини XIX — початку XX ст.: Іваном Беньковським,²⁰³ Володимиром Білим,²⁰⁴ Миколою Біляшівським,²⁰⁵ Михайлом Васильєвим,²⁰⁶ Домініком П'єром Де ля Флі-

¹⁹⁹ Бережная Л. А. Украинско-белорусская поэзия и драматургия XVII века о смерти и загробном мире / [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/berezh.htm>.

²⁰⁰ Колосова В. П. Климентій Зіновіїв. Життя і творчість. — К.: Наукова думка, 1964. — С. 17–19.

²⁰¹ Доманицький В. Невідомі вірші ієромонаха Климентія (з початку XVIII віку) // Записки Наукового товариства імені Шевченка: науковий часопис, присвячена перед усім історії, філології й етнографії. Т. LXXXI. Кн. I. — Львів: 1908. — С. 56.

²⁰² Колосова В. П. Вказана праця. — С. 168–181.

²⁰³ Беньковский И. Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованию народа // КС. — 1896. — № 9. — С. 229–261.

²⁰⁴ Білий В. До звичаю кидати гілки на могили «заложних» мерців // ЕВ. — 1926. — Кн. 3. — С. 82–94.

²⁰⁵ Беляшевский Н. Археологическая летопись. Случайные находки // КС. — 1900. — Т. 68. — № 1–3. — С. 55–58; Его же. Стоимость похорон барышевской обывателки в 1756 г. // КС. — 1901. — № 5. — С. 85–86; Его же. Беляшевский Н. Сани в похоронном обряде // КС. — 1893. — № 4. — С. 147–152.

²⁰⁶ Васильев М. К. К малорусским похоронным обрядам // КС. — 1889. — № 5–6. — С. 635–637; Его же. Васильев М. К. Малорусские похоронные обряды и поверья // КС. — 1890. — № 8. — С. 317–323.

зом (Dominic Pierre De la Flis)²⁰⁷, Олександром Ксензенком,²⁰⁸ Василем Милорадовичем,²⁰⁹ Матвієм Номисом (Симоновим),²¹⁰ Анатолієм Свидницьким,²¹¹ Хрисанфом Ящуржинським.²¹²

Особливості жалобної поведінки і поховальних практик представників народної культури описали Іван Беньковський (практика голосінь), Михайло Васильєв (практика поховання дітей у садках, вкладання грошей для оплати митарств до рук небіжчиків), Василь Милорадович (присутність односельців під час акту смерті), Анатолій Свидницький (практика поховання небіжчиків поза цвинтарем), Хрисанф Ящуржинський (практика голосінь, обрядові веселоці й співи під час похорону).

Вигляд склепів окремих представників козацької еліти зафіксовано у працях Миколи Біляшівського та Олександра Ксензенка. Надто цінними є записи французького етнографа Домініка П'єра Де ля Фліза щодо вигляду сільської похоронної процесії та захворювань, які спричиняло не якісне харчування селян. Вони яскраво ілюструють відмінності між офіційним християнським похоронним церемоніалом та практиками «мовчазної більшості».

Вплив традиції на побут простолюду в українських селах середини XIX ст. прослідкував тогочасний етнограф Матвій Номис. За його спостереженнями, пошиття нового одягу завжди було приурочене до найбільших церковних свят (Різдва й Великодня). Зокрема він з'ясував, що навіть діти отримували змогу носити новий теплий одяг та взуття не раніше Різдва, якими б холодними не були осінь і початок зими. Тобто побутові питання, безпосередньо пов'язані зі збереженням здоров'я, вирішувалися у відповідності з традицією, чії вимоги суперечили раціональним міркуванням.

П'яту групу джерел — джерела особового походження — було залучено задля отримання додаткової інформації про вартість жалобного цере-

²⁰⁷ Де ля Фліз Д. Етнографічні описи селян Київської губернії, переважно тих, які належать до Державних маєтностей, з історичними відомостями про традиції, пам'ятки й старожитності краю, з їхніми малюнками [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://lytopus.org.ua>.

²⁰⁸ Ксензенко Ал. Гетманская усыпальница // КС. — 1887. — № 2. — С. 353–359.

²⁰⁹ Милорадович В. П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 г. // СХИФО. — Т. 10. — Харьков, Тип. Губ. Правл., 1897. — С. 1–223.

²¹⁰ Номис М. Т. Різдвянні святки // Основа. — 1861, январь. — С. 267–281.

²¹¹ Свидницький А. Великдень у Подолян // Основа. — 1861. — Ноябрь — Декабрь. — С. 26–71.

²¹² Ящуржинский Хр. Малорусские причитания над умершими // КС. — 1888. — № 1. — С. 11–16. Его же. Остатки язычества в погребальных обрядах Малороссии // ЭО. — 1898. — № 3. — С. 93–96.

моніалу та критерії вибору місця поховання. Це щоденники Якова Марковича²¹³ та Тараса Шевченка.²¹⁴ У першому з них вміщено інформацію про розміри грошових сум, призначених на поховання Анастасії Скоропадської. У другому наведено спогади про жалобні практики простолюду, які наражалися на церковний осуд і були заборонені. Обидва джерела свого часу опубліковані й доступні дослідникам. Також ми використали автобіографічний твір уродженця Стародубського полку Григорія Вінського, чий дитинство та юність припали на 1750–1760-ті рр.²¹⁵

Окремо слід згадати праці Гійома Левассера де Боплана (Guillaume Le Vasseur de Beauplan)²¹⁶ та Йогана Антона Гюльденштедта (Johann Anton Guldenstädt).²¹⁷ Уривки з них було використано для з'ясування особливостей природно-кліматичних умов України.

Підбір основних джерел зумовлений вимогами квантативних методик, без застосування яких коректне вивчення предмета дослідження неможливе. Вважаємо, що комплексне вивчення залучених джерел забезпечило виконання поставлених завдань та досягнення мети нашого дослідження.

Із сукупності загальнонаукових методів під час дослідження було використано аналіз, синтез, системний підхід, структурно-функціональний аналіз, методи виміру та опису, логічний метод.²¹⁸ Метод аналізу застосовувався при роботі з даними джерел для отримання й тлумачення необхідної інформації. Метод синтезу було використано для поєднання результатів обчислень у цілісну картину, що відображає певне явище, тобто для переходу «кількості» інформації в якісно нове знання. У контексті системного підходу смертність розглядалася як певний складовий елемент уявної системи (структури), яка, втім, не була сталою конструкцією, а навпаки, зазнаючи впливу різних факторів, знаходилася в стані динамічного розвитку. Особливості функціонування смертності розгляда-

²¹³ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767) // КС. — 1894. — № 10. — С. 337–342.

²¹⁴ Шевченко Т. Щоденник // Шевченко Т. Твори в п'яти томах. — К.: Вид-во «Дніпро», 1979. — Т. 5. — С. 11–234.

²¹⁵ Винский Гр. Мое время. Записки Гр. Винского // Русский архив: Кн. 1. — М.: Типография Лебедева, 1877. — С. 76–123.

²¹⁶ Де Боплан Г. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. — К.: ФОП Стебеляк, 2012. — 168 с.

²¹⁷ Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого // КС. — 1893. — № 4. — С. 29–49.

²¹⁸ Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. — М.: Наука, 1987. — С. 138–194.

лися за допомогою структурно-функціонального аналізу. Для отримання необхідних числових коефіцієнтів, значень і демографічних характеристик використано методи виміру та опису. Задля інтерпретації даних джерел залучено логічний метод.

До групи спеціально-історичних методів, за допомогою яких здійснено дослідження, належать історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний. Необхідність залучення історико-генетичного методу було обумовлено потребою дослідити причинно-наслідковий зв'язок між статево-віковою структурою населення, народжуваністю та дитячою смертністю. Історико-порівняльний метод використано, щоб виявити та проаналізувати особливості показників рівня дитячої смертності, показників сезонної смертності й очікуваної тривалості життя сільських мешканців православної, протестантської та католицької Європи. Історико-типологічний метод застосовано з метою визначення типу певних структур і явищ за критеріями відповідних класифікацій. З його допомогою було, наприклад, з'ясовано тип структури населення ранньомодерних українських сіл, поділено усе населення на три великі вікові групи (молодше 15 років, від 15 до 59 років, 60 років і старше), визначено потужності демографічних криз та оцінено рівень народжуваності.

Центральне місце серед конкретно-проблемних методів, за допомогою яких здійснено дослідження, посідають розробки уже згадуваних французьких вчених Луї Анрі та Алена Блюма. Це історико-демографічні методики, які ґрунтуються на техніці дослідження «метод відновлення історії сімей». Саме з їхньою допомогою було обчислено коефіцієнти народжуваності, загальні коефіцієнти смертності, здійснено дослідження статево-вікової структури. Для верифікації вікової акумуляції переписаних осіб, тобто з'ясування тенденції до округлювання віку, застосовано метод підрахунку індексу Віпла, розроблений американським демографом Джорджем Чендлером Віплом (George Chandler Whipple). Потужність та періодичність демографічних криз в досліджених селах встановлено за допомогою методу французького демографа Жака Дюпак'є (Jacques Dupâquier).

Вагоме місце в дисертації посів метод визначення типу структури та перспектив зростання/скорочення населення, який розробив шведський демограф Алекс Густав Сундберг (Alex Gustav Sundberg). Застосовано також метод польського демографа Едварда Россета (Edward Rosset) для визначення рівня демографічної старості населення. Під час аналізу показників народжуваності використано шкалу рівнів народжуваності радянських демографів Бориса Урланіса та Володимира Борисова. Короткі та-

бліці смертності розраховано за допомогою методики вище згадуваного Володимира Борисова.

Мікроісторичний підхід було залучено для опрацювання клопотань про дозвіл на поховання осіб, які загинули наглою смертю, а також під час дослідження поширення хвороб серед облікованого населення. Підрахунок частоти повторюваності історичних фактів, розчленування на елементи, статистичний вимір, які належать до квантативних методів, застосовувалися під час проведення обчислень, роботи з формулами, побудови таблиць і гістограм статево-вікових пірамід. На нашу думку, залучені під час проведення дослідження методики були результативними й уможливили вирішення поставлених завдань.

* * *

Аналіз історіографії засвідчив, що закордонні спеціалісти вже декілька десятиліть активно й плідно вивчають проблему смертності в європейських ранньомодерних соціумах. Вони встановили, що населенню ранньомодерної Європи був притаманний традиційний тип відтворення населення. Він характеризувався тим, що до переривання життєдіяльності призводили здебільшого екзогенні фактори, спричинені дією парадоксу дитячої смертності та порівняно низькою очікуваною тривалістю життя.

Українські ж дослідники донедавна не залучали названу вище проблему до всебічного аналізу. У вітчизняній історіографії поодинокими є праці, в яких смертність сільського населення Гетьманщини XVIII ст. була б досліджена за допомогою демографічних методів.

На особливу увагу дослідників заслуговують жалобні практики ранньомодерного українського суспільства, які розглянуто досить фрагментарно. Не з'ясована вартість поховання, суми витрат на поминання. Поза увагою дослідників поки що залишаються й проблеми соціотопографії цвинтарів, реформаторська діяльність церковної влади щодо винесення місць для поховання за межі поселень та тогочасні суспільні погляди на різні способи поховання.

Під час аналізу статистичних джерел середини XVIII ст. таких, як метричні книги, сповідальні розписи та Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., ми з'ясували, що в них зафіксована демографічна поведінка представників майже всіх соціальних станів Гетьманщини. Разом з тим статистичним джерелам XVIII ст. притаманна низка особливостей. Так, у метричних книгах фіксували не демографічні, а культові події, і через це мертвонароджені та немовлята, які померли нехрещеними, не обліковувалися. Головною метою укладення сповідальних розпи-

сів була фіксація таїнства сповіді. Таким чином, діти до семи років у цих джерелах погано обліковані, бо вони не мусили сповідатися. Разом з тим вік облікованих у сповідальних розписах осіб, як підтверджують показники індексу Віпла, вказано точно.

Генеральний опис Лівобережної України містить інформацію про статеву-вікову структуру облікованого населення, сприйняття віку в ранньомодерну добу, стан здоров'я та поширеність захворювань серед переписаних осіб. Разом з тим ми не можемо ігнорувати високі значення індексу Віпла, які свідчать, що вік облікованих осіб округлено. Таким чином, статистичні джерела дозволяють приблизно зорієнтуватися в значеннях показників смертності облікованого населення.

Проведення досліджень з історичної демографії, зокрема вивчення смертності, неможливе без застосування квантативних методів, таких як підрахунок частоти повторюваності історичних фактів, статистичного виміру, розчленування на елементи. Для розуміння перебігу процесу, що вивчається, та його наслідків потрібно встановити тип вікової структури й рівень демографічної старості населення, які визначаються за допомогою методів демографії. Застосування історико-демографічних методик (метод відновлення історії сімей, встановлення показників індексу Віпла, періодичності та потужності демографічних криз, обчислення показників рівня смертності та очікуваної тривалості життя) необхідне для верифікації джерел, дослідження екзогенних факторів смертності та їхнього впливу на представників окремих вікових груп.

Розділ 2.

ЩО ВПЛИВАЛО НА СМЕРТНІСТЬ В ГЕТЬМАНЩИНІ XVIII ст.

2.1. Простір і клімат

У середині XVIII ст. протяжність Гетьманщини з півночі на південь становила близько 400 верст (близько 430 км.) і 300 верст (близько 320 км.) у напрямку зі заходу на схід.²¹⁹ Особливості географічного розташування та кліматичні відмінності, які вони обумовлювали, розділяли її на багату лісами північну та степову південну частини. За Афанасієм Шафонським умовний кордон між ними пролягав по р. Десні.²²⁰

Потрібно зазначити, що протягом досліджуваного періоду в Європі продовжувався малий льодовиковий період.²²¹ Але на 1715–1790 рр. припадає період відносного потепління. Так дослідження аномальних гідрологічних явищ виявило, що протягом XVIII ст. зростає посушливість в басейні р. Дніпра.²²² Загалом, в європейській частині Російської імперії метеорологічні умови відзначалися нестабільністю й посиленням контрастності. Протягом століття 39 років виявилися посушливими, 19 — дощовими, 36 разів повторювалися суворі зими, 22 — м'які, 33 рази фіксували надзвичайні паводки. На цей період припало 68 т. зв. «голодних» років.²²³

Показники смертності населення Гетьманщини впродовж досліджуваного періоду перевищували сучасні у 3 – 4 рази. Однак вони не гальмували природного приросту й темпів зростання чисельності населен-

²¹⁹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. — К., 1851. — С. 3.

²²⁰ Шафонский А. Указ. соч. — С. 13–15.

²²¹ Колебания климата за последнее тысячелетие / Под. ред. Е.П. Борисенкова. — Л.: Гидрометеоздат, 1988. — С. 168–175.

²²² Там же. — С. 218.

²²³ Там же. — С. 208–209.

ня. На нашу думку, саме в цьому й полягає феномен смертності людей в традиційних аграрних суспільствах ранньомодерної Європи. Населення континенту, перебуваючи під постійною загрозою голоду, епідемії інфекційних захворювань та руйнівної сили природних стихій, не лише зуміло вижити, а й неймовірно збільшити свою чисельність внаслідок природного приросту. Усі ці міркування роблять дослідження того, як «працювала» смерть в одному з таких суспільств, надзвичайно цікавим.

З'ясувати особливості механізму смертності населення Гетьманщини й, зокрема Переяславського полку, неможливо без встановлення основних причин виживання й інтенсивного розмноження людської популяції в Європі протягом раннього нового часу. Серед них слід згадати неперевершену генетичну опірність західних європейців стосовно інфекційних захворювань.²²⁴ Вона виробилася внаслідок кількасотлітнього проживання в густонаселених суспільствах на відносно невеликих за площею територіях, де насильницька смерть від руки вбивці навіть під час бойових дій траплялася значно рідше, ніж загибель внаслідок епідемічного захворювання.²²⁵

Таким чином, згідно з Джаредом Даймондом, високу густоту населення слід вважати першим чинником, який позитивно впливає на перспективу виживання популяції. Але яке значення цього показника можна назвати високим, коли йдеться про домодерну Європу? Візьмо за еталон показник, обрахований для тієї частини континенту, що її П'єр Шоню назвав «Європою, яка читає, — справжньою Європою епохи Просвітництва»²²⁶, а саме 55 осіб на км² у другій половині XVIII ст.

Для Гетьманщини з низки об'єктивних причин можна вирахувати лише приблизне його значення. Згідно підрахунку Арнольда Перковського, який в подальшому може бути уточнено, 1764 року кількість населення Гетьманщини становила 2 046 186 осіб.²²⁷ З площею справа ще складніша. Тут сучасний дослідник населення Гетьманщини почуває себе так

²²⁴ Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч: Витоки нерівностей між народами / Пер з англ. та наук. ред. Т. Цимбала. — К.: Ніка-Центр, 2009. — С. 18.

²²⁵ Б. Урланіс підрахував, що лише під час Семилітньої війни (1756–1763 рр.) санітарні втрати серед військових становили близько 375 тис. чол., а бойові — 175 тис. чол. (Урланіс Б. Войны и народонаселение Европы. — М.: Изд-во социальноэкономической литературы, 1960. — С. 265).

²²⁶ Під цією назвою П. Шоню розумів населення Франції, Англії, Вельса, Лоуленда, півдня Шотландії, частини ірландського Піла, Нідерландів, Рейнської області, західної й південної Німеччини, Швейцарії, частини альпійської Австрії, італійських земель вздовж р. По й Венеції. (Шоню П. Цивілізація Просвещения. — С. 69).

²²⁷ Перковський А. Л. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. // УІЖ. — 1968. — С. 110.

само невпевнено, як англійські географи середини XVIII ст. під час опису українських земель у складі Російської імперії.²²⁸ До нині точне значення площі Гетьманщини не обчислено. Якщо поглянути на карту, якою в «Енциклопедії історії України» проілюстровано статтю «Гетьманщина»²²⁹, то стає зрозуміло, що в подальшому межі Полтавської²³⁰, за винятком Костянтиноградського повіту, приєданого після 1802 р., та Чернігівської²³¹ губерній цілком збігалися з межами Гетьманщини зразка 1764 року. Площа останніх відповідно становила 49 894 км² та 53 918 км². Будемо вважати, що площа Гетьманщини становила приблизно 103 812 км², хоча, звісно, ця цифра потребує уточнення.

Здійснивши арифметичну дію ділення та округливши значення її результату, ми визначили, що густина населення в досліджуваному регіоні становила приблизно 20 осіб на км². Зважаючи на те, що у підрахунках Арнольда Перковського кількість населення, ймовірно, занижено через недосконалість його джерела, ми схильні припускати, що показник густоти населення був навіть дещо нижчим 20 осіб на км². Власне, низька густина населення — це перше, що впадало в око західноєвропейському мандрівникові XVIII ст., коли він просувався шляхом на схід від володіннь короля Пруссії.²³²

Зрозуміло, що населення територією Гетьманщини розміщувалося нерівномірно. За свідченнями Афанасія Шафонського в степовій частині Малоросії (територія на південь від р. Десни) відстані між поселеннями сягали 10–20 верст.²³³ Таким чином, села й сотенні містечка, особливо на півдні, виглядали як залюднені анклав серед полів, а останні видавалися безмежними. Потрібно додати, що на південному заході від кордонів Гетьманщини у межиріччі р. Південного Бугу й р. Дніпра знаходилися ще рідше заселені землі, знамените Дике поле. Протягом досліджуваного періоду густина населення в цьому регіоні була вкрай низькою²³⁴ і не перевищувала 7–8 осіб на км².

²²⁸ Ці території були найгірше картографовано, про них збереглися лише поодинокі застарілі свідчення сто- і двохсотрічної давнини. (Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мала цивілізація у свідомості епохи Просвітництва / Пер. з англ. С. Біленького за уч. Т. Цимбала. — К.: Критика, 2009. — С. 221.)

²²⁹ ЕІУ. — Т. 2: Г — Д, — К.: Наук. думка, 2004. — С. 103.

²³⁰ ЭС: Т. XXIV / Под ред. проф. И. Е. Андриевского — С.-Петербург: Семеновская Типоли-тография Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, 1898. — С. 373.

²³¹ ЭС: Т. XXXVIII^a / Под ред. проф. И. Е. Андриевского — С.-Петербург: Типография акц. общ. Брокгауз — Ефрон, 1903 — С. 590.

²³² Вулф Л. Вказ. пр. — С. 49.

²³³ Шафонский А. Указ. соч. — С. 15.

²³⁴ Масімо Ліві Баччі цілком слушно наголосив на тому, що саме поразка Туреччини та приєднання Криму сприяли щільному заселенню Новоросії, але справжнє залюднення про-

Це цілком узгоджується із класифікацією рівня населеності для традиційних суспільств, яку Ф. Бродель навів у першому томі «Матеріальній цивілізації».²³⁵ Густота населення менше 15 чоловік на км² свідчила про те, що землі практично не обробляються або обробляються у дуже незначній мірі. Густота на рівні 15–20 чоловік на км², що ми вирахували її для Гетьманщини середини XVIII ст., свідчить лише про початок інтенсивного розорювання доступних земель. Вона була характерною для Західної Європи до XII — XIII ст. Нарешті густота вище 20 чоловік на км.² дозволяє назвати землі дійсно щільно заселеними. При такій густоті створюється баланс між потребами суспільства у харчах та здатністю землі забезпечити ці потреби при збереженні традиційних форм обробітку ґрунтів. На думку Ф. Броделя, густота вище 34 чоловіка на км² уже починала створювати певну демографічну напругу, бо традиційні форми обробітку землі не дозволяють прогодувати таку кількість населення.

Цю проблему можна було вирішити трьома способами: 1) обмеженням раціону; 2) потужною еміграцією; 3) удосконаленням методів обробітку землі. При цьому Ф. Бродель показав, як мешканці Західної Європи вдавалися до цих методів протягом раннього нового часу.²³⁶

Лівобережні полки не були густозаселені, якщо порівнювати їх із щільно залюдненими територіями «просвіченої Європи». У той же час значення фактору густоти населення для розвитку традиційних суспільств важко переоцінити,²³⁷ оскільки саме на щільно заселених територіях могли нормально функціонувати й розростатися великі міста, яким завдячують своїм розвитком національні ринки, нації та сучасна держава.²³⁸

Досліджуване у цій книзі населення проживало на південному сході Гетьманщини, тобто у її степовій південній частині. Відповідно до адміністративно-територіального поділу Переяславський полк, чий мешканці є головним об'єктом монографії, межував з Київським, Прилуцьким та Лу-

стору відбулося лише протягом першої половини XIX ст. (Ливи Баччи М. Демографическая история Европы. — С. 46).

²³⁵ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.: в 3 т. / пер. с фр. Л. Е. Куббеля. — М.: Прогресс, 1986. — Т. 1: Структуры повседневности: возможное и невозможное. — С. 73.

²³⁶ Бродель Ф. Ук. соч. — С. 118–153, 211–213, 520–522.

²³⁷ Ранньомодерні міста потребували навколо себе густої сітки сільських поселень, які б забезпечували городян продуктами та дешевою робочою силою (перш за все, домашньою прислугою). Мешканці західноєвропейських міст, звільнені в такий спосіб від щоденних клопотів, на думку П. Шоню, здійснили «європейське чудо механістичної революції». Вочевидь, саме низька густота сільського населення була однією з головних причин відсутності великих (за М. Ліві Баччі, більше 12 тис. чол.) міст на території Гетьманщини, за винятком Києва.

²³⁸ Бродель Ф. Ук. соч. — С. 590–591.

бенським полками з півночі, сходу та південного сходу відповідно. Його західний кордон пролягав по р. Дніпрові. Територією полку з півночі на південь протікали річки Трубіж та Супой. У середині XVIII ст. до складу Переяславського полку входили 18 сотень (Баришівська, Басанська, Березанська, Бубнівська, Воронківська, Гельм'язівська, Домонтівська, Золотоніська, Іркліївська, Канівецька, Кропивенська, Ліпльавська, Переяславська Перша, Переяславська Друга, Переяславська Третя, Піщанська, Терехтемирівська, Яготинська)²³⁹. Запропоноване дослідження у першу чергу стосується сіл Березанської та Першої полкової сотні.

Натураліст Йоган Антон Гюльденштедт відвідав Гетьманщину 1774 р. та залишив цінні спостереження про те, як відрізнялися природні умови в різних полках. Він особисто пересвідчився, що в Переяславському полку було значно вологіше, ніж у Полтавському та Миргородському. Зауваження про те, що в Переяславському та Лубенському полка села й будинки дуже рідко обгороджують тинами, непрямо свідчить про бідність цієї території на деревину.²⁴⁰

Незважаючи на багатство земельних угідь півдня Гетьманщини та відносно низький показник густоти населення, Афанасій Шафонський стверджував, що «...пустых степей, никому не принадлежащих, во всей Малой России не находится».²⁴¹ У той же час володіння землею не означало, що використовується кожна її щонайменша ділянка, особливо коли йшлося про маєтки великих землевласників. Останні іноді самі слабо орієнтувалися в межах окремих своїх володінь, про що свідчать розмиті формулювання осадних листів.²⁴²

Отож, мешканцям Малоросії ще далеко було до того, щоб відчутти демографічну напругу. У досліджуваний період простір домінував над людиною. Якщо в середньовічній Західній Європі її увесь час намагався поглинути ліс²⁴³, то в Гетьманщині XVIII ст. вона губилася серед неозорого відкритого простору.

²³⁹ Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–1941 рр.). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу / [упоряд. В. Н. Жук, З. М. Суховська]. — Полтава — Кременчук : Деп. поліграф. ПП «ЕНТ», 2002. — С. 25.

²⁴⁰ Синицкий Л. Путешествие в Малороссию... — С. 45.

²⁴¹ Шафонский А. Указ. соч. — С. 15.

²⁴² Волошин Ю. Розкольніцькі слободи. — С. 76.

²⁴³ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада / Пер с фр. под общ. ред. В.А. Бабинцева. — Екатеринбург: У-Фактория, 2005. — С. 159–162.

2.2. Основа раціону.

Завдяки польським хроністам²⁴⁴ та авторам козацьких літописів Україна славилася як «вторая земля обитованная, медом и млеком кипящая»²⁴⁵, де рясно родять навіть незасіяні ґрунти. Пізніше Федір Леонтович, який дослідив законодавство Російської імперії, спрямоване на боротьбу з голодом²⁴⁶, дійшов висновку, що «у XVII, XVIII і XIX століттях майже через кожне п'ятиліття чи шестиліття мав місце неврожай в Росії...».²⁴⁷ Сергій Єфремов звернув увагу на те, що українська література від Івана Котляревського й до Івана Франка рясніє описами людей, які страждають від голоду.²⁴⁸ У свою чергу захват киянина Василя Григоровича-Барського від смаку та вигляду білого хліба, який йому подавали як милостиню в Італії 1724 року²⁴⁹, наводить на думку про те, що раціон мешканців Гетьманщини значно відрізнявся від того, який був у їхніх західноєвропейських сучасників.²⁵⁰

Фернан Бродель зазначив, що у XVIII ст. європейський «біологічний Давній порядок» дав серйозний збій і врешті решт припинив своє існування,²⁵¹ але населення сходу Європи цих кардинальних змін практично не відчуло, бо продовжило страждати від браку продовольства й після XVIII ст.²⁵² Стосовно Малоросії, то, на нашу думку, твердження Еду-

²⁴⁴ Яковенко Н. «Портрет» і «автопортрет» пограниччя: культурно-географічний образ «України» у XVI — на початку XVII століття // Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії увлєнь та ідей в Україні XVI — XVII століття. — К.: Laurus, 2012. — С. 57.

²⁴⁵ Єфремов С. Без хліба // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія. — К.: Друкарня Української Академії Наук, 1927. — С. 53.

²⁴⁶ Вочевидь, до проведення дослідження автора підштовхнув жакливий голод 1892 р., від якого постраждали селяни майже всієї європейської частини Російської імперії.

²⁴⁷ Леонтович Ф.И. Голодовки в России до конца пришлого века // Северный вестник. — 1892. — № 3. — С. 53–73.

²⁴⁸ Оповідання І. Франка «Місія», в якому описано жахи голоду 1846 р., викликало суспільне обурення. (Єфремов С. Без хліба. — С. 60).

²⁴⁹ Мандрівника вразив не лише сам смак білого хліба, яким, як стверджував В. Григорович-Барський, неможливо було наїстися, але й дуже висока ціна цього продукту. Натомість чорного житнього хліба, до якого, вочевидь, студент звик вдома, він в Італії взагалі не бачив. (Григорович-Барський В. Мандри по Святих Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / Пер. з давньоукр., післям. та прим. П. Білоуса. — К.: Вид-во С. Павличко «Основи», 2000. — С. 37, 40).

²⁵⁰ Дійсно, у другій половині XVIII ст. на території Лівобережної України домінуючою хлібною культурою було жито (48, 8 % від усієї засіяної площі). Пшениці висівали вкрай мало. Вона займала лише 6, 4 % засіяної площі. (Острась Е. Вказ. пр. — С. 41).

²⁵¹ Останніми із західних європейців через примхи природи (ураження картоплі грибком) голодували ірландці 1845 р.

²⁵² До кінця XVIII ст. підвищення показників смертності відразу компенсувалося підвищенням показників народжуваності, в якому б західноєвропейському регіоні цю кри-

арда Острася про страждання її населення від браку продовольства цілком обґрунтоване,²⁵³ але з нього ще не можна зробити висновок про те, що люди тут хронічно недоїдали. З'ясовуючи проблему забезпечення продовольством, потрібно правильно сформулювати питання про раціон. З огляду на брак джерел, нас цікавить не те, *чи* наїдалися, а *чим* наїдалися мешканці Гетьманщини задовго до «картопляної революції» XIX ст.^{254?}

Загалом врожайність зернових на сході Європи була низькою і не дозволяла прогодувати все населення.²⁵⁵ Якщо говорити про домогосподарства Переяславського полку, то протягом другої половини XVIII ст. вони потерпали від посух (у 1766, 1773, 1774, 1780 та 1781 рр.), нальотів сарани (у 1748, 1749, 1756, 1757, 1780, 1781 рр.) та епізоотій (у 1774, 1774 та 1786 рр.). Останнє лихо зумовило стрімке зниження поголів'я великої рогатої худоби в Переяславському повіті, до якого належало досліджене нами с. Войтівці.²⁵⁶ У цілому, за підрахунками Едуарда Острася, на території Лівобережжя протягом аналізованого періоду зафіксовано більше 30 неврожайних та маловрожайних років.²⁵⁷

Названі вище обставини мали стосунок не лише до простолюду. З листування козацької старшини стає відомо, що в господарствах тогочасної еліти соціуму Гетьманщини теж відчувався брак збіжжя, особливо навесні. Так, бунчуковий товариш Андрій Войцехович пояснював своїм синам, що не може купити у квітні зерна через надто високі ціни й дякував їм за надіслані дві підводи з житом та одну з гречкою.²⁵⁸ Лист не датований, проте припускаємо, що написаний між 1773 та 1788 рр.²⁵⁹

ву не креслили, «у Венеції чи в Бове». Режим, який забезпечував розширене відтворення населення призвів до тяжких суспільних проблем. Уже в XVI ст. Західна Європа була перенаселена. Уподалшому зміцнення абсолютних монархій дозволило вирішувати долю «зайвих людей» (волоцюг, жебраків, безхатченків) за допомогою ухвалення низки законодавчих актів та широко розгалуженого бюрократичного апарату. Їх ізолювали від решти суспільства, направляли на примусові роботи, вислали в колонії. (Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII вв.: в 3 т. / пер. с фр. Л. Е. Куббеля. — М.: Прогресс, 1986. — Т. 1: Структури повсякденності: возможное и невозможное. — С. 86–91).

²⁵³ Острась Е. Вказ. пр. — С. 61.

²⁵⁴ Ф. Бродель показав, яким упередженим було ставлення до картоплі та як важко західні європейці при звичаювалися до її споживання (Бродель Ф. Ук. соч. — С. 184–188). Імовірно, мешканцям Гетьманщини картопля та спосіб її вирощування і споживання були взагалі невідомими.

²⁵⁵ Бродель Ф. Ук. соч. — С. 136–137.

²⁵⁶ Острась Е. С. Вказ. пр. — С. 12.

²⁵⁷ Там само. — С. 11.

²⁵⁸ Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). — К.: Інститут історії України НАНУ, 2012. — С. 191.

²⁵⁹ Там само. — С. 31.

У ранньомодерну добу брак збіжжя відігравав роль каталізатора суспільної напруги. Так, на думку Володимира Маслійчука, у Чернігівському намісництві протягом 1780-х рр. голод був перманентною проблемою, яка змушувала батьків віддавати своїх дітей внайми та на виховання в заможні родини й навіть самих малолітніх штовхала на втечі з дому.²⁶⁰

Працю хлібороба зводила нанівець не лише низька врожайність. Ми маємо мало інформації про неврожаї в Гетьманщині середини XVIII ст., та їхні наслідки саме у цій частині Російської імперії. Вочевидь, найдошкульнішими виявилися наслідки неврожайних 1748, 1756²⁶¹ та 1765²⁶² — 1766 рр.²⁶³

Зосередимося на неврожаї 1748 р. Достеменно відомо, що 1748 р. хліб і трави знищила сарана.²⁶⁴ За століття до цього Гійом Левассер де Боплан на власні очі спостерігав наліт сарани у 1645 та 1646 рр. Вражений побаченим він залишив такий опис: «цю картину важко споглядати. Уявіть собі, що все небо вкрите комахами, аж темно довкола. Це ніби у хмарну погоду падає лапятий сніг і кружляє за вітром. Сарана опускається на землю, аби поживитися, вкриває усе поле, чути лише дивне шелестіння — це вона споживає їжу. Протягом однієї — двох годин сарана пожирає все до самої землі, а тоді здіймається і летить, куди несе її вітер».²⁶⁵ За його спостереженнями, сарана виявилася «завтовшки з палець і завдовжки три — чотири дюйми».²⁶⁶ Отож, комахи були просто величезними, приблизно 7, 5–10 см. До речі, хоч наліт сарани й знищував хліб та трави, але самих комах полюбляли їсти свині.²⁶⁷

Нам не відомо, чи спустошив Малоросію 1748 р. той самий вид сарани, що його описав Г. де Боплан. Комплекс заходів, до яких вдався імперський уряд, щоб полегшити становище населення, наштовхує на думку про масштабність завданих збитків,²⁶⁸ що їх цілком могли спричинити великі й зажерливі комахи.

²⁶⁰ Маслійчук В. Дитина та голодні роки... — С. 97–98.

²⁶¹ Словцов Ф. Сборник статистических сведений о России. — СПб, 1858. — Кн. III. — С. 470.

²⁶² А.А. Вздорожание хлеба в Киеве в 1765 г. // КС. — 1891. — № 12. — С. 474–476.

²⁶³ Острась Е. Вказ. пр. — С. 45.

²⁶⁴ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П.М. Саса, В.О. Щербаня. — К.: Либідь, 1994. — С. 655.

²⁶⁵ Де Боплан Г. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн / Пер. Л. Шабанової. — К.: ФОП Стебеляк, 2012. — С. 116–117.

²⁶⁶ Там само. — С. 120.

²⁶⁷ Там само. — С. 119.

²⁶⁸ Імператриця Єлизавета навіть змушена була заборонити козакам, козачим підсусідкам, міщанам і посполитим винокуріння на два роки по всій території Малоросії. Шляхтичі,

Окрім природних факторів, потрібно враховувати, що ціни на збіжжя досить сильно відрізнялися залежно від регіону й у неврожайні роки штучно завищувалися через спекуляції.²⁶⁹ Хоча 1737 р. по всій Російській імперії було запроваджено постійну таксацію на всі хлібні продукти,²⁷⁰ яку потім підтвердили 1741 р.,²⁷¹ ціни на хліб в різних полках Гетьманщини продовжили істотно відрізнятися. Наприклад, у Полтаві 1743 р. четверть²⁷² вівса продавали за 28 коп., ячменя за 30 коп., а проса — за 42 коп. Того ж року в Києві ціни були такими: четверть овса — 31 коп., ячменя — 39 коп., проса — 60 коп, пшениці — 1 руб. 7 коп.²⁷³ Неважко помітити, що київські ціни на овес, ячмінь та просо були дещо вищими, а пшениця виявилася на їхньому фоні дуже дорогою. Більше того, хліб у Київ доводилося привозити з Правобережжя.²⁷⁴ Вочевидь, полки Гетьманщини були не спроможні забезпечити місто збіжжям.

Це не дивно, оскільки навіть мешканці найпівденнішого Полтавського полку надавали перевагу купованій пшениці. Йоган Антон Гюльденштедт зауважив, що «в Полтавщині вирощується мало пшениці; на ній часто з'являється загарина та у великій кількості примішаний кукіль». ²⁷⁵ Перше залежить, здається, від невмілого просушування, завдяки якому майже вся тутешня пшениця має затхлий запах, друге — від браку чистого насіння пшениці. Надлишок куколя надає чорного кольору пшеничній муці й випеченому з неї хлібові. Тому перед полтавською пшеницею надають перевагу білгородській, оскільки остання не містить бур'янів і з неї виходить біла мука, ось чому самі полтавці її часто купують». Одночасно Й. Гюльденштедт розгледів потенціал побачених ґрунтів: «якби справу вели належним чином, то на масному глинистому українському ґрунті пшеницю можна було б вирощувати з більшим успіхом, ніж в Росії».²⁷⁶

представники духовенства, старшини усіх рівнів та виборні козаки могли продовжувати винокуріння, але мали зменшити обсяги свого виробництва вдвічі (ПСЗРИ. – Т. XIII. – СПб. – 1830. – С.6).

²⁶⁹ А.А. Вздорожаніє хлѣба в Києвѣ в 1765 г. // КС. — 1891. — № 12. — С. 475.

²⁷⁰ ПСЗРИ. – Т. X. – СПб. – 1830. – С. 160.

²⁷¹ ПСЗРИ. – Т. XI. – СПб. – 1830. – С. 459–460.

²⁷² Четверть — 141, 69 кг. (Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія Лівобережної України XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1975. — С. 158).

²⁷³ Ключевский В.И. Русский рубль XVI — XVIII в. в его отношении к нынешнему // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. — 1884. — Кн. 1. — С. 70.

²⁷⁴ А.А. Вздорожаніє хлѣба в Києвѣ в 1765 г. // КС. — 1891. — № 12. — С. 475–476.

²⁷⁵ Кукіль звичайний (лат. *Agrostemma githago*) — бур'ян, який росте серед хлібних злаків, його насіння отруйне. Мука із зерна, до якого домішалось насіння куколя, теж отруйна.

²⁷⁶ Сидницький Л. Путешествіє в Малоросію академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого // КС. — 1893. — № 4. — С. 45.

Вважається, що територія Переяславського полку у XVIII ст. була одним із головних хліборобських районів Лівобережної України.²⁷⁷ Але згадуваний уже Е. Острась з'ясував, що врожайність у цьому регіоні складала сам-3,5, а щоб повністю забезпечити населення хлібом вона повинна була становити сам-8–9.²⁷⁸ Отже, населення Гетьманщини неспроможне було забезпечити себе хлібом.

Цікаво, що через півстоліття після подорожі Й. Гюльденштедта ситуація із забезпеченням людей хлібом не змінилася на краще. Французький етнограф Домінік П'єр Де ля Фліз так написав про згубні наслідки незадовільного харчування селян Київської губернії в один із неврожайних років першої половини XIX ст.: «...голод був такий, що, кажуть, деякі люди харчувалися мохом і лишайниками, які збирали в лісах, на болотах та на стовбурах дерев, змішуючи з бруньками липи й вільхи, а також гречаними, житніми висівками та ріжками цього злаку, і робили з цього щось на зразок хліба. Це викликало захворювання, які призводили до смерті або ставали невиліковними, а від ріжок багато хто ставав епілептиком».²⁷⁹

Подальший аналіз цін виявив, що у Гетьманщині, принаймні у північних полках, продукція тваринництва була рівноцінною, а часто й дешевшою, ніж злаки. Підставою для нашого твердження став перелік вартості майна, яке згоріло під час пожеж в селах Менської та Борзнянської сотень Чернігівського полку 1766 р.²⁸⁰ Четверть жита там коштувала 2 руб., житньої муки — 2 руб. 20 коп., гречаної муки — 1 руб. 50 коп., вівса — 80 коп., ячменю — 1 руб. 80 коп., проса — 90 коп. У той же час вартість вдовою свині становила 1 руб. 50 коп., старої вівці — 50 коп., молодій вівці — 27 коп., поросяти — 4 коп., гусака — 10 коп., курки — 2 коп.²⁸¹ Тобто ціла свиня коштувала, як 142 кг. гречаної муки, а за 20 поросят можна було придбати четверть вівса. Якщо судити за наведеними цінами, то продукція тваринництва була доступнішою, ніж хліб.

За даними Румянцевського опису мешканці дослідженого нами с. Лук'янівки справді утримували значну кількість худоби. У 37 домогосподарствах (659 осіб) налічувалося 214 волів, 213 корів і телят, 200 коней, 500 овець і ягнят, 206 свиней, 9 кіз.²⁸² Зважаючи на невисоку густоту населення та наявність значних за розміром пасовищ, можна припустити,

²⁷⁷ Острась Е. Вказ. пр. — С. 15.

²⁷⁸ Острась Е. Вказ. пр. — С. 61.

²⁷⁹ Де ля Фліз Д. Вказ. пр.

²⁸⁰ С-в Н.Ф. К истории цен в Малороссии // КС. — 1883. — № 12. — С. 696–697.

²⁸¹ Там же. — С. 697.

²⁸² ЦДДАК України, ф. 57, оп.1, кн.192, арк. 14–175.

що в раціоні мешканців Гетьманщини домінувало якщо й не м'ясо, то, принаймні, продукти тваринного походження (сало, молоко) і чорний хліб.

Ф. Бродель вважав, що відносна доступність м'яса — особливість тих, регіонів, де низька густина населення поєднувалася із великою кількістю пасовищ. Річ у тім, що між 1750 та 1850 рр. у Західній Європі відбулася «революція білого хліба»,²⁸³ тобто пшеничний хліб відтіснив житній. Але у той же час сильного скорочення зазнав м'ясний раціон, особливо це стосувалося мешканців узбережжя Середземного моря.²⁸⁴ За спостереженням Ф. Броделя, більше м'яса могли собі дозволити споживати поляки, німці та угорці.²⁸⁵ Проте зазначена перевага не сприяла зростанню тривалості їхнього життя.²⁸⁶

Усе вище зазначене дозволяє нам прийняти твердження М. Ліві Баччі про те, що в рамках традиційного типу відтворення населення харчування не можна вважати тією вирішальною силою, яка визначає показники смертності населення. Був, принаймні, ще один фактор, котрий видається нам значно могутнішим, ніж доступність харчів. Мікроби.

2.3. Інфекційні захворювання.

З точки зору демографічного аналізу фактори смертності поділяються на дві великі групи: ендогенні (обумовлені внутрішніми особливостями розвитку людського організму) та екзогенні (пов'язані з впливом зовнішнього середовища).²⁸⁷ До ендогенної смертності призводять старіння людського організму та генетично обумовлені захворювання. Група цих факторів зумовлює переважну більшість смертей в суспільствах з раціональним типом відтворення населення. На жаль, наша джерельна база не дає змогу з'ясувати вплив ендогенних факторів на смертність населення досліджених сіл.

Разом з тим у традиційних суспільствах більшість смертей спричиняють екзогенні фактори.²⁸⁸ Провідними з них, на нашу думку, потріб-

²⁸³ Бродель Ф. Ук. соч. — С. 153.

²⁸⁴ Там же. — С. 211–212.

²⁸⁵ Бродель Ф. Ук. соч. — С. 213.

²⁸⁶ Ситуація склалася парадоксальна: зниження показників смертності у Середземноморському регіоні відбулося без покращення режиму харчування. Таким чином, потрібно погодитися з М. Ліві Баччі, який дійшов висновку, що обмеження раціону не збільшує значення показників смертності. (Ливи Баччи М. Демографическая история Европы. — С. 77).

²⁸⁷ Вишневский А. Г. Указ.соч. — С. 42.

²⁸⁸ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. — S. 411.

но вважати інфекційні захворювання. Свого часу американський еволюційний біолог Джерод Даймонд назвав віспу, грип, туберкульоз, малярію, чуму, кір і холеру «смертоносним даром свійських тварин»²⁸⁹. Йшлося про те, що всі ці інфекційні захворювання поступово розвинулися із захворювань тварин, з якими у постійній взаємодії²⁹⁰ перебували люди традиційних аграрних суспільств.

Дж. Даймонд звернув увагу на те, що різним людям притаманна різна генетична опірність. «Під час епідемії люди з генами, які забезпечують опірність проти конкретного мікроба, мають кращі шанси вижити, ніж люди яким бракує таких генів. Як наслідок, ті людські популяції, які в ході історії багаторазово наражалися на конкретний патоген, містять більшу частку людей, які мають гени опірності проти нього, — лише через те, що безталанні особи, які не мали відповідних генів, мали гірші шанси вижити і передати свої гени дітям».²⁹¹ Потрібно додати, що тварини, як і люди, теж здатні виробляти генетичну опірність.²⁹² Таким чином природний добір і зміна частоти генів відігравали у відтворенні населення провідну роль, принаймні у традиційних аграрних суспільствах.²⁹³ При цьому висока густина популяції була сприятливим фактором природного добору. З огляду на ці міркування, слушним видається зауваження М. Ліві Баччі про те, що сільське населення було значно вразливішим щодо інфекційних захворювань, ніж міське.

Тепер зосередимося на конкретних прикладах і розглянемо те, як інфекційні захворювання функціонували серед населення Гетьманщини в середині XVIII ст. У Географічному описі Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр. Ветове й Лук'янівка віднесені до Козелецького²⁹⁴, а Вой-

²⁸⁹ Даймонд Дж. Вказ. пр. — С. 189–190.

²⁹⁰ Ця взаємодія не обмежувалася господарськими потребами. Принаймні, актови джерела фіксують факти інтимних зносини людей з тваринами. (Диса К. Прихована частина айсбергу: «гріх бестяльний» у Ковелі XVIII ст. в контексті історії сексуальності // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1. Практики, казуси та девіації повсякдення / Відп. ред. Віктор Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 245–252.). Імовірно, що деякі інфекційні захворювання люди отримали саме в такий спосіб.

²⁹¹ Даймонд Дж. Вказ. пр. — С. 194.

²⁹² Тому, вочевидь, збудник чуми був менш небезпечним для міських пацюків, ніж для сільських (Ліві Баччі М. Указ. соч. — С. 123).

²⁹³ М. Ліві Баччі навів яскраві приклади того, як організми європейців пристосовувалися до інфекційних захворювань (сифілісу, прокази, чуми) впродовж ранньомодерного періоду. (Ліві Баччі М. Указ. соч. — С. 99–117).

²⁹⁴ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археогр. комісія: упоряд. Г. В. Болотова; відп. ред. П. С. Сохань. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 243, 258.

тівці до сусіднього Переяславського повіту.²⁹⁵ Переяслав і Козелець були розташовані відповідно за 78 та за 72 версти від Києва.²⁹⁶ Біля кожного села знаходилися вітряні або річкові млини.²⁹⁷ Головними заняттями мешканців обох повітів були землеробство й торгівля худобою на ярмарках, які відбувалися досить часто в містечках Басані (п'ять разів на рік), Бикові (чотири рази на рік), Кобижчах (три рази на рік)²⁹⁸ та Яготині (чотири рази на рік).²⁹⁹ Одночасно укладачі джерела зазначили, що в повітах «... излишеств нет, и земля не лежит впусе»³⁰⁰. Мешканці Козелецького й Переяславського повітів були знайомі з явищем трудової міграції. Здебільшого вони прямували в донські станиці, де наймалися на сінокіс або на вилов риби.³⁰¹

Починаючи з 1755 р. в Переяславі діяла митниця, але карантинного будинку при ній не було. Тут купці зі своїми товарами просто мали пройти перевірку спеціально призначеного лікаря й могли відразу продовжувати свій шлях. Тому крамарі, щоб не втрачати часу, оминали Васильків, де був розташований єдиний карантинний будинок в цій місцевості, й прямували до Переяславської, Межигірської, Секеринської, Вишківської чи Стайківської застав.³⁰²

Ветове знаходилося поблизу перехрестя доріг, за напрямками Переяслав — Басань та Баришівка — Биків. Повз місцеву церкву проходила дорога із Пилипчичів у Крупілля. Таким чином, біля храму Святителя Миколая, який знаходився поблизу перехрестя, вирувало життя. Недаремно на церковному подвір'ї знаходився шпиталь. Як зазначено в Румянцевському описі, його призначення — для проживання подорожніх.³⁰³ Таким чином, мешканці Ветового, як і Войтівців у Першій Переяславській сотні, постійно наражалися на небезпеку підхопити інфекційне захворювання від численних купців чи мандрівників. Це застереження меншою мірою стосується осіб, які мешкали в Лук'янівці, бо вона знаходилася осторонь Переяслава й через неї пролягала лише одна дорога, з Лукашів в Ядлівку³⁰⁴. Для населення Гетьманщини інфекційні захворювання становили реальну загрозу протягом всього XVIII ст.

²⁹⁵ Там само. — С. 243.

²⁹⁶ Там само. — С. 59, С. 55.

²⁹⁷ Там само.

²⁹⁸ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. — С. 55, 59.

²⁹⁹ Там само. — С. 64.

³⁰⁰ Там само. — С. 57, 63.

³⁰¹ Там само. — С. 59.

³⁰² Тищенко М. Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. / Передне сл. С. І. Білоконя. — Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2010. — С. 24, С. 72–73.

³⁰³ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн.187, арк. 251 зв.

³⁰⁴ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн.187, арк. 153.

З ними намагалися боротися за допомогою карантинних заходів,³⁰⁵ але перебіг боротьби з епідемією чуми в Києві протягом 1770–1771 рр. яскраво ілюструє проблеми, які виникали під час упровадження карантину. Якщо вірити донесенням чиновників до Сенату, їхні зусилля були малоефективними, бо наражалися на нерозуміння й саботаж місцевого населення під час розгортання епідемії. Місто тоді пережило дві хвилі цього захворювання: перша охопила його з серпня 1770 р. по лютий 1771 р., а друга — з червня по грудень 1771 р.³⁰⁶

Як бачимо, в обох випадках епідемія тривала по сім місяців. Київський генерал-губернатор Федір Воейков у своїй реляції в Сенат висловив припущення про те, що чуму завезли до міста мешканців Подолу (бо хвороба почалася саме з цієї частини міста), які відправляли артилерійські запаси «в польское местечко Ладыжин»³⁰⁷. Щоб не допустити її поширення, генерал-губернатор звелів виставити варту й перервати сполучення між Подолом та іншими частинами міста, а також призначити десяцьких, які мусили щоденно оглядати всі міські помешкання, виявлених у них хворих відсилати в лазарети, а здорових — до карантину. Зрозуміло, що якщо навіть у будинку ніхто не хворів, то інфекцію могли принести самі десяцькі, які контактували як зі здоровими, так із хворими людьми.

Таким чином, чиновникам не вдалося досягти бажаного в цьому випадку обмеження контактів між населенням. Крім того, мешканці міста аж ніяк не були налаштовані на організовану боротьбу з епідемією. Як зауважував у своїх реляціях до Санкт-Петербурга київський генерал-губернатор, кияни, які не бажали виселятися з будинків, де знаходилися хворі на чуму люди, чи спалювати речі, якими користувалися померлі від чуми, часто приховували факти захворювання. Більше того, траплялися випадки, коли померлих таємно ховали прямо в будинку або на городі.³⁰⁸

Генерал-губернатор віддав розпорядження про припинення вільного виїзду з Києва, але щонайменше півтисячі місцевих мешканці знехтували цим наказом. Про це свідчить той факт, що станом на травень 1771 р., через два місяці після скасування карантину, до Києва повернулося понад 500 обивателів.³⁰⁹ Таким чином, з'ясувалося, що ці

³⁰⁵ Андреева С. Організація боротьби з чумою на запорозько-татарському прикордонні за часів Нової Січі / [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/a/andreeva_chuma.htm.

³⁰⁶ Андриевский А. Архивная справка о моровой язве в г. Киеве в 1770–1771 гг. // КС. — 1891. — № 8. — С. 313.

³⁰⁷ Там же. — С. 305.

³⁰⁸ Там же. — С. 310.

³⁰⁹ Андриевский А. Ук. соч. — С. 311.

люди свого часу просто втекли, а чиновники магістрату зареєстрували їх як померлих від чуми.

Отже, неналежне виконання карантинних заходів у Києві засвідчило їхню малу ефективність. Усі зусилля влади не мали успіху, а тому невдовзі люди почали помирати від чуми у Верхньому місті й у фортеці. Сам генерал-губернатор у листопаді залишив Київ і переїхав «для перемены воздуха»³¹⁰ в одне з приміських сіл.

У лютому 1771 р. епідемія чуми добігла кінця. Саме тоді для боротьби з нею прибула група лікарів з Санкт-Петербурга. Рецидив чуми в червні того ж року, на нашу думку, переважно пов'язаний з недотриманням карантинних правил. Більше того, окремі офіцери не гребували навіть привласненням майна хворих на чуму, відправлених до лазарета. Наприклад, помічник коменданта, майор, який мав наглядати за очищенням і провітрюванням зачумлених помешкань, таємно виніс з будинків, де перебували хворі, «изрядное количество ящиков и сундуков»³¹¹ і зберігав їх у якомусь льосі. Безумовно, що використання речей хворих посприяло спалахові нової хвилі епідемії.

Можна припустити, що випадки злочинного недбальства під час епідемії чуми не були поодиноким. Крім того, Іоан Лерхе, на той час найавторитетніший медик Києва, скаржився у своєму щоденнику на сваволлю різних керівників, чії неузгоджені дії та нерозуміння важливості профілактичних заходів, зводили нанівець усі його зусилля.³¹²

Друга хвиля чуми так само тривала сім місяців. Цього разу чума забрала в чотири рази менше жертв³¹³, через те, що більшість осіб з групи ризику вона викосила ще взимку 1770–1771 рр. З реляції генерал-губернатора відомо, що помирали «большей частью все из подлости»,³¹⁴ тобто представники міських низів, яким цілком імовірно могло бракувати продовольства чи навіть даху над головою. Тим часом в осіб, які хворіли й вижили під час першої хвилі епідемії, виробився імунітет, що й скоротило чисельність жертв під час другої хвилі чуми.

Таким чином, на шляху впровадження карантинних заходів під час київської чуми 1770–1771 рр. виникли непереможні труднощі як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, які повсякчас гальмували процес реалізації цих заходів. Передусім, бракувало медиків, тому доводилося залучати осіб, які не мали жодних уявлень про правила поведінки

³¹⁰ Там же. — С. 309.

³¹¹ Там же. — С. 311.

³¹² Там же. — С. 313.

³¹³ Там же.

³¹⁴ Андриевский А. Указ. соч. — С. 307.

під час епідемії. Ними, як правило, були військові, які виконували вказівки офіцерів, а не лікарів. Це зумовлювало неузгодженість дій, яка, своєю чергою, унеможливлювала належне впровадження карантину. Крім того, цивільне населення Києва аж ніяк не було однотайним у своїх реакціях на загрозу зараження. Одні втікали з міста подалі від хвороби, інші ховали чумні трупи на городах. При цьому в обох випадках порушувалися офіційні розпорядження, що засвідчує нехтування новочасних заходів з дисциплінування населення.

На київському прикладі ми розглянули заходи, які безпосередньо вживалися в умовах розгортання епідемії у великому місті. Закономірним є питання про стан профілактичних заходів щодо чуми безпосередньо в Переяславському полку. З'ясування цього питання видається можливим, якщо звернутися до виписки з промеморії полкової Переяславської канцелярії, в якій засвідчено діяльність місцевої духовної консисторії під час епідемії чуми 1770 р.³¹⁵ Документ з грифом «по секрету» був створений не раніше, ніж 7 жовтня, бо сама промеморія датована цим числом.³¹⁶

Підставою для оформлення виписки стало повідомлення полкового сотника про смерть козака Другої Переяславської полкової сотні Петра Мамченка, яка настала 2 жовтня. У покійного на руках і на животі було виявлено чорні плями і правобічні бубони в паху. За рішенням полкової канцелярії Мамченка поховали родичі у виритій в його ж хаті глибокій ямі. Сім'ю померлого зачинили в цьому ж помешканні, а прилегли до нього будівлі оточили вартою. Через три дні помер син Мамченка, хлопчик приблизно п'яти років. У нього на ногах вище колін з'явилися маленькі чорні плями, які вказували на інфікування чумою.³¹⁷ Полкова канцелярія розпорядилася закопати тіло дитини в хаті. Після цього живими ще залишалися четверо членів родини Мамченків. Їх та ще 16 осіб з прилеглих помешкань вивели в ліс, а хату спалили. Крім цього, промеморія полкової канцелярії забороняла без спеціальних білетів пускати до Переяслава новоприбулих і випускати тих, хто бажає виїхати.³¹⁸

У той час, коли світська влада втілювала в життя названі вище заходи, переяславському духовенству належало відправити в соборі спеціальний молебен. Решта священників єпархії мала на літургіях виголосити спеціальне положення служебника.³¹⁹ Вочевидь, ідеться про передбачене для

³¹⁵ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 750, арк. 7.

³¹⁶ Там само.

³¹⁷ Там само, арк. 7 зв.

³¹⁸ Там само.

³¹⁹ Там само.

таких випадків звернення до Бога з проханням про помилування. Розпорядження Переяславської консисторії про те, що священникам належало відвідувати усіх хворих, хоча й «с крайней осторожностью»³²⁰, перешкождали дотриманню карантину.

Успіхові застережних заходів не сприяв і низький рівень комунікацій. 30 жовтня 1783 р. Київське духовне правління повідомило Переяславську духовну консисторію, що з Лубенського повіту одержано два рапорти від місцевого земського справника й штаб-лікаря. У них ішлося про виявлений на хуторі колезького радника Алексеєва випадок невідомої заразної хвороби.³²¹

Першими захворіла сім'я мешканця цього хутора Олександра Гавриша, який тримав корчму біля Пирятинської дороги (за 6 верст від м. Лубен). Наприкінці вересня дружина Гавриша — Мотря — «занемогла», він відвіз її на хутір, де через два тижні жінка померла. Після неї захворіли й померли їхні діти — Гапка (15 р.) і Марина (8 р.): перша відійшла через тиждень після смерті матері, друга — через добу після сестри (6 жовтня). Священик із сусіднього с. Верхні Булатці відразу поховав усіх покійних, тому лікар не встиг їх оглянути.³²² Через чотири дні, 10 жовтня, одночасно померли Каленик Гавриш, брат Олександра, і його дружина Анна. Подружжя прохворіло 10 діб. Їхні трупи лікар устиг оглянути, але жодних зовнішніх ознак інфекційного захворювання він не виявив, окрім того, що в обох покійників «опухло горло». За вісім днів на хуторі сталося ще дві смерті. Цього разу в сусідній хаті померли 17-річна дівчина і трьохрічна дитина. Під час лікарського огляду, як і в попередньому випадку, жодних ознак інфекційного захворювання в них не виявлено. Таким чином, протягом двох тижнів на хуторі, що нараховував вісім хат, померло сім осіб.

Незважаючи на висновки лікаря про відсутність ознак інфекції, місцеві урядовці вдалися до профілактичних заходів. Навкруги хутора виставили карантинний пост, Олександра Гавриша перевезли з корчми назад на хутір (здається, що йому єдиному з усієї сім'ї вдалося вижити), саму корчму зачинили, а речі Гавришів спалили.³²³ Намагаючись запобігти поширенню хвороби, Київська духовна консисторія заборонила священникам у випадках підозріло швидкої смерті ховати небіжчиків без лікарського огляду. Такі заходи, очевидно, могли б дати певні результати в

³²⁰ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 750, арк. 3.

³²¹ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1657, арк. 1.

³²² Там само.

³²³ Там само, арк. 2.

разі реальної загрози, але тогочасний рівень розвитку комунікацій зводив нанівець усі намагання урядовців і лікарів.

У цьому можна перекоонатися, якщо звернути увагу на дати надходження із Переяславської консисторії у духовні правління Переяславської єпархії указу від 30 жовтня 1783 р. про необхідність карантинних заходів. Так, у Золотоніському й Іркліївському правліннях цей документ одержали 9 листопада,³²⁴ у Хорольському — 11 листопада,³²⁵ у Баришевському — 13 листопада,³²⁶ у Голтвянському — 18 листопада,³²⁷ у Басанському — 21 листопада.³²⁸ Таким чином, інформування місцевого населення про загрозу епідемії тривало аж три тижні. Крім того, необхідно пригадати, що в самій Переяславській консисторії офіційно про загрозу поширення захворювання дізналися лише 30 жовтня, а смерті в родині корчмаря почалися ще на початку місяця. Зауважимо, що інкубаційний період чуми триває від двох до шести діб.³²⁹

Окремої уваги заслуговує проблема сприйняття чуми людьми ранньомодерного часу. З'ясування цього питання потребує залучення свідчень лікарів, які були сучасниками чумних епідемій, так, скажімо, медик, який оглядав тіла покійного подружжя Гавришів, у своєму рапорті спеціально зазначив, що «язвы знаков *чего Боже сохрани* (курсив мій — О. З.) не виявлено»³³⁰. Так само згадував Бога у своєму рапорті київський лікар напередодні чуми 1770–1771 рр. У лютому 1770 р. (за півроку до епідемії) він оглядав хворих у селах поблизу м. Києва однак не виявив ознак «моровой язвы». Окрім цієї назви чуми, він ужив вислів «от чего Боже сохрани»³³¹.

Здається, що тут медики не просто висловлювали страх перед небезпекою епідемії, а й вдавалися до загальноприйнятої словесної формули, яка втілювала середньовічне сприйняття хвороби як Божої кари. Хворе тіло свідчило про хвору душу.³³² А отже, втручання медика набувало другорядного значення, бо якщо покарання від Бога, то тільки Божа воля й здатна його відвернути. За таких обставин боротьба з епідемією чуми, яка провадилася людськими силами, видавалася позбавленою сенсу.

³²⁴ Там само, арк. 6.

³²⁵ Там само, арк. 13.

³²⁶ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1657, арк. 15.

³²⁷ Там само, арк. 17.

³²⁸ Там само, арк. 19.

³²⁹ КМЭ. — М.: Советская энциклопедия. — 1990. — Т. 3. — С. 79.

³³⁰ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1657, арк. 2.

³³¹ Андриевский А. Указ. соч. — С. 313.

³³² Історія європейської ментальності. — С. 236.

2.4. Хворі й немічні

Стан здоров'я населення був і залишається важливим фактором функціонування кожного суспільства. Вивчення найпоширеніших захворювань та фізичних вад є наріжним каменем досліджень смертності в ранньомодерному соціумі. Воно дозволяє з'ясувати умови життя членів суспільства, особливості тогочасного сприйняття хвороб, хворих та осіб з фізичними вадами.

Важливим фактором смертності сільського населення був незадовільний стан особистої гігієни. На його вкрай низькому рівні наголосила сучасна українська дослідниця Ірина Ворончук. Разом з тим вона зазначила, що такий спосіб життя був притаманний більшості населення усіх європейських країн протягом ранньомодерного часу. До ознак антисанітарного побуту І. Ворончук віднесла практику тримати свійських птахів та худобу в житлах, поширеність вошей і бліх, відсутність у членів родини індивідуальних комплектів столових приборів, користування постільною білизною та одягом померлих осіб, неохайність.³³³ Усе це негативно впливало на стан здоров'я усіх членів кожного домогосподарства.

Мешканці Гетьманщини повинні були мати міцне здоров'я, щоб вижити в антисанітарних умовах без будь-якої медичної допомоги. Свідчення про їхній фізичний розвиток вміщено до книг Румянцевського опису. Однак для того, щоб встановити те, який відсоток недужі становили від загальної кількості переписаних осіб, потрібно розглянути статеві-вікову структуру населення досліджених сіл. За даними сповідально-го розпису 1763 р. у Ветовому проживало 1185 осіб (600 чоловіків, 585 жінок) та нараховувалося 63 двори.³³⁴ Більшість домогосподарств належала козакам (39 дворів, або 62 % від загальної кількості), козацькі підсусідки мешкали в 15 дворах (24 %), за посполитими записано лише 8 дворів (12 %). Місцевий священик і церковнослужителі разом зі своїми родичами та наймитами жили в одному домогосподарстві (2 %). Чоловіки кількісно переважали жінок.³³⁵

У Румянцевському описі с. Ветового (1767 р.) зафіксовано значно більшу кількість мешканців — 1383 особи (705 чоловіків, 678 жінок) та 129 домогосподарств, з них лише 31 двір (24 %) був записаний за козаками. Власники 82 домогосподарств (63, 5 %) записані посполитими. В одному домогосподарстві проживали церковнослужителі із сім'ями (0, 9 %). Представникам генеральної та полкової старшини, а також удо-

³³³ Ворончук І. О. Вказ. пр. — С. 346–350.

³³⁴ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 414, арк. 234.

³³⁵ Там само.

вам значкових товаришів належало 15 земельних володінь (11, 6 %).³³⁶ Осіб, які проживали у всіх перерахованих володіннях, теж було обліковано.

У с. Ветовому 1767 р. представники чоловічої статі кількісно переважали жінок саме в дитячих вікових групах.³³⁷ Ця обставина дає нам змогу припустити недореєстрацію дівчат віком до 15 років.

У ході дослідження вдалося знайти два сповідальних розписи Войтівців. Перший було укладено 1751 р., другий — 1765 р. За даними сповідального розпису 1751 р., у цьому селі нараховувалося 60 дворів та 749 мешканців (379 чоловіків, 370 жінок).³³⁸ Більшість домогосподарств (31, або 52 %), як і в Ветовому, належали козакам. Посполиті жили в 23 дворах (38 %). За безземельними селянами (бобілями) записано лише чотири домогосподарства (6, 7 %). Представники духовенства жили у двох дворах (3, 3 % від загальної кількості дворів). У Войтівцях, за сповідальним розписом зразка 1751 р., чоловіки кількісно переважали жінок (див. дод. Б.3). Через 14 років тут нараховувалося уже 67 дворів, а чисельність населення зросла майже вдвічі й становила 1429 осіб (687 чоловіків, 742 жінки),³³⁹ тобто кількісно жінки почали переважати чоловіків. Чисельність козацьких домогосподарств зросла до 43 й становила 64 % від загальної кількості всіх переписаних домогосподарств. За посполитими, як і в 1751 р., було записано 23 двори (34 %). У сповідальному розписі 1765 р. не згадано домогосподарства бобилів. Усе духовенство села жило в одному домогосподарстві (2 %). У Войтівцях 1765 р. співвідношення статей змінилося на користь жінок.³⁴⁰ На нашу думку, ця обставина свідчить про поліпшення обліку населення.

Найменшим з досліджених сіл була Лук'янівка. У 1756 р. тут нараховувалося 39 дворів і лише 384 мешканці (192 чоловіки, 192 жінки).³⁴¹ Більшість домогосподарств записані за посполитими (24, або 61, 5 %), козацькими були лише 14 домогосподарств (36 %). Родини покійного священика, нинішнього священика та церковнослужителів (дядька й паламаря) жили в одному дворі³⁴² (2, 5 % від загальної кількості домогосподарств).

³³⁶ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн.192, арк. 1–378.

³³⁷ Замура О. Ю. Смертність сільського населення Переяславсько-Бориспільської єпархії в середині XVIII ст. (на прикладі сіл Баришівської, Басанської та Бориспільської протопопій): дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Замура Олена Юріївна. — Дніпропетровськ, 2013. — С. 222.

³³⁸ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 126, арк. 283.

³³⁹ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 548, арк. 367.

³⁴⁰ Замура О. Ю. Смертність сільського населення... — С. 223.

³⁴¹ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 280, арк. 160.

³⁴² ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 280, арк. 150–151.

У 1760 р. кількість домогосподарств с. Лук'янівки скоротилася до 37, а кількість мешканців зросла до 443 осіб (223 чоловіки, 220 жінок).³⁴³ До 22 одиниць зменшилася кількість дворів посполитих (59, 5 %). Кількість козацьких домогосподарств не змінилася (14, або 37, 8 %). Родини священика та церковнослужителів продовжували мешкати в одному домогосподарстві (2, 7 %).

Через шість років кількість лук'янівських домогосподарств скоротилася до 32, але кількість мешканців продовжувала неухильно зростати. У 1766 р. в селі нараховувалося 615 осіб обох статей (299 чоловіків та 316 жінок).³⁴⁴ Як і в попередні роки, більшість домогосподарств села була записана за посполитими. Однак у 1766 р. таких дворів залишилося лише 18 (56, 25 %). До 12 дворів зменшилася кількість козацьких домогосподарств (37, 5 %). Водночас колись єдине домогосподарство священика й церковнослужителів розпалося на два окремих домогосподарства (6, 25 %).

За даними Румянцевського опису, через рік у с. Лук'янівці мешкало вже 659 осіб (330 чоловіків та 329 жінок).³⁴⁵ Крім того, за цим же джерелом у селі нараховувалося 15 козацьких дворів та 21 двір посполитих. Варто зазначити, що священник і церковнослужителі продовжували мешкати в окремих домогосподарствах. Усі посполиті Лук'янівки жили у володіннях колезького асесора Михайла Корбе.

Таким чином, у Лук'янівка 1767 р. функціонувало 38 домогосподарств. Мабуть, 1766 р. священик навмисне подав неправдиву інформацію. Укладачі сповідальних розписів мали підстави для заниження показників кількості домогосподарств. Здебільшого це робили для того, щоб зменшити розмір сум, належних до сплати в консисторію.³⁴⁶

Наступний з відомих сповідальних розписів Лук'янівки укладено 1775 р. Цього разу в селі нараховувалося 33 двори та 661 мешканець (318 чоловіків та 343 жінки).³⁴⁷ Як і в попередні роки, більшість дворів була записана за посполитими (17, або 51, 5 %). Із часу проведення Румянцевського опису кількість козацьких дворів у Лук'янівці не змінилася (15, або 45, 5 %). Священик та церковнослужителі зі своїми родичами знову жили в одному домогосподарстві. Останній зі знайдених сповідальних розписів укладено 1777 р. Порівняно з 1775 р. кількість домогосподарств залишилася незмінною, але населення вкотре зросло. Тепер у

³⁴³ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 322, арк. 185.

³⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 593, арк. 276.

³⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн.192, 175 арк. 14–175

³⁴⁶ Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія... — С. 62.

³⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1114, арк. 168.

Лук'янівці мешкало 703 особи (339 чоловіків, 364 жінки).³⁴⁸ Кількість дворів посполитих та козаків не змінилася. Родини священика й церковнослужителів теж продовжували жити в одному домогосподарстві.

Дані щодо населення Войтівців у книгах Румянцевського опису збереглися у фрагментарному вигляді, тому ми працювали лише з книгами, в яких описані Ветове та Лук'янівка. Розподіл хворих за статтю й за віковими групами представлено в табл. 2.1. Згідно з даними Румянцевського опису найменше недужих виявилось серед дітей. Особи віком до 15 років становили лише 2, 7 % від кількості всіх хворих в обох селах. У дитячих вікових групах зафіксовано троє недужих. Так, німий Тишко Даниленко (4 р.) жив у Ветовому;³⁴⁹ ще двоє хворих мешкали в Лук'янівці: Гордій Семенов (6 р.) був сліпим на обидва ока,³⁵⁰ а Іван Карпенко (13 р.) «крив на ноги»³⁵¹. Цікаво, що в обох селах не виявлено жодної хворої дівчинки. На нашу думку, цей факт аж ніяк не свідчить про те, що сільські дівчатка відзначалися кращим здоров'ям і відсутністю фізичних вад. Припускаємо, що представниць жіночої статі в цьому джерелі узагалі обліковано гірше, ніж чоловіків. Варто додати, що укладачі опису не були лікарями, тому зазначали лише ті вади, які просто впадали в око.

Серед молоді обох статей кількість недужих була більшою. Проаналізувавши записи щодо стану здоров'я осіб з вікових груп 15–19, 20 —24 та 25–29 років, ми нарахували вісім хворих в обох селах. У Ветовому зафіксовано двоє хворих дівчат. Так, Анастасія Світлична (18 р.) була «хрома на руки и ноги»³⁵². Цікаво, що її батьки, двоє молодших братів і сестра були здоровими.³⁵³ Інша хвора дівчина Євдокія Семенов (18 р.) не бачила лівим оком.³⁵⁴ Батьки та дві молодші сестри Євдокії, як і родичі Анастасії, записані здоровими.³⁵⁵ Крім зазначених вище осіб, недужими виявилися ще дві молоді жінки: Уляна Киянець (25 р.) зі скаліченою лівою ногою,³⁵⁶ та її ровесниця Палажка Дерновська, яка була «крайне больна»³⁵⁷. У Румянцевському описі зафіксовано, що обидві жін-

³⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1181, 438 арк.

³⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 187, арк. 63.

³⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн.192, арк. 161 зв.

³⁵¹ Там само, арк. 161.

³⁵² ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 187, арк. 248.

³⁵³ Там само.

³⁵⁴ Там само, арк. 34.

³⁵⁵ Там само.

³⁵⁶ Там само, арк. 46.

³⁵⁷ Там само, арк. 52 зв.

Таблиця 2.1. Захворюваність у вікових групах серед мешканців сіл Березанської сотні Переяславського полку

	Вікова група	Кількість хворих									
		Ветове				Лук'янівка				Разом	
		Чол.	%	Жін.	%	Чол.	%	Жін.	%	Осіб	%
1	0–4	1	1,5							1	0,9
2	5–9					1	1,9			1	0,9
3	10–14					1	1,9			1	0,9
4	15–19	1	1,5	2	3,1	1	1,9			4	3,4
5	20–24	1	1,5	1	1,5					2	1,7
6	25–29			2	3,1					2	1,7
7	30–34	1	1,5					1	1,9	2	1,7
8	35–39	1	1,5							1	0,9
9	40–44	2	3					1	1,9	3	2,6
10	45–49	1	1,5			4	7,7	1	1,9	6	5,1
11	50–54	1	1,5	1	1,5	2	3,8	5	9,6	9	7,7
12	55–59			2	3,1			4	7,7	6	5,1
13	60–64	4	6	2	3,1	6	11,5	5	9,6	17	14,5
14	65–69	2	3	4	6,2	1	1,9			7	5,9
15	70 >	17	26	19	29,2	9	17,3	10	19,2	55	47
16	Разом	32	≈49	33	≈51	25	≈48	27	≈52	117	100

ки були заміжні й мали здорових дітей. В Уляни було двоє синів,³⁵⁸ а в Палажки — один.³⁵⁹

Щодо молодих чоловіків, то у Ветовому виявлено двох недужих. Першим був син удови Швандички Степан (18 р.). Напроти його імені зроблена приписка, що юнак «на ноги хром»³⁶⁰. Крім нього, в описі згаданий Яків Бузунарський (22 р.), «одержимый падучою болезню»³⁶¹. У названому джерелі батьки Якова, Григорій (70 р.) та Євфимія (60 р.), записані слабкими «по старости». Однак його старший брат, Осип (30 р.), та молодша сестра, Уляна (19 р.), були здоровими.³⁶²

Серед молоді Лук'янівки зафіксовано лише одного хворого. Ним виявився Тимофій (18 р.), син удови Катерини Остапівни.³⁶³ Хлопець не міг

³⁵⁸ Там само, арк. 46 зв.

³⁵⁹ Там само, арк. 52 зв.

³⁶⁰ Там само, арк. 156.

³⁶¹ Там само, арк. 39.

³⁶² Там само.

³⁶³ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 192, арк. 126 зв.

вільно пересуватися, бо був «на ноги крив»³⁶⁴. Тимофій мав здорового брата Федора (25 р.);³⁶⁵ однак їхня 50-річна матір, Катерина Остапівна, записана слабкою «по старости»³⁶⁶. Серед недужої молоді жінок було майже удвічі більше, ніж чоловіків. Усі хворі жіночої статі проживали у с. Ветовому.

У наступний вікових групах (30–34, 40–44 та 45–49 років) кількість хворих в обох селах зросла до 12 осіб (9 чоловіків та 3 жінки). У с. Ветовому серед хворих названих вище категорій виявлено лише чоловіків, яких ми виокремили у дві групи. До першої віднесли осіб, в яких були проблеми із зором. Це сліпі на ліве око Яків Чепанка (40 р.)³⁶⁷ та Йосип Біда (40 р.),³⁶⁸ також Артем Олефіренко (30 р.), який страждав на невідоме захворювання очей.³⁶⁹ До другої групи належали особи з хворими кінцівками: Степан Липка (35 р.), який був «на праву руку крив»³⁷⁰ та Антон Кривулка (45 р.), кульгавий на праву ногу.³⁷¹

У Лук'янівці зафіксовано четверо хворих чоловіків та троє жінок. Мешканці цього села страждали на різноманітні захворювання. Так, Марія Карпенко (30 р.) була сліпа на одне око;³⁷² Горпина Швець (49 р.) записана недужою «по старости»³⁷³. Федір Швець (47 р.), чоловік Горпини, записаний спочатку здоровим, а потім — на праве око «вовсе хром»³⁷⁴; Христина Фомина (40 р.), «здоровьем слаба»³⁷⁵, як і Лаврін Руденко (47 р.).³⁷⁶ Лук'янівський мешканець Андрій Пархоменко (46 р.) був «искалечен во все руки и ноги»³⁷⁷. Серйозні проблеми зі здоров'ям мав і їхній односелець Федір Боровик (49 р.): він був «увечен по болезни замешательством в голове вовсе»³⁷⁸.

Усі хворі перебували у шлюбі й мали здорових дітей. Щоправда, син одноокої Марії Карпенко, уже згадуваний Іван Карпенко, не міг ходити.³⁷⁹

³⁶⁴ Там само, арк. 161.

³⁶⁵ Там само, арк. 126 зв.

³⁶⁶ Там само.

³⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 187, арк. 42 зв.

³⁶⁸ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 187, арк. 181.

³⁶⁹ Там само, арк. 159.

³⁷⁰ Там само, арк. 175 зв.

³⁷¹ Там само, арк. 234.

³⁷² ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 187, арк. 127 зв.

³⁷³ Там само, арк. 43 зв.

³⁷⁴ Там само.

³⁷⁵ Там само, арк. 122 зв.

³⁷⁶ Там само, арк. 157.

³⁷⁷ Там само, арк. 57 зв.

³⁷⁸ Там само, арк. 31 зв.

³⁷⁹ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, кн. 192, арк. 127.

Однак крім нього в сім'ї було ще п'ятеро дітей у віці від 6 до 15 років, які записані здоровими.³⁸⁰ Лише психічно нездоровий Федір Боровик та його дружина були бездітними.³⁸¹

Найбільше серед недужих було представників старших вікових груп (див. табл. 2.2). Особливу увагу привернула значна кількість жінок у віці 50–59 років, які записані недужими «по старости». В обох селах їх нараховувалося 11 осіб, при цьому жодних конкретних даних про їхні хвороби в джерелах не подається. Серед цих осіб мешканки Лук'янівки: удова Олена Павлівна (50 р.),³⁸² Марія Кріпка (56 р.),³⁸³ Параска Федорівна (57 р.),³⁸⁴ Химка Якимівна (50 р.),³⁸⁵ Анна Стефанівна (50 р.),³⁸⁶ удова Катерина Остапівна (50 р.),³⁸⁷ Устина Нестерівна (50 р.),³⁸⁸ Євфимія Матвіївна (57 р.)³⁸⁹ та Гапка Леонтіївна (59 р.).³⁹⁰ У Ветовому недужих «по старости» жінок з досліджених вікових груп було значно менше. Серед них записані тільки Марія Євтушенко (50 р.)³⁹¹ та удова Агафія Цвіркун (57 р.).³⁹² Параскева Щириця (57 р.) теж була хворою, але з іншої причини: в описі зазначено, що у неї скалічені ноги.³⁹³

Саме за рахунок названих осіб хворі жінки кількісно переважали чоловіків у вікових групах 50–54 та 55–59 років. Разом з тим, недужих чоловіків у досліджених вікових групах нараховувалося лише троє: глухий мешканець с. Ветова Роман Єщенко (50 р.)³⁹⁴ та мешканці Лук'янівки — Костянтин Фомин (50 р.), «по старости слаб»³⁹⁵, і Дем'ян Якимов (50 р.), який був «болен».³⁹⁶

Потрібно зауважити, що записи про стан здоров'я населення в чернетках Румянцевського опису відрізняються від записів у чистовому варіанті. Зустрічаються випадки, коли хворих осіб із чернеток за-

³⁸⁰ Там само.

³⁸¹ Там само, арк. 31 зв.

³⁸² Там само, арк. 15 зв.

³⁸³ Там само, арк. 39 зв.

³⁸⁴ Там само, арк. 122.

³⁸⁵ Там само, арк. 123 зв.

³⁸⁶ Там само, арк. 124.

³⁸⁷ Там само, арк. 126 зв.

³⁸⁸ Там само, арк. 127 зв.

³⁸⁹ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 192, арк. 127 зв.

³⁹⁰ Там само, арк. 137.

³⁹¹ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 187, арк. 42 зв.

³⁹² Там само, арк. 54 зв.

³⁹³ Там само, арк. 27.

³⁹⁴ Там само, арк. 184.

³⁹⁵ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 192, арк. 122 зв.

³⁹⁶ Там само, арк. 133 зв.

писували здоровими в чистовику. Більшість уже згадуваних мешканок с. Лук'янівки віком 50–59 років виявилася здоровими в чистовому варіанті Румянцевського опису (вісім з дев'яти осіб), хоча в чернетці вони записані слабкими «по старости». Семеро з дев'яти недужих лук'янівських жінок віком 50–59 років перебували у шлюбі й були молодшими за своїх чоловіків.

Стан здоров'я літніх чоловіків у чистовику теж зазнав змін: записані у чернетці як слабкі «по старости», четверо чоловіків раптом в чистовику «видужали» (усім їм було по 60 років). Незадовільний фізичний стан підтвердився лише у трьох осіб: Дмитра Кріпкого (70 р.),³⁹⁷ Остапа Максимова (65 р.)³⁹⁸ та Якова Семенова (60 р.)³⁹⁹. Старші чоловіки в обох варіантах опису були визнані слабкими «по старости». Разом з тим, визначення стану здоров'я наймолодшого з них (Якова Семенова) не змінювали для чистовика.⁴⁰⁰ В обох варіантах Семенов записаний таким, що «здоровьи слаб»⁴⁰¹.

Недужих жінок з досліджених вікових груп с. Ветового ці корегування не стосувалися. Марія Євтушенко⁴⁰² та Агафія Цвіркун⁴⁰³ записані слабкими як у чернетці, так і в чистовому варіанті. Однак старість як причина недуги вказана тільки для старшої за віком Агафії (57 р.). Фізичний стан Марії (50 р.) цього разу описаний іншим висловом: «в здоровье слаба»⁴⁰⁴.

У чистовику несподівано «поліпшилися» здоров'я й молодших жінок з Лук'янівки. Так, Горпина Швець⁴⁰⁵ та Христина Фомина⁴⁰⁶ записані здоровими. Покращилося й здоров'я чоловіків. Уже згадувані Костянтин Фомин⁴⁰⁷ та Дем'ян Якимов⁴⁰⁸ «одужали» в чистовику перепису.

Як відомо, у Румянцевському описі населення розподілене на три великі вікові групи (молодше 15 років, від 15 до 60 років, старше 60 років). У зв'язку з цим особи, молодші за 61 рік, не могли бути недужими «по старости». До того ж, як відомо, лікарський огляд населення під час проведення перепису не проводився. Припускаємо, що укладачі Генерального

³⁹⁷ Там само, арк. 96 зв.

³⁹⁸ Там само, арк. 159.

³⁹⁹ Там само, арк. 161 зв.

⁴⁰⁰ Там само, арк. 161 зв.

⁴⁰¹ Там само, арк. 127 зв.

⁴⁰² ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 187, арк. 130.

⁴⁰³ Там само, арк. 144 зв.

⁴⁰⁴ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 187, арк. 130.

⁴⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 192, арк. 99.

⁴⁰⁶ Там само, арк. 158.

⁴⁰⁷ Там само.

⁴⁰⁸ Там само, арк. 165.

опису підганяли первинні дані про стан здоров'я людей у досліджених селах до вимог прописаної в інструкції вікової градації. З огляду на цю обставину цінність чернеток Румянцевського опису для з'ясування уявлень про старечий вік є очевидною. У підрахунках кількості недужих ми спиралися на чернетки, бо через недотримання формальних вимог у цих варіантах перепису дані про здоров'я населення, на нашу думку, менш викривлені

У Ветовому 1767 р. проживало 35 чоловіків, старших за 60 років. З них 23 особи, або майже 66 %, записані слабкими по старості або такими, що мали серйозні каліцтва. Серед них потрібно згадати Дмитра Адаменка (63 р.), який був сліпим на обидва ока,⁴⁰⁹ та Власа Семененка (60 р.), сліпого на праве око.⁴¹⁰ Крім названих, каліцтво мав Тиміш Шевчик (60 р.): в нього була відсутня ліва нога.⁴¹¹ Літні жінки у Ветовому кількісно переважали чоловіків (41 особа). Більшість із них (26 осіб, або 63 %) страждали від старечої слабкості або від каліцтв. Серед недужих літніх жінок потрібно згадати абсолютно сліпу Агафію Проценко (70 р.)⁴¹² та Катерину Глушиху (67 р.), яка кульгала на праву ногу.⁴¹³ Щоб штучно не завищувати дані про кількість хворих, ми не враховували зазначених вище літніх осіб у 13, 14 та 15 графах табл. 2.1 та в графі 1 табл. 2.2.

У Лук'янівці з 24 чоловіків старших вікових груп слабкими записані 16 осіб (67 %). Літніх жінок було менше, ніж чоловіків (19 осіб), з них 15 осіб (79 %) записані слабкими. Загалом, 67 % усіх літніх людей з Ветового та Лук'янівки не були здоровими, на думку тих, хто збирав про них інформацію.

Хворіли сільські мешканці на різноманітні захворювання (див. табл. 2.2). Люди страждали від сліпоти (частіше на одне око), скалічених рук і ніг, кульгавості, епілепсії, психічних розладів, німоти, глухоти. В обох селах недужих чоловіків зафіксовано менше, ніж жінок, однак хвороби представників чоловічої статі були різноманітнішими. Уражали вони переважно чоловіків працездатного віку. У Румянцевському описі в досліджених селах серед недужих чоловічої статі зустрічаються сліпі (повністю або частково), німі, глухі, психічно хворі, епілептики, кульгаві та особи зі скаліченими кінцівками.

Стосовно жінок, то вони переважно страждали від старечої слабкості, скалічених кінцівок, часткової або повної сліпоти. Три чверті всіх недужих

⁴⁰⁹ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 187, арк. 241 зв.

⁴¹⁰ Там само, арк. 34.

⁴¹¹ Там само, арк. 183.

⁴¹² Там само, арк. 224 зв.

⁴¹³ Там само, 18 зв.

жих записані як слабкі «по старости». В обох селах жінки із цієї категорії переважали чоловіків (табл. 2.2). Щодо решти захворювань, то більшість недужих мешканців досліджених сіл мала скалічені або хворі кінцівки (11 осіб, або 9, 4 %), серед них семеро чоловіків та чотири жінки. Наступна категорія недужих страждала на вади зору або була абсолютно сліпою. Таких ми нарахували десять осіб (серед них семеро чоловіків та троє жінок), або 8, 6 % від загальної кількості хворих.

Таблиця 2.2. Розподіл хворих за видами хвороб серед мешканців сіл Березанської сотні Переяславського полку

№ п/п	Хвороба	Кількість хворих									
		с. Ветове				с. Лук'янівка				Разом	
		Чол.	%	Жін.	%	Чол.	%	Жін.	%	Осіб	%
1	Слабкість «по старости»	20	30,8	26	40	17	32,8	25	48	88	75
2	Сліпота на обидва ока	1	1,5	1	1,5	1	1,9			3	2,6
3	Сліпота на одне око	3	4,5	1	1,5	1	1,9	1	1,9	6	5,1
4	Хвороба очей	1	1,5							1	0,9
5	Скалічені руки й ноги			1	1,5	1	1,9			2	1,7
6	Скалічені руки	1	1,5							1	0,9
7	Скалічені ноги	2	3	2	3	2	3,8			6	5,1
8	Кульгавість	1	1,5	1	1,5					2	1,7
9	Німота	1	1,5							1	0,9
10	Глухота	1	1,5							1	0,9
11	Психічні розлади					1	1,9			1	0,9
12	Епілепсія	1	1,5							1	0,9
13	Невизначена хвороба			1	1,5	2	3,8	1	1,9	4	3,4
	Разом	32	≈49	33	≈51	25	48	27	≈52	117	100

Сучасний український дослідник Юрій Волошин висловив думку, що вади зору в населення старообрядницьких сіл могли бути спричинені різними інфекційними захворюваннями, такими, як кір, вітряна віспа й си-

філіс.⁴¹⁴ Однак атрофія зорового нерву вважається порівняно рідкісним ускладненням при сифілісі. Вона здебільшого притаманна особам, у яких це захворювання вроджене.⁴¹⁵ Разом з тим лише одержані внаслідок інфікування збудником віспи (ураження рогівки й судинної оболонки очей)⁴¹⁶ та дифтерії (періодичний параліч м'язів очей) ускладнення⁴¹⁷ призводять до часткової або повної втрати зору. Російський демограф початку ХХ ст. Сергій Новосельський у переліку інфекційних хвороб, які спричинили більшість смертей серед населення європейської частини Російської імперії перелічив кір, віспу, скарлатину, дифтерію, коклюш і тиф.⁴¹⁸ Сучасний американський дослідник Стівен Хок (Stiven L. Hawk) також вважає, що в ХІХ ст. на європейській території Російської імперії найбільш розповсюдженими були п'ять інфекцій, що передавалися повітряно-крапельним шляхом — кір, віспа, скарлатина, коклюш і дифтерія.⁴¹⁹

Вади зору серед осіб, пов'язаних кровною спорідненістю, ми виявили в одному випадку. Так, ветовський козак Влас Семененко (60 р.) та його рідна 18-річна племінниця Євдокія Семененко, які мешкали в одному домогосподарстві, були сліпими на одне око, Влас на праве, Євдокія — на ліве. Однак дружина Власа, Дарія Іванова (51 р.), та усі їхні восьмеро дітей, віком від 2 до 20 років, записані здоровими.⁴²⁰ Батьки та сестри Євдокії теж були здоровими.⁴²¹ Зважаючи на названі вище обставини, ми вважаємо, що вади зору дядька й племінниці Семененків спричинили віспа або дифтерія. Радше за все, вони обоє тяжко перенесли одне із цих захворювань.

Дружини та діти решти сліпих на одне око або «хворих глазами» чоловіків з Ветового (Якова Чепанка, Йосипа Біди, Артема Олефіренка)⁴²² виявилися здоровими. Незрячий на одне око Федір Швець з с. Лук'янівки теж мав здорових дітей. Не виявлено жодних вад зору й у молодшого брата та старших сестер сліпого на обидва ока шестирічного Гордія Семененкова з Лук'янівки.

⁴¹⁴ Волошин Ю. Смертність і поширення хвороб серед старообрядців... — С. 407.

⁴¹⁵ КМЭ. — М.: Советская энциклопедия. — 1990. — Т. 3. — С. 77–80.

⁴¹⁶ КМЭ. — Т. 2. — С. 304.

⁴¹⁷ Там само. — С. 426.

⁴¹⁸ Новосельский С. А. Смертность и продолжительность жизни в России [Электронный ресурс] / — Режим доступу: <http://students.soros.karelia.ru/~lesheva/novose10.html>

⁴¹⁹ Хок С. Голод, болезни и структуры смертности в приходе Борщевка, Россия, 1830–1912 [Электронный ресурс]. — Режим доступу: http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=tes_tambov98.hokk.

⁴²⁰ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 187, арк. 34.

⁴²¹ Там само.

⁴²² Там само, арк. 42 зв., 181, 159.

Абсолютно сліпі Агафія Проценко (70 р.) та Дмитро Адаменко (63 р.) були найстаршими представниками своїх родин. Усі їхні родичі записані здоровими. З огляду на це, ми припускаємо, що сліпота Агафії та Дмитра могла бути спричинена віковими змінами в організмі.

Від захворювань кінцівок у більшості зафіксованих випадків страждали підлітки й молодь. Серед 11 осіб з вадами опорно-рухового апарату шестеро були у віці від 13 до 35 років. Обліковані недужі могли хворіти на різні види дитячих церебральних, периферичних паралічів або поліомієліт, тому ми припускаємо, що їхні вади були зумовлені пологовими травмами або набуті в ранньому дитинстві.⁴²³

Нимими, глухими, епілептиками та психічно хворими в досліджених селах були винятково чоловіки (чотири особи, або 3, 6 % від усіх недужих). Спираючись на етнографічні описи пізніших часів, можна припустити, що їхні захворювання були викликані споживанням зіпсованих продуктів харчування. У середині XIX ст. етнограф Домінік П'єр Де ля Фліз зазначив, що основу раціону селян Київської губернії становив житній хліб. Однак траплялися роки, коли жито вражали ріжки. Тоді «ці нарости, змішані з борошном, з якого печуть хліб, викликають тяжку хворобу — отруєння ріжками, яка в деяких випадках призводить до гангрени нижніх кінцівок. Ті, хто переживає цю хворобу, часто стають епілептиками, про що свідчить доволі значна кількість хворих у цій місцевості»⁴²⁴. Просо, яке використовували для приготування страв, також могло спричинити тяжкі захворювання. Наприклад, на полях Київської губернії «...непрополоте просо росло разом з блекотою...». Відповідно до спостережень Домініка П'єра Де ля Фліза, «...отруйне насіння цієї рослини не можна повністю відділити від проса, внаслідок чого каша з нього є справжньою отрутою, через що бувають випадки непритомності, конвульсій, нервових припадків, які мають серйозні наслідки».⁴²⁵

Від невідомих хвороб страждали двоє чоловіків та дві жінки (3, 6 % від усіх недужих). В обох селах недужі жінки кількісно переважали чоловіків, в основному за рахунок осіб із старших вікових груп. Отже, сільські жінки рідше доживали здоровими до старості, ніж чоловіки.

За даними Румянцевського опису, представниками найздоровіших вікових груп можна уважати дітей жіночої статі та молодих чоловіків у віці 25–29 років. В обох селах ми не виявили жодного хворого в назва-

⁴²³ КМЭ. — Т. 1. — С. 400–401.

⁴²⁴ Де ля Фліз Д. Вказ. пр.

⁴²⁵ Там само.

них категоріях. Нездужання «по старости» було найпоширенішою проблемою для представників обох статей. Найбільше недужих виявилось серед осіб, які уже перетнули рубіж 60-річчя. У той же час літні особи становили меншість серед населення обох сіл. При цьому потрібно враховувати те, що дані про вік переписаних осіб приблизні. На нашу думку, вік дорослих осіб радше завищували. Таким чином, фраза «по старости слаб» означала неспроможність працювати, спричинену скоріше важкими умовами життя, аніж дією природних механізмів старіння організму.

Протягом досліджуваного періоду на територію Гетьманщини було поширено імперські реформи, натхненні ідеалами Просвітництва. Одним із завдань цих перетворень була турбота про здоров'я підданих на державному рівні (карантинні заходи, облаштування хлібних магазинів). Однак незадовільний рівень розвитку комунікацій, некомпетентність чиновників, брак фахівців з медичною освітою та неприйняття урядових приписів місцевим населенням створювали перепони на шляху проведення цих реформ.

Частина мешканців досліджених сіл мала фізичні вади, які могли свідчити про складний перебіг інфекційного захворювання або отруєння неякісною їжею в минулому (часткова або повна сліпота, неспроможність самостійно пересуватися, психічні розлади). У той же час особи, які виживали після ураження віспою або чумою набували пожиттєвого імунітету. Таким чином, сільські мешканці Переяславсько-Бориспільської єпархії постійно зазнавали випробувань інфекційними захворюваннями, голодом та неякісним харчуванням. Сукупна дія цих несприятливих факторів завдавала значної шкоди здоров'ю населення. Збереження відносно доброго самопочуття після досягнення літнього віку було порівняно рідкісним явищем, особливо серед жінок.

2.5. Небезпечне дитинство.

На сторінках своїх мемуарів уродженець м. Почепи Григорій Вінський з сумом згадував, що у віці приблизно чотирьох років, тобто 1756 р., перехворів на віспу, після чого його часто дражили «дзюбатим» й таким, якого через зіпсовану на обличчі шкіру «не будуть дівки любити».⁴²⁶ Якщо не зважати на ці кпини, то Вінському дуже пощастило в дитин-

⁴²⁶ Винский Гр. Мое время. Записки Г. Винского // Русский архив: Кн. 1. — М.: Типография Лебедева, 1877. — С. 90.

стві — йому вдалося вижити після одного з найстрашніших інфекційних захворювань тієї доби.⁴²⁷

У традиційних суспільствах інфекційні захворювання були справжнім бичем для маленьких дітей. Сучасний російський дослідник Борис Миронов навіть порівняв процес швидких темпів вимирання кожного конкретного покоління в дитячому віці за умов традиційного типу відтворення населення з пекельною машиною: «діти народжувалися, щоб померти, і, чим більше народжувалося дітей, тим більше помирало, а чим більше помирало, тим більше народжувалося».⁴²⁸ Припускаємо, що надзвичайно висока дитяча смертність була однією з причин, через які дітей розглядали як неповноцінних членів доіндустріальних суспільств, відмовляючи їм навіть у розрізненні на статі.⁴²⁹ Спробуємо з'ясувати за допомогою даних метричних книг, якою ж була ситуація з дитячою смертністю в Гетьманщині.

У Ветовому протягом 53 років загалом померло 2094 особи (1048 чоловіків та 1046 жінок) (див. дод. 7). За даними метричної книги цього села, діти обох статей, які не дожили до 15 років (1189 осіб), становили 56 % від усіх померлих протягом 53 років (дод. 8). Найбільшу кількість смертей ми зафіксували в наймолодшій віковій групі (0–4 роки). Ці діти становили 47, 1 % (988 осіб) від померлих усіх вікових груп у Ветовому протягом досліджуваного періоду (2094 особи) і 83 % від усіх померлих дітей (1189 осіб).

Діти у віці 5–9 років становили 7, 3 % (156 осіб) від загальної кількості смертей і 13 % від усіх дитячих смертей. У найстаршій віковій дитячій групі (10 — 14 років) ми нарахували 45 смертей, що становить лише 2 % від загальної кількості смертей (2094 особи) і 4 % від усіх дитячих смертей (1189 осіб). У всіх дитячих вікових групах хлопчиків померло більше, ніж дівчаток.

У Ветовому хлопчики, які померли у віці, молодшому за 15 років, становили 29, 2 % від загальної кількості покійних обох статей та 58, 6 % від усіх покійних чоловічої статі. Від загальної кількості всіх померлих чо-

⁴²⁷ Віспа була справжнім бичем маленьких дітей. У Західній Європі вона спричиняла від 6 до 20 % усіх смертей. Спробуємо детально розглянути особливості дитячої смертності в досліджених селах, що підтвердити висловлене твердження (Ліві Баччі М. Указ соч. — С. 128).

⁴²⁸ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — нач. XX в.в.): в 2 т. / Б. Н. Миронов. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. — Т.1. — С. 199.

⁴²⁹ На такі роздуми наводить згадка М. Маерчик про те, що і в західноукраїнських, і в російських селах до дітей обох статей зверталися «сину» або «мальчик» (Маерчик М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу. — К.: Критика, 2011. — С. 208).

ловіків, діти, молодші за п'ять років, складали 47, 8 %. Представники вікових груп 5–9 та 10 — 14 років становили відповідно 8, 5 % та 2, 3 % від усіх померлих чоловічої статі. Представники наймолодшої вікової групи (хлопчики у віці до п'яти років) становили 81, 6 % від усіх померлих дітей чоловічої статі. Хлопчики вікових груп 5–9 та 10–14 років складали відповідно 14, 5 % та 3, 9 % від кількості всіх осіб чоловічої статі, які не дожили до 15 років.

Протягом дослідженого періоду у Ветовому померло 575 дівчаток. Вони становила 27, 5 % від загальної кількості покійних обох статей та 55 % від усіх небіжчиць. Від загальної кількості всіх померлих жінок дівчатка у віці до п'яти років становили 46, 6 %. Представниці вікових груп 5 —9 та 10–14 років складали відповідно 6, 4% та 2 % від усіх померлих жіночої статі. Дівчатка з наймолодшої вікової групи (віком до п'яти років) становили 84, 7 % від усіх померлих дітей жіночої статі. Дівчатка вікових груп 5–9 та 10–14 років складали відповідно 11, 6 % та 3, 7 % від кількості всіх осіб жіночої статі, які не дожили до 15 років.

Таким чином, частка дівчаток від загальної кількості померлих обох статей була меншою, ніж частка хлопчиків. Частка померлих хлопчиків від загальної кількості покійних чоловічої статі була більшою, ніж частка дівчаток від кількості всіх покійних жіночої статі. Порівняння показників смертності в дитячих вікових групах засвідчило тенденцію до стрімкого зниження чисельності померлих у віці, старшому за п'ять років, незалежно від статі.

Щодо сезонності дитячої смертності у Ветовому, то її характер цілком залежав від смертності в наймолодшій і найчисленнішій віковій групі. Найбільше смертей серед дітей обох статей з вікової групи 0–4 роки припало на січень — квітень. У травні — червні ці показники різко знижувалися. Протягом липня — серпня спостережено нове зростання кількості смертей дітей з наймолодшої вікової групи. Протягом осінніх місяців кількість померлих маленьких дітей була доволі незначною, але з початком зими, у грудні, цей показник збільшувався й тримався до квітня. Дітей у віці 5–9 та 10–14 років найбільше померло в березні — квітні, а найменше — у травні — червні.

Смертність серед хлопчиків, молодших за п'ять років, стрімко підвищувалася в січні й трималася на високому рівні до квітня. Натомість смертність серед дівчаток цього ж віку збільшувалася лише в березні — квітні. У травні — червні смертність серед дітей обох статей різко зменшувалася, збільшувалася протягом двох останніх місяців літа, знову дещо зменшувалася на початку осені й на такому рівні трималася до січня.

Сезонність смертей серед хлопчиків вікової групи 5–9 років була вже дещо іншою. Вона збільшувалася лише в березні — квітні та в листопаді, стрімко знижувалася протягом травня — червня, а протягом липня — серпня залишалася на доволі низькому рівні. Дівчаток цього віку найбільше помирало в лютому, а рівень їхньої смертності повільно знижувався протягом наступних трьох місяців, щоб досягти свого річного мінімуму в червні. У липні — серпні серед дітей жіночої статі можна відзначити певне збільшення показників смертності, які поступово зменшувалися восени.

Показники сезонної смертності дітей у віці 10–14 років були практично однакові для обох статей. Максимальна кількість хлопців і дівчат протягом досліджуваного періоду померла в березні — квітні, а мінімальна — у липні — серпні. Восени показники для обох статей були практично однакові й збільшувалися лише з початком зими.

У Войтівцях протягом 50 років загалом померло 2129 осіб (1094 чоловіків та 1035 жінок) (дод. 13). Ми не маємо повних даних про смертність жінок, оскільки їхній вік після 1750 р. в метричних записах не зазначали. Порівняння можна проводити лише щодо показників смертності серед осіб чоловічої статі.

Протягом досліджуваного періоду хлопчиків, які не досягли віку 15 років, померло 696. Ця кількість становила 32, 7 % від померлих обох статей та 63, 6 % від усіх померлих осіб чоловічої статі. Найбільше померло хлопчиків у віці до п'яти років (604 особи) (дод. 14). Ця кількість становила 28, 4 % від кількості всіх померлих обох статей та 55, 2 % від усіх померлих у Войтівцях чоловіків. Представники вікових груп 5 — 9 та 10–14 років склали відповідно 5, 9 % (65 осіб) та 2, 5 % (27 осіб) від усіх померлих чоловічої статі (див. дод. 14). Хлопчики у віці до п'яти років становили 86, 8 % від усіх померлих дітей чоловічої статі. Хлопчики вікових груп 5–9 та 10–14 років склали 9, 3 % та 3, 9 % від кількості всіх дітей чоловічої статі, які не дожили до 15 років.

У Войтівцях рівень смертності серед хлопчиків усіх вікових груп сягав максимуму протягом січня — лютого та липня — вересня. У березні кількість померлих стрімко зменшувалася, збільшувалася наступного місяця й досягала річного мінімуму протягом травня — червня. У липні — вересні ми зафіксували стабільно високі показники смертності, які дещо зменшувалися протягом двох останніх місяців осені. Нове збільшення показників смертності дітей чоловічої статі починалося в грудні. Зазначені вище мінливості показників характерні для смертності у двох молодших вікових групах.

Сезонна смертність серед хлопчиків у віці 10–14 мала свої відмінності. Максимум смертності серед цих дітей так само припадав на січень —

лютий, але він дещо зменшувався в березні. У червні — липні взагалі не зафіксовано смертей серед хлопців-підлітків. У серпні смертність почала зростати й у грудні сягала січневого показника.

У метричній книзі Лук'янівки вік похованих жінок не зазначали протягом усього періоду спостережень. Тому за віком ми змогли розподілити лише померлих чоловіків, як і у Войтівцях. Потрібно зазначити, що до опрацьованого екземпляра метричної книги з с. Лук'янівки внесено записи, починаючи з 1761 р., тому нам вдалося простежити смертність у цьому селі лише протягом 26 років. За цей час у Лук'янівці померло 517 осіб (262 чоловіки та 255 жінок) (дод. 19). Ми нарахували 152 хлопчики, які померли у віці до 15 років, що становило 29, 4 % від померлих обох статей та 58 % від усіх померлих чоловіків.

Як і у двох попередніх селах, більшість хлопчиків померла у віці, молодшому за п'ять років (132 особи), що складало 25, 5 % від покійних обох статей, 50, 4 % від усіх померлих чоловіків та 86, 8 % від загальної кількості всіх померлих дітей чоловічої статі. Представники вікових груп 5–9 та 10–14 років склали 6, 5 % (17 осіб) та 1, 1 % (3 особи) від усіх померлих чоловічої статі. Хлопчики із цих самих вікових груп становили 11, 2 % та 2 % від кількості всіх осіб чоловічої статі, які не дожили до 15 років.

Більшість лук'янівських хлопчиків у віці, молодшому за 15 років, померли в січні. Протягом лютого — квітня в метричних записах зафіксовано зменшення смертності серед дітей чоловічої статі. Це доволі нетипове явище для досліджених сіл. Мінімуму смертність серед хлопчиків досягла у травні — червні. Протягом спекотних літніх місяців зафіксовано незначне збільшення смертності. Восени вона поступово зростала й досягла другого річного максимуму у грудні. Усі наведені вище показники визначали смертність у наймолодшій віковій групі, тому ми не зупиняємося на ній детально.

Хлопчиків у віці 5–9 років найбільше померло протягом січня — лютого. У березні відбувалося стрімке зменшення показників їхньої смертності. У квітні, червні, липні та жовтні взагалі не зафіксовано жодної смерті серед хлопчиків з обстежуваної вікової групи. Протягом серпня — вересня рівень смертності дещо підвищився, але навіть у перший зимовий місяць не сягнув показників січня.

За весь період спостережень в Лук'янівці померло троє хлопців-підлітків у віці 10–14 років (двоє в липні та один у вересні). Протягом інших місяців смертей представників цієї вікової групи не зафіксовано.

Головними «смертниками» в досліджених селах виявилися діти наймолодшої вікової групи. Найвищі коефіцієнти смертності були серед не-

мовлят. Можна стверджувати, що така ситуація була типовою для традиційних суспільств. За даними сучасної польської дослідниці Малгожати Жмієвської, в селах Тишської парафії (частина території сучасного Сілезького воєводства Польщі) діти до п'яти років становили 47, 5% від усіх померлих протягом 1749–1850 рр.⁴³⁰

Найнебезпечнішим періодом для всіх дітей з досліджених сіл виявилися два останні місяці зими та рання весна. Ця особливість корелює з сезоном активізації захворювань на кір, який триває з грудня по травень.⁴³¹ Саме протягом цього часу зафіксована найбільша кількість смертей осіб обох статей у віці до 15 років. Серед дітей наймолодшої вікової групи певне збільшення кількості смертей спостерігалось у липні — серпні. Таким чином, сезонна смертність маленьких дітей відрізнялася від сезонної смертності підлітків, які зрідка помирали протягом літніх місяців. Вона оминала майже усіх дітей досліджених сіл у травні та червні. Крім того, спекотні липень і серпень не становили загрози для підлітків, на відміну від дітей, молодших десяти років.

На думку Цезарія Кукльо, маленькі діти в ранньомодерному соціумі головним чином помирали через інфекційні хвороби (віспу, коклюш, кір) та захворювання травного тракту, спричинені незадовільними санітарними умовами проживання й харчування.⁴³² Дитяча смертність, як правило, зростала, коли спека зумовлювала псування харчів, передусім молока й води, а після зимових холодів з'являлися комахи — переносники різних інфекцій.⁴³³ Наприклад, пік сезонної смертності дітей (осіб до 15 років) у Серницькій парафії припадав на березень — квітень та на листопад. Мінімальною дитяча смертність була в липні й у жовтні.⁴³⁴ Однак характерною її ознакою було стрімке зростання показників у спекотному серпні. При цьому пік загальної сезонної смертності в Серницькій парафії припадав на лютий — квітень. У червні показник стрімко знижувався, проте зростав уже в серпні; знову зменшувався в жовтні, а в листопаді починав неухильно збільшуватися.⁴³⁵

Разом з тим Малгожата Жмієвська підрахувала, що протягом 1749–1790 рр. показники сезонної смертності немовлят у селах Тишської парафії максимально збільшувалися в січні — квітні. Протягом травня кількість смертей зменшувалася й досягала свого першого мінімуму в червні.

⁴³⁰ Żmijewska M. Ludność parafii ... — S. 189.

⁴³¹ КМЭ. — Т. 1. — С. 612.

⁴³² Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedzrobiorowej. — S. 410.

⁴³³ Там же. — S. 410.

⁴³⁴ Kowalczyk J. Wartość źródłowa metryk parafii Serniki ... — S. 104.

⁴³⁵ Там же. — S. 103.

Наприкінці літа спостерігалось деяке збільшення цього показника. Другий мінімум сезонної смертності припадав на вересень — жовтень. Починаючи з листопада, показники сезонної смертності неухильно зростали. Показники сезонної смертності серед дітей у віці 1–14 років сягали максимуму в березні й травні, а мінімуму — у жовтні — листопаді.⁴³⁶

Дані щодо сезонної смертності в досліджених селах також можна порівняти з підрахунками британського демографа Дерекка Джейкобса. Він дослідив сезонну смертність у провінційному англійському містечку з аграрною економікою Руслін (графство Мідлсекс) протягом 1762–1799 рр. Результати дослідження Дерекка Джейкобса збіглися з показниками загальної схеми сезонної смертності населення Англії другої половини XVIII ст., запропонованої Едвардом Ентоні Ріглі та Роджером Скофілдом. Відповідно до цієї схеми, максимальними показники смертності були протягом січня — квітня, але у травні відбувалося їхнє різке зниження. Мінімальними показники сезонної смертності були в серпні; у жовтні починалось неухильне зростання смертності, яке досягало найвищих показників у січні.⁴³⁷

Сезонна смертність серед представників дитячих і дорослих вікових груп м. Русліна відрізнялася. Максимальна кількість дітей у віці до 10 років померла протягом липня — жовтня. Мінімальним цей показник був у травні — червні. Зростання дитячої смертності в літні місяці та на початку осені дає змогу припустити, що помирали головним чином діти з наймолодшої вікової групи 0 — 4 роки.

Підлітки та особи працездатного віку здебільшого помирали протягом квітня — червня. Найменшими показники їхньої смертності були в січні, липні й серпні. Особи, старші за 60 років, найчастіше помирали в холодну пору року, протягом грудня — березня. Найнижчою смертність серед літніх осіб, як і серед осіб працездатного віку, була в липні й серпні.⁴³⁸

Так само показники загальної сезонної смертності в 12 парафіях англійських графств Дербішир й Нотінгемшир в 1751–1800 рр., підраховані Леслі Бредлі, мали незначні відмінності від схеми Ріглі й Скофілда.⁴³⁹ Максимальну смертність було зафіксовано протягом січня — березня (з незначним зменшенням у лютому). Досліджуваний показник стрімко зменшувався наприкінці весни й досягав свого мінімуму в червні. На невисоких позначках сезонна смертність трималася до вересня. У жовтні

⁴³⁶ Żmijewska M. Ludność parafii tyskiej ... — S. 183.

⁴³⁷ Jacobs D. Seasonal variation patterns ... — P. 38.

⁴³⁸ Jacobs D. Seasonal variation patterns ... — P. 39.

⁴³⁹ Bradley L. An enquiry into seasonality ... — P. 20.

розпочиналося неухильне зростання, яке досягало свого піку протягом січня. Вочевидь, похолодання стимулювало загострення хронічних та розповсюдження інфекційних захворювань дихальних шляхів.

Варто уточнити, що більшість осіб, заражених інфекційними захворюваннями, помирали не від самої інфекції, а від ускладнень, які вона спричиняла. На думку англійських дослідників, у хворих ранньомодерного соціуму найчастіше в таких випадках розвивалася пневмонія.⁴⁴⁰

Показники сезонної смертності всього населення досліджених українських сіл у цілому збігалися зі схемою Ріглі та Скофілда, однак певні відмінності простежуються у вікових характеристиках померлих. В англійських поселеннях протягом зимових місяців та на початку весни помирали здебільшого літні люди. Натомість у досліджених українських селах протягом цього ж періоду найвищою була смертність дітей з вікової групи 0–4 роки. У Серницькій парафії (розташовувалася на території Люблінського воєводства в сучасній Польщі) пік дитячої смертності припадав не на зимові місяці, а на березень — квітень. Малгожата Жмієвська вважає, що підвищення дитячої смертності навесні пов'язане із сезонною активізацією збудників віспи та кору.⁴⁴¹

Тенденцію до скорочення чисельності дитячого населення, пов'язану з віспою, ілюструють показники смертності у Тишській парафії за 1810 — 1811 рр., коли там вибухнула чергова епідемія цього захворювання. Тоді 97, 7 % померлих складала особи, молодше 15 років. Серед них діти, які не досягли п'ятирічного віку, становили 63, 1 %.⁴⁴² Однак за весь досліджуваний період (1749–1850 рр.) у Тишській парафії захворювання травного тракту були причиною смерті дітей у 86, 5 % випадків.⁴⁴³ Особи, молодші за 15 років, були найчисельнішою групою серед померлих й в досліджених українських селах. Припускаємо, що більшість смертей спричиняли інфекційні захворювання — віспа та кір, які мають яскраво виражену сезонність. Названі хвороби вкрай небезпечні для представників наймолодшої вікової групи, а діти до п'яти років становили більшість померлих у досліджених українських селах.

Зростання дитячої смертності протягом спекотних літніх місяців зафіксовано в метричних книгах досліджених сіл Гетьманщини, Тишської парафії та в реєстрах англійських приходів. П'єр Шоню вважав ентероколіти головною причиною смертності немовлят протягом літніх міся-

⁴⁴⁰ Bradley L. An enquiry into seasonality... — P. 23.

⁴⁴¹ Zmijewska M. Ludność parafii tyskiej od 1749 roku do połowy XIX wieku ... — S. 187.

⁴⁴² Tam же. — S. 197.

⁴⁴³ Tam же. — S. 202.

ців у французьких селах XVIII ст.⁴⁴⁴ Малгожата Жмієвська з цього приводу підсумувала, що дитячу смертність зумовлювало вживанням неякісних продуктів, сирій води та молока, яке призводило до захворювань травного тракту.⁴⁴⁵

Зважаючи на все вище зазначене, ми дійшли висновку, що дитячу смертність в селах Переяславсько-Бориспільської єпархії зумовлювали головним чином екзогенні фактори (неякісне харчування, інфекційні захворювання та антисанітарні умови проживання). Вочевидь, збільшення зимових та весняних показників дитячої смертності у роки демографічних криз зумовлювали віспа та кір, інфекційні захворювання дихальних шляхів, травного тракту, а також традиційно бідний раціон у «голодні» місяці.

Тепер розглянемо показники сезонної смертності дорослих (осіб віком 15–59 років) та літніх (старше 60 років) осіб в досліджених селах. Для того, щоб детальніше вивчити вплив пів року на смертність осіб репродуктивного віку, ми розподілили всіх дорослих на три великі вікові групи (15–29 років, 30–44 роки та 45–59 років). Через відсутність даних про смертність жінок різних вікових груп у Войтівцях та Лук'янівці спочатку порівнюємо сезонні показники смертності представників різних статей у Ветовому, а потім зосередимося на сезонній чоловічій смертності в решті досліджених сіл.

У Ветовому чоловіків працездатного віку у цілому померло на 8, 5 % більше, ніж жінок. Причому серед молоді стать практично не впливала на рівень смертності. Чоловіків, молодших за 30 років, померло на 1 % більше, ніж жінок. Разюче збільшення смертності зафіксовано серед представниць жіночої статі у віці 30–44 роки. Покійниць із цієї вікової групи було на 18 % більше, ніж покійників (див. *дод. 9*).

Смертність серед жінок у віці 45–59 років була дещо нижчою. Небіжчиць, які померли у віці, коли репродуктивні можливості жіночого організму майже вичерпані, нараховувалося на 8 % більше, ніж небіжчиків.

У Ветовому максимум смертності осіб віком 15–59 років припав на січень та березень — квітень. У лютому зафіксовано було незначне зменшення загальної кількості покійних. У травні спостерігалось стрімке зниження рівня смертності, але останній досягав свого річного мінімуму лише протягом червня — липня. У серпні — вересні загальна смертність серед дорослих мешканців Ветового збільшувалася, а в жовтні дещо зменшувалася. У листопаді й грудні відбувалося її плинне зростання (*дод. 9*).

⁴⁴⁴ Шоню П. Цивилізація класическої Європи. — С. 202.

⁴⁴⁵ Żmijewska M. Ludność parafii tyskiej od 1749 roku do połowy XIX wieku ... — S. 187.

Загальна сезонна смертність серед молоді не мала значних відмінностей: максимальні показники припадали на зиму та ранню весну. Проте існували відмінності в сезонній смертності серед представників різних статей. Найбільше жінок померло у квітні, а чоловіків — у січні. Найбезпечнішим місяцем для всіх був червень, коли зафіксовано найнижчі показники смертності.

Серед осіб у віці 30–44 роки найбільше людей також помирало наприкінці зими й ранньої весни. Мінімум смертей і серед чоловіків, і серед жінок припав на травень, червень і вересень. Максимальні показники сезонної смертності осіб у віці 45–59 років зафіксовані в грудні, січні та березні, а мінімальні — у травні, липні та вересні. Чоловіки найчастіше помирали в січні — березні, а жінки — у грудні та січні — квітні. Мінімальна кількість смертей серед представників обох статей припала на травень — липень.

Розглянемо сезонну смертність літніх осіб (старших за 60 років). Чоловіків загалом померло на 8 % більше, ніж жінок. Найнебезпечнішим періодом для людей старшої вікової групи були зима та рання весна, зокрема для літніх мешканців Ветового — квітень. У травні смертність зменшувалася й досягала річного мінімуму в червні, потім цей показник починав поступово зростати до кінця року. Серед осіб, які померли у віці 60–64 роки, чоловіків було на 6 % більше. Максимальні показники смертності представників обох статей зафіксовано в січні, лютому та квітні, мінімальні — у березні та червні — серпні (дод. 10).

Представники наступної вікової групи (65–69 років) чисельно переважали своїх жінок-ровесниць на 2 %. Більшість чоловіків померли в січні, березні, квітні та листопаді. Сезонна смертність серед жінок у віці 65–69 років була вищою в березні та грудні. У цілому картина сезонної смертності дослідженої вікової групи несуттєво відрізнялася від традиційної для дорослих осіб. Найбільше смертей припало на зимові місяці та ранню весну, а найменше — на травень — жовтень (дод. 10).

Мешканці Ветового, старші за 70 років, помирали здебільшого протягом січня — травня, причому смертність стрімко зменшувалася в червні, коли досягала свого річного мінімуму. У спекотні літні місяці (липень та серпень) показники смертності дещо підвищувалися, а спадали нерівномірно: зменшувалися протягом вересня та листопада, а збільшувалися в жовтні й грудні. Більшість старих чоловіків з Ветового померли у квітні, натомість показник жіночої смертності був максимальним в січні. Мінімальна смертність обох статей спостерігалася в червні. Отже, у Ветовому більшість осіб чоловічої статі помирали в дитячому й старечому віці. Для дівчаток дитинство було менш небезпечним періодом життя.

Максимальна кількість смертей припадала на селянок, які вже досягли статевої зрілості. Найнебезпечнішим віком у житті мешканок Ветового був період з 30 до 44 років. Ураховуючи надвисокий показник народжуваності у Ветовому, ми припускаємо, що на жіночу смертність впливали часті вагітності, пологи та необхідність грудного вигодовування дітей. Жінки й чоловіки репродуктивного віку зрідка помирали у травні — липні. Натомість пік сезонної смертності серед молодих осіб обох статей був пов'язаний з різними місяцями. Так, березень і квітень виявилися найнебезпечнішим періодом для молодих жінок та осіб, старших за 45 років. У січні ж померла більшість молодих (15–29 років) та зрілих (45–59 років) чоловіків.

Показники загальної сезонної смертності в досліджених селах у загальних рисах корелюють зі збільшенням смертності в с. Редьківка протягом 1722–1756 рр. У січні — лютому було зафіксовано невелику кількість смертей, однак її показники стрімко зростали в березні, а у квітні — травні починали знижуватися. Мінімальні показники були зафіксовані протягом червня — липня, але в серпні розпочинався новий злет, який тривав до жовтня. Протягом листопада — грудня смертність трималася на одному рівні.⁴⁴⁶

За даними Цезарія Кукльо, дорослі в сільській місцевості Речі Посполитої протягом XVIII ст. найбільше потерпали від хвороб дихальних шляхів (туберкульозу, ангіни, запалення легень), які, як правило, загострюються в холодну пору року.⁴⁴⁷ Картина сезонної смертності літніх мешканців Ветового дещо відрізнялася від показників смертності серед осіб працездатного віку. Пік їхньої смертності так само припадав на ранню весну. Згодом цей показник різко зменшувався на початку літа, але знову збільшувався у спекотні місяці, що не характерно для сезонної смертності працездатного населення.

У Тишській парафії дорослі, тобто особи, старші за 15 років, найчастіше помирали взимку й навесні. Серед осіб, які померли, досягнувши статевої зрілості, відсоток жінок був вищим. Найбільша перевага жінок над чоловіками спостерігалася серед померлих вікової групи 30–39 років.⁴⁴⁸ На думку Малгожати Жмієвської, переважання показників жіночої смертності було обумовлене ускладненнями, які виникали унаслідок частих вагітностей та пологів.⁴⁴⁹ Цей показник зближує характеристики

⁴⁴⁶ Ситий І. Вказ. пр. — С. 55.

⁴⁴⁷ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. — S. 415.

⁴⁴⁸ Żmijewska M. Ludność parafii tyskiej od 1749 roku do połowy XIX wieku ... — S. 187–192.

⁴⁴⁹ Tam же. — S. 192.

смертності мешканців досліджених сіл Переяславсько-Бориспільської єпархії та Тишської парафії.

Висока материнська смертність була нормою і в західноєвропейських соціумах ранньомодерної доби. Англійський історик-демограф Ті Ей Ай Маккью (Т. А. І. McQuay), обрахувавши показники рівня материнської смертності в парафії Шріптон-на-Вічвуді (графство Оксфордшир) з 1565 р. по 1665 р., одержав такі результати: 1270 материнських смертей на 100 000 народжень.⁴⁵⁰ Для порівняння: в Англії 1986 р. цей показник був нижчим у 200 разів і становив 6 випадків на 100 000 народжень.⁴⁵¹ Вочевидь, саме висока материнська смертність була однією з основних причин порівняно нетривалих перших шлюбів у ранньомодерних соціумах. Наприклад, у французьких селах XVIII ст. половина таких подружніх пар встигали прожити разом лише 15 років, а близько третини — не більше 10 років.⁴⁵²

Показники максимальної (грудень — квітень) та мінімальної (травень — липень) сезонної смертності мешканців Ветового, Войтівців та Лук'янівки дали змогу припустити, що головну небезпеку для дорослих в досліджених селах становили ускладнення гострих захворювань дихальних шляхів, пов'язані з холодною порою року. У той же час пік сезонної дитячої смертності припадав на січень — квітень та на липень — серпень.⁴⁵³

Припускаємо, що процес вимирання осіб, молодших п'яти років, відбувався за рахунок інфікування вірусами з яскраво вираженою сезонністю (віспою, кором), а також через неякісне харчування (особливо влітку чи у неврожайні роки) та гострі захворювання травного тракту. Тобто більшість смертей, які зафіксовані в досліджених метричних книгах, були зумовлені впливом екзогенних факторів.

* * *

У цьому розділі ми спробували з'ясувати основні особливості умов існування людської популяції на теренах Східної Європи протягом ранньомодерного періоду. Вдалося встановити тісний зв'язок між густиотою

⁴⁵⁰ McQuay T. A. I. Childbirth deaths in Slipton-under-Wychwood // LPS. — Spring 1989. — № 42. — Р. 54.

⁴⁵¹ McQuay T. A. I. Childbirth deaths in Slipton-under-Wychwood. — Р. 55.

⁴⁵² История женщин на Западе: в 5 т. Т. III: Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения / под. общ. ред. Ж. Дюби и М. Перро; под. ред. Н. Земон-Девис и А. Фарж; пер. с англ.; науч. ред. перевода Л. Н. Пушкарева. — СПб.: Алетейя, 2008. — С. 87.

⁴⁵³ Французький дослідник П'єр Шоню зауважив, що в землеробських регіонах Європи, принаймні, до середини XVIII ст. наприкінці літа завжди відбувався спалах смертності немовлят, спричинений сезонними ентероколітами (Шоню П. Цивілізація Просвещення. — С. 133.)

населення, природним добором, наявністю свійських тварин в домогосподарствах та генетичною опірністю популяції людей до інфекційних захворювань.

З іншого боку, однією з головних причин смертності в ранньомодерних європейських соціумах вважається голод або хронічне недоїдання. Фернан Бродель відзначив парадокс: сільські мешканці значно частіше потерпали від браку харчів, ніж городяни, які завбачливо могли купувати збіжжя й зберігати його на складах. Особливо страждали селяни Східної Європи, які у XVIII ст. ще не практикували вирощування картоплі. У неврожайний рік вони були приречені на жебракування.⁴⁵⁴ Недоїдання і голод виснажували людський організм, тому Фернан Бродель назвав їх «множниками захворювань».⁴⁵⁵

Це влучне визначення. Воно вказує на те, що серед екзогенних причин смертності голод був важливим фактором, але першість належала не йому. Дійсно, у ранньомодерний період при застосуванні відносно примітивних технік обробітку землі, зернові погано забезпечували населення продовольством, особливо коли густина останнього була непропорційно низькою відносно розораних площі. У той же час Борис Миронов зауважив, що жодна людська популяція не змогла б вижити в умовах кількасотлітнього хронічного недоїдання. Це просто суперечить біологічним законам.⁴⁵⁶ Крім того, зважаючи на співвідношення цін між продукцією тваринництва та рільництва, можна припустити, що перша була доступнішою (за винятком м'яса) мешканцям Гетьманщини.

Ураховуючи чітко окреслену сезонну смертність серед дітей та дорослих, а також абсолютну перевагу дітей віком до п'яти років серед усіх померлих, ми підсумували, що переривання життя в переважній більшості випадків дійсно спричиняли екзогенні фактори. Імовірно, що головним чином це були інфекційні захворювання. Ми вважаємо, що, зазвичай, діти в досліджених селах потерпали від сезонних інфекційних захворювань (кору, віспи), гострих захворювань травного тракту та неякісного харчування.

Зважаючи на все зазначене вище, ми вважаємо, що перебіг епідемії чуми та інших інфекційних захворювань у Гетьманщині XVIII ст. радше регулювався внутрішніми факторами (наприклад, збільшенням кількос-

⁴⁵⁴ Бродель Ф. Указ. соч. — С. 88, 91.

⁴⁵⁵ Там же. — С. 95.

⁴⁵⁶ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — нач. XX в.в.): в 2 т. / Б. Н. Миронов. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. — Т.1. — С. 57.

ті людей та тварин з імунітетом), аніж зусиллями урядовців, відповідальних за впровадження профілактичних заходів.

Послугуючись даними джерел церковного обліку, ми з'ясували, що переважна більшість мешканців досліджених сіл померли передчасно, навіть не досягнувши статевої зрілості. Таким чином, серед мешканців Гетьманщини діяв жорсткий природний добір, при якому шанси на виживання визначала у першу чергу генетична опірність організму.

Розділ 3.

СМЕРТЬ ОЧИМА ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ

3.1. Показники рівня смертності й демографічні кризи

У традиційних суспільствах одними із головних чинників збільшення або зменшення людської популяції були компоненти природного зростання населення (народжуваність і смертність). У демографії основними показниками рівня смертності вважаються загальний коефіцієнт смертності, коефіцієнт смертності немовлят, повікові коефіцієнти смертності (розраховуються окремо для чоловіків і для жінок).⁴⁵⁷ У результаті ділення чисельності демографічних подій на чисельність населення одержують частку, котра позначає надто мізерну величину, тому під час проведення демографічних розрахунків її множать на 1 000, щоб з'ясувати кількість демографічних подій, які припадають на 1 000 населення. Як наслідок одержують показник, виражений у промілі (лат. *pro mille* — на 1 000).⁴⁵⁸

Основною особливістю смертності в Європі ранньомодерного часу були її надзвичайно високі, порівняно із сучасними, показники, значення яких часто зазнавали разючих коливань. При цьому серед спеціалістів існують розбіжності стосовно того, які показники вважати нормою для традиційних суспільств. Західноєвропейські соціуми XVIII ст. характеризувалися показниками смертності на рівні 25–35 ‰.⁴⁵⁹ Разом з тим, на думку авторів «Демографічного енциклопедичного словника», у суспільствах з традиційним типом відтворення населення значення загального коефіцієнта смертності було дещо вищим й становило 35–40 ‰.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ Муромцева Ю. І. Демографія: навч. посіб. – К.: Кондор, 2006. — С. 92, 94.

⁴⁵⁸ ДЭС / Гл. ред. Д. И. Валентей. — М.: Советская энциклопедия, 1985. — С. 88.

⁴⁵⁹ Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. Volume 2 / Editor in Chief Peter N. Stearns. — New York: Charles Scribner's Sons, 2001. — P. 159.

⁴⁶⁰ ДЭС. — С. 411.

У демографічних дослідженнях загальний коефіцієнт смертності об-
раховують за формулою:

$$m = \frac{M}{P \times T} \times 1000 \text{ ‰} \quad (3.1)$$

де m — загальний коефіцієнт смертності;

M — чисельність померлих;

P — середня чисельність населення за період часу;

T — період, за який ведеться розрахунок.⁴⁶¹ Якщо здійснюють розра-
хунок за період тривалістю один рік, то формулу записують так:

$$m = \frac{M}{P} \times 1000 \text{ ‰} \quad (3.2)$$

У Ветовому, Войтівцях та Лук'янівці протягом 1761–1767 рр. цей по-
казник відповідно становив 30 ‰, 39 ‰ та 35 ‰. Це означає, що, принай-
мні, в одному з трьох досліджених сіл показник загального коефіцієнта
смертності перевищував західноєвропейські норми XVIII ст. Протягом
кризових у плані смертності 1765–1766 рр. у Войтівцях він зростав від-
повідно до 60 ‰ та до 73 ‰ (визначено за дод. 2). Максимальне значен-
ня цього показника зафіксовано у Ветовому 1770 р. — 77 ‰ (визначено
за дод. 1 та дод. 3).

Порівняймо з сучасними даними: наприклад, 2004 р. в Україні загаль-
ний коефіцієнт смертності становив 16, 4 ‰.⁴⁶² Того ж року значення ана-
логічних показників, близьких, до тих, які ми обрахували для населення
досліджених сіл, було зафіксовано в Ботсвані (33, 6 ‰).⁴⁶³

Послуговуючись даними, які представлено в дод. 1, дод. 2 та дод. 3,
ми визначили коефіцієнти смертності немовлят у досліджених селах
з 1771 р. по 1779 р. Вибір цього періоду обумовлений повнотою даних
про кризи смертності протягом зазначених років. Це означає, що можна
не обмежуватися лише констатацією показників, а порівняти їхні значен-
ня в усіх досліджених селах та з'ясувати вплив криз смертності різної по-
тужності на демографічну ситуацію.

Для обчислення коефіцієнтів смертності немовлят ми вдалися до
формули, запропонованої німецьким статистиком Йоганесом Ратсом.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Муромцева Ю. Вказ. пр. — С. 92.

⁴⁶² Муромцева Ю. Вказ. пр. — С. 94.

⁴⁶³ Там само.

⁴⁶⁴ Муромцева Ю. Вказ. пр. — С. 95.

Таблиця 3.1. Коефіцієнти смертності немовлят у с. Ветовому

Рік/Стать	Чол. (‰)	Жін. (‰)	Середній показник (‰)
1771	68	64	66
1772	115	87	101
1773	139	107	123
1774	66	122	94
1775	189	61	125
1776	200	98	149
1777	91	148	119,5
1778	147	57	102
1779	69	127	98
Середнє значення	120	96	108

$$m_o = \frac{M_o}{\alpha \times N_1 + \beta \times N_{-1}} \times 1000 \text{ ‰} \quad (3.3)$$

де M_o — кількість немовлят, що померли протягом поточного року;

N_{-1} — кількість народжених протягом попереднього року;

N_1 — кількість народжених протягом поточного року;

$\alpha + \beta = 1$. Відповідно до пропозиції Йоганеса Ратса, $\alpha = 2/3$, $\beta = 1/3$. Результати підрахунків зазначені в табл. 3.1 та 3.2. Припускаємо, що одержані нами коефіцієнти смертності немовлят у досліджених селах занижені, бо померлих систематично недообліковували.

Вартий уваги ще один нюанс. Священики в метричних книгах украї зрідка уточнювали вік покійних, якщо помирала дитина, молодша за один рік Найчастіше немовля, яке померло у віці кількох днів, записували однорічним. Наприклад, 4 січня 1763 р. у ветовського посполитого Харка Шульги народився син Матвій.⁴⁶⁵ Хлопчик помер 13 січня того ж року й записаний однорічним.⁴⁶⁶ Укладачі Румянцевського опису допускали подібне недбальство під час переписування живих дітей. Тому в опрацьованих книгах ми практично не зустрічали згадок про немовлят. Разом з тим у сільській місцевості за надвисоких показників народжуваності діти, принаймні, віком до одного року, мали б становити істотну частку всього населення. Зважаючи на цю обставину, для здійснення підрахунків кількість усіх однорічних дітей ми поділили навпіл.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 5, арк. 46.

⁴⁶⁶ Там само, арк. 195.

⁴⁶⁷ Сердюк І. Структура населення міста Переяслава... — С. 17.

Середній показник смертності немовлят був значно вищим серед хлопчиків. Це можна пояснити не лише меншою здатністю немовлят чоловічої статі до виживання. Як ми вже зазначали, хлопчиків завжди народжується більше, ніж дівчаток. Менша життєздатність хлопчиків та кількісна перевага новонароджених чоловічої статі призводили до того, що смертність серед дітей чоловічої статі була вищою протягом досліджуваного періоду.

Таблиця 3.2. Коефіцієнти смертності немовлят чоловічої статі в досліджених селах

Рік/Стать	с. Ветове (‰)	с. Войтівці (‰)	с. Лук'янівка (‰)
1771	68	80	0
1772	115	124	396
1773	139	99	243
1774	66	204	97
1775	189	207	79
1776	200	187	303
1777	91	102	192
1778	147	201	64
1779	69	135	139
Середнє значення	120	148	168

Показники, наведені в табл. 3.1 та 3.2, не видаються унікальним явищем на фоні надвисокої дитячої смертності по всій території тогочасної Європи. В англійській парафії Ренгл, яка знаходилася за дев'ять миль від м. Бостона, протягом досліджуваного періоду середні показники смертності немовлят становили 165 ‰ (у 1734–1743 рр.), 175 ‰ (у 1744–1753 рр.), 167 ‰ (у 1754–1763 рр.), 242 ‰ (у 1764–1773 рр.), 318 ‰ (у 1774–1783 рр.) та 184 ‰ (у 1784 — 1793 рр.).⁴⁶⁸ Як і дані з досліджених сіл, значення наведених показників характеризуються значними перепадами. Разом з тим П'єр Шоню навів дані щодо смертності немовлят у Франції протягом 1770–1800 рр. Тоді до другого року життя доживало лише 76, 75 % дітей⁴⁶⁹, тобто коефіцієнт смертності немовлят становив 232 ‰. У сучасному світі показники смертності немовлят, аналогічні наведеним вище, характерні лише для населення найбідніших африканських країн. В Украї-

⁴⁶⁸ West F. Infant mortality in the East Fen parishes... – P. 43–44.

⁴⁶⁹ Шоню П. Цивилизация классической Европы. — С. 196.

ні 2004 р. смертність немовлят становила 20, 61 %.⁴⁷⁰ Найнижчим серед усіх європейських країн цей показник був у Швеції (2, 77 %).⁴⁷¹

Зростання рівня смертності немовлят не завжди збігалось із загальними кризами смертності в досліджених селах.⁴⁷² Можна припустити, що ця розбіжність зумовлена недбалим обліком померлих, оскільки нами також було з'ясовано, що найвищий відсоток померлих під час криз смертності становили діти з вікової групи 0–4 роки.

Припускаємо, що смертність немовлят значним чином залежала від екзогенного фактора (інфекційні захворювання) та антисанітарних побутових умов. Якість харчування населення Гетьманщини залежала від зібраного врожаю та хлібних цін.⁴⁷³ Імовірно, що грудне вигодовування немовлят могло припинитися надто рано через недоїдання або голодування самих матерів у неврожайні роки, яких тільки на 1780-ті рр. припало чотири.⁴⁷⁴ За спостереженнями етнографа Миколи Маркевича, українські селянки XIX ст. не могли запропонувати своїм дітям поживний і безпечний для здоров'я раціон. Дослідник зокрема зазначив, що вони «... відлучивши від грудей, годують чим попало».⁴⁷⁵ На думку Олуен Хафтон (Olwen Hufton), американської дослідниці материнства в ранньомодерній Європі, протягом перших років життя ризик смерті чатував навіть на здорових від народження дітей, яких вигодовували грудним молоком.⁴⁷⁶ Що вже й говорити про перехід на тверду їжу, який завжди становив загрозу для життя дитини. Чутливість маленьких дітей до кардинальних і завчасних змін у харчуванні була першим чинником, який зумовлював переважну більшість їхніх смертей серед представників інших дитячих вікових груп.

Третім параметром, який характеризує рівень смертності, вважають повікові коефіцієнти смертності.⁴⁷⁷ Ці показники виражаються у проміле (‰) й обраховується за формулою:

$$m_{x|x+t} = \frac{M_{x|x+t}}{T \times P_{x|x+t}} \times 1000 \quad (3.4)$$

⁴⁷⁰ Муромцева Ю. Вказ. пр. — С. 96.

⁴⁷¹ Там само.

⁴⁷² Див. Замура О. Ю. Смертність сільського населення... — С. 205.

⁴⁷³ Острась Е. Вказ. пр. — С. 6.

⁴⁷⁴ Там само. — С. 12.

⁴⁷⁵ Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження). — К.: Наукова думка, 1977. — С. 70.

⁴⁷⁶ История женщин на Западе. — Т. 3. — С. 47.

⁴⁷⁷ ДЭС. — С. 210.

де $M_{x|x+t}$ — кількість померлих у певній віковій групі; T — тривалість періоду; $P_{x|x+t}$ — середня кількість осіб певного віку.

Послугуючись цією формулою, даними метричних книг та сповідальних розписів, ми змогли розрахувати повікові коефіцієнти смертності для чоловіків, жінок та середній показник по п'ятирічним віковим групам (дод. 4 — дод. 6). Оскільки сповідальні розписи всіх досліджених сіл містять інформацію про структуру населення протягом періодів різної тривалості, пропонуємо розглянути повікові коефіцієнти по кожному з них окремо. Розрахувати повікові коефіцієнти смертності представників обох статей вдалося лише для Ветового, оскільки священники інших сіл не зазначали вік жінок.

У Ветовому повікові коефіцієнти смертності були неоднаковими для немовлят різних статей. Хлопчиків помирало значно більше. Звичайно, померлі діти були тією категорією покійних, яка обліковувалася найгірше. Можна стверджувати, що одержані нами показники занижені відносно обох статей.

На окрему увагу заслуговує середній повіковий коефіцієнт смертності немовлят у Ветовому (119, 3 ‰). Він значно занижений для обох статей через погану якість обліку окремих груп населення (особливо дітей). В англійському селі Аемі протягом другої половини XVII ст. в некривозі роки коефіцієнт смертності немовлят становив 147 ‰.⁴⁷⁸ Однак він підрахований за джерелом, яке не викликає довіри (парафіяльний реєстр). Хоча наведений у дод. 4 середній показник смертності ветовських немовлят є доволі близьким до англійського показника, на нашу думку, зіставляти ці дані некоректно. Разом з тим смертність немовлят обох статей у сільській і міській місцевостях Речі Посполитої XVIII ст. становила в середньому 250 ‰.⁴⁷⁹

Вважаємо, що коефіцієнти смертності немовлят чоловічої статі, які ми підраховали на основі даних сповідальних розписів Войтівців та Лук'янівки поза зверненням до Румянцевського опису (дод. 5 — дод. 6), значно ближчі до реальних показників. При цьому вони дещо занижені через характерну ваду метричних книг — недооблік покійних.

Для осіб, які щойно вийшли з наймолодшої вікової групи, коефіцієнти смертності були значно нижчими. У Ветовому для дітей обох статей віком 5 — 9 років цей показник, порівняно з немовлятами, зменшувався майже в 24 рази, для хлопчиків з сіл Войтівці та Лук'янівка — у 35 та

⁴⁷⁸ Race P. Some further concideration of the plague... — P. 64.

⁴⁷⁹ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedzrobiorowej. — S. 403.

в 25 разів. Дані історико-демографічних досліджень доводять, що для ранньомодерного суспільства значне зниження смертності дітей після досягнення п'ятирічного віку було нормою.⁴⁸⁰

Показники повікових коефіцієнтів смертності підлітків (вікова група 10–14 років) в усіх селах практично не відрізнялися від повікових коефіцієнтів смертності молоді (осіб віком до 30 років). На цьому фоні надто вирізняються високі показники жіночої смертності серед представниць вікової групи 25–29 та 30–34 роки у с. Ветовому. На жаль, ми не можемо порівняти ці показники з даними по інших досліджених селах.

Нова, більш потужна, хвиля смертності спобігла жінок 40–44 років с. Ветового. Для представниць цієї вікової групи повіковий коефіцієнт смертності дорівнював 50 %. У вікових групах, представниці яких упритул наблизилися до виходу з репродуктивного віку (45–49 та 50–54 роки), досліджувані показники стрімко зменшувалися. Останнє збільшення коефіцієнтів вікової смертності для жінок послідовно відбувалося по висхідній у вікових групах 55 — 59, 60–64 та 65–69 років. Разюче зниження цього показника зафіксоване для осіб, які мали 70 років і старших.

Злет показника повікового коефіцієнту смертності чоловіків працездатного віку зафіксовано у вікових групах 45–49 та 55–59 років. Це збільшення чоловічої смертності можна пояснити закономірним погіршенням здоров'я переписаних осіб, спричиненим віковими змінами. Припускаємо, що зниження показників у віковій групі 50–54 роки зумовлене край поганим обліком населення у Румянцевському описі та недореєстрацією померлих у метричній книзі. Через виявлені недоліки в названих джерелах померлі були нерівномірно розосереджені за різними віковими групами.

Підвищення повікових коефіцієнтів смертності серед молодих жінок не є унікальним явищем у межах традиційного типу відтворення населення. У другій половині XVIII ст. цей показник смертності разюче збільшився серед варшав'янок, які перейшли до вікової групи 25–34 роки. Річпосполитські селянки досягали «небезпечного» віку дещо пізніше, у 30–39 років. На думку Цезарія Кукльо, це явище було спричинене ускладненнями після численних вагітностей.⁴⁸¹

Тим часом повікові коефіцієнти смертності дорослих чоловіків у досліджених селах різні. Їхні показники для войтівських чоловіків з вікових груп 30 — 34 та 35–39 років значно вищі за аналогічні показники для молоді (дод. 5). Серед мешканців с. Ветового разюче підвищення віково-

⁴⁸⁰ Сердюк І. Полкових городов обивателі... — С. 114–115.

⁴⁸¹ Kuklo С. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. — С. 408.

го коефіцієнта смертності чоловіків працездатного віку зафіксовано у віковій групі 30–34 роки. Незначне підвищення цього показника відбувалося й серед чоловіків вікової групи 35–39 років с. Лук'янівки. Але в усіх досліджених селах зростання показника повікового коефіцієнта чоловічої смертності було більш плинним порівняно з відповідним показником для жінок.

Для представників трьох найстарших вікових груп (60–64, 65–69 та старших за 70 років) повікові коефіцієнти смертності стрімко зростали. Вищими ці показники були серед чоловіків.

Щодо Войтівців та Лук'янівки, то смертність немовлят чоловічої статі в них була значно вищою, ніж у Ветовому. Цю обставину пояснюється кращим обліком померлих у метричних книгах згаданих вище сіл. Серед хлопчиків віком 5–9 років с. Войтівці та с. Лук'янівка показник коефіцієнта смертності так само різко знижувався, як і у Ветовому. Для дитячої смертності у традиційному суспільстві це типове явище.⁴⁸²

На особливу увагу заслуговує підвищення вікових коефіцієнтів смертності осіб чоловічої статі віком 10–14 років, яке утім не зафіксоване в Лук'янівці й не характерне для дівчат-підлітків. Пояснити це можна було б поганим обліком дітей у названих вище джерелах. Однак ми припускаємо, що сільські хлопці мали «дорослі» фізичні навантаження вже в юному віці, що й зумовлювало перенапруження серцево-судинної системи підлітків, яка вважається ще недостатньо міцною.⁴⁸³

Відносно низькими були показники повікових коефіцієнтів смертності серед молодих чоловіків (маємо на увазі осіб віком до 35 років). Однак у всіх трьох селах різке підвищення показника зафіксоване серед чоловіків віком 25 —29 років. Припускаємо, що причиною зростання коефіцієнта було скорочення чисельності молодих чоловіків за рахунок трудової міграції. Молодий вік цих осіб сприяв їхній мобільності. До того ж мешканці Переяславського повіту практикували заробітки «в донских местах». Там вони наймалися на сінокіс та на вилов риби. Зважаючи на специфіку цих видів робіт, займалися ними винятково чоловіки.⁴⁸⁴

Привертає увагу зростання показників коефіцієнтів смертності чоловіків вікової групи 35–39 років. Ураховуючи тенденцію до завищення віку облікованих дорослих осіб.⁴⁸⁵, одержані дані корелюють з результатами дослідження останків, знайдених під час археологічних розкопок цвин-

⁴⁸² Там же.

⁴⁸³ КМЭ. — Т. 1. — С. 463.

⁴⁸⁴ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. — С. 65.

⁴⁸⁵ Kowalczyk J. Wartość źródłowa metryk parafii Serniki (pow. Lubartów) z lat 1697–1865 // PDP. — 1969. — № 3. — S. 111.

таря XVII — XIX ст. поблизу Свято-Успенського собору в Полтаві, які проводилися 2000 р.⁴⁸⁶ У 15 ґрунтових похованнях було знайдено 18 осіб. За останками ідентифікували стать 17 осіб (семеро чоловіків, вісім жінок, двоє дітей чоловічої статі). Лише одна особа чоловічої статі з усіх знайдених на момент смерті досягла непрацездатного віку й мала близько 65 років. Усі ідентифіковані особи жіночої статі на момент своєї смерті належали до репродуктивного віку. Враховуючи дітей, середній вік смерті жінок становив 32, 5, чоловіків — 33 роки. В усіх названих вище випадках смерть була ненасильницькою.⁴⁸⁷

Можна порівняти вираховані нами показники, характерні для села, зі смертністю міських чоловіків. У Варшаві на початку XIX ст. серед представників вікової групи 25–34 роки показники смертності теж виявилися різуче високими.⁴⁸⁸ При цьому основною причиною смертей городян були захворювання, об'єднані під назвою «сухоти». На думку Цезарія Кукльо, у цьому випадку необов'язково йшлося винятково про туберкульоз. Дослідник припустив, що «сухоти» можна трактувати як загальну назву різних хвороб дихальної системи, від яких в основному й потерпало доросле міське населення Речі Посполитої.⁴⁸⁹ Припускаємо, що дорослі мешканці сіл Переяславського полку були уражені хронічними хворобами дихальної системи, оскільки показники сезонної смертності серед них регулярно підвищувалися з настанням холодної пори року.

Останнє різке зростання повікових коефіцієнтів смертності працездатного населення зафіксовано серед чоловіків вікової групи 55–59 років у всіх досліджених селах. У цьому випадку доречно припустити, що смертність була зумовлена закономірним погіршенням стану здоров'я, з огляду на літній вік переписаних осіб.

У найстарших вікових групах найвищі коефіцієнти смертності були серед тих чоловіків, які досягли 70 (мешканці Войтівці та Лук'янівки) або 65 років (мешканці Ветового). Серед осіб, які перетнули межу 70-річчя, жінок померло менше, ніж чоловіків. Це могло б свідчити, що до літнього віку у Ветовому останні доживали частіше. Тим більше, що в Румянецьському описі Ветового та Лук'янівки кількісно не дуже жінки віком 50–59 років майже в чотири рази переважали чоловіків. Але погане самопочуття представниць саме цих вікових груп могло бути зумовлене фізіологічними змінами, які супроводжують вихід з репродуктивного віку.

⁴⁸⁶ НА ІА НАНУ, ф. 1, спр. 302/2000, 83 с.

⁴⁸⁷ Там само, С. 20–21.

⁴⁸⁸ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. — S. 407.

⁴⁸⁹ Kuklo C. Tam же. — S. 414.

Приєднуємося до поглядів Цезарія Кукльо, який уважає, що жінкам притаманна довша тривалість життя. Відтак, на його думку, вищі показники чоловічої смертності у старших вікових групах свідчать про недореєстрацію літніх жінок.⁴⁹⁰

Особливість коефіцієнтів смертності дорослих передусім стосувалася жіночого населення. Мешканки досліджених сіл починали вимирати вже у віці близько 30 років. Жінки вікових груп 25 — 29 та 30 — 34 роки кількісно переважали своїх чоловіків-ровесників у досліджених селах. При цьому індекс Віпла засвідчив відносну точність використаних для підрахунку екземплярів сповідальних розписів. Висока смертність молодих жінок не була винятковим явищем у ранньомодерному соціумі. На нашу думку, у досліджених селах на цей показник впливали не лише ускладнення, пов'язані з вагітністю й пологами, але й кількісна перевага осіб жіночої статі репродуктивного віку.

Повікові коефіцієнти смертності молодих дорослих чоловіків теж зростали серед осіб, які наблизилися до 30-річчя. Ми пов'язуємо ці високі показники з нечисленністю чоловіків віком 25–34 роки в досліджених селах. Основні причин цього явища такі:

- вища, порівняно з дівчатами, смертність хлопчиків у ранньому дитинстві й підлітковому віці;
- інтенсивніша, ніж серед жінок, трудова міграція молодих чоловіків.

Тенденції до зростання показників смертності серед жінок старших за 30 років, порівняно із чоловіками, позначилися на статеві-віковій структурі досліджених сіл. Серед осіб віком 20–34 роки у Ветовому, Войтівцях та Лук'янівці переважали в основному жінки. Але серед осіб віком 35–49 років істотна перевага уже була на боці чоловіків. Останні зберігали її за собою до виходу з працездатного віку. У селах, де показник співвідношення статей частіше був на користь чоловіків, представники сильної статі переважали й у старших вікових групах (Ветове, Войтівці). У Лук'янівці літні жінки кількісно переважали чоловіків. Отже, повікові показники смертності населення досліджених сіл регулювалися відповідно до структури населення, яка залежала від показників народжуваності та міграції.

Специфічною складовою смертності в аграрних суспільствах були демографічні кризи. Поширеним в історіографії є твердження про гнітючий вплив, який високий рівень смертності справляв на світосприйняття

⁴⁹⁰ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedzobiorowej. — S. 408.

людей ранньомодерної доби.⁴⁹¹ Часті втрати рідних та близьких сприяли формуванню фаталістичного світогляду й покірному сприйняттю невідворотної смерті. На думку британського дослідника Коліна Брента, про психологічний вплив надвисоких показників смертності на світогляд людей потрібно говорити тоді, коли відомі втрати серед здорових дорослих.⁴⁹² Розглянемо питання про функціонування демографічних криз в досліджених селах під цим кутом зору.

З'ясовуючи проблему періодичності та потужності демографічних криз, насамперед потрібно встановити те, коли саме смертність піднімалася вище норми в досліджуваній групі. Дослідити це питання дає змогу методика уже згаданого французького демографа Жака Дюпак'є. Він запропонував формулу, за допомогою якої можна визначити кризові у плані смертності роки.⁴⁹³ Формула має наступний вигляд:

$$I_x = \frac{Z_x - \bar{X} Z}{S} \quad (3.5)$$

де I_x — це показник інтенсивності демографічної кризи; Z_x — кількість померлих певного року (наприклад, 1770 р. у с. Ветовому померло 99 осіб); $\bar{X} Z$ — середня кількість померлих за попередні 10 років (наприклад, протягом 1760—1769 рр. у с. Ветовому середня кількість померлих становила 37,7 особи); S — корінь квадратний із суми квадратів різниць смертей за кожен рік і середнього показника, поділений на 10.

Обрахунок індексу Дюпак'є для с. Ветового в 1770 р. має такий вигляд:

Таблиця 3.3. Обрахунок індексу Дюпак'є для с. Ветового 1770 р.

Рік	Кількість смертей	Різниця із середнім показником за 10 років	Квадрат різниці
1760	22	-15,7	246,49
1761	50	12,3	151,29
1762	47	9,3	86,49
1763	47	9,3	86,49
1764	26	-11,7	136,89
1765	21	-16,7	278,89

⁴⁹¹ Вишнеvский А. Г. Воспроизводство населения и общество. — М.: Финансы и статистика, 1982. — С. 107.

⁴⁹² Brent C. Devastating epidemic in the countryside of East Sussex between harvest years 1558 and 1640 // LPS. — Spring 1975. — №14. — P. 48.

⁴⁹³ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. — S. 250.

Рік	Кількість смертей	Різниця із середнім показником за 10 років	Квадрат різниці
1766	28	-9,7	94,09
1767	53	15,3	234,09
1768	42	4,3	18,49
1769	41	3,3	10,89
Середній показник за 10 років — 37,7			
Сума квадратів, поділена на 10—134,41			
Корінь квадратний із суми — 11,59			

$$I_{1770} = \frac{99 - 37,7}{11,59} = 5,28.$$

У класифікації Дюпак'є потужність кризи характеризує наступне значення показників:

- мала криза — показник від 1 до 2;
- середня криза — показник від 2 до 4;
- сильна криза — показник від 4 до 8;
- велика криза — показник від 8 до 16;
- суперкриза — показник від 16 до 32;
- демографічна катастрофа — показник, більший за 32.⁴⁹⁴

Отже, мешканців Ветового 1770 р. спіткала сильна криза смертності. Вдаючись до описаного методу, ми вираховали показники індексу Дюпак'є для решти досліджених сіл. Брак даних за 1747 р., 1748 р. та 1780 р. у метричній книзі Войтівців уможливив розрахунок індексу Дюпак'є лише з 1759 р. по 1779 р. Для Лук'янівки обрахунки здійснено з 1771 р. по 1786 р., оскільки доступна нам метрична книга села започаткована лише в 1761 р. Повнота даних представлених у метричній книзі Ветового, дала змогу вирахувати найдовший ланцюжок показників (з 1744 по 1786 р.).⁴⁹⁵

Найбільших втрат населення досліджених сіл зазнавало в роки демографічних криз, коли рівень смертності стрімко підвищувався. Кризи смертності різної потужності траплялися в досліджених селах регулярно. У Ветовому протягом 43 років відбулося 11 криз смертності (сім малих, три середні та одна сильна). У Войтівцях на коротший проміж-

⁴⁹⁴ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. — S. 250.

⁴⁹⁵ Замура О. Ю. Смертність сільського населення... — С. 205.

ок часу (21 рік) випало вісім криз смертності (шість малих та дві середні). Найчастіше рівень смертності сягав кризових відміток у Лук'янівці: протягом 16 років мешканці цього села пережили вісім криз смертності (п'ять малих та три середні).

Отже, досліджені села лихоманило від регулярних малих криз смертності; кризи середньої потужності траплялися зрідка; сильну кризу можна назвати явищем винятковим. Особливу увагу привертають кризи, які тривали два, три й навіть чотири роки поспіль. У Войтівцях зафіксовано один період, коли криза середньої потужності тривала два роки поспіль (1765–1766 рр.) Дві зтяжні кризи смертності випали на долю мешканців Ветового в 1748–1749 рр. та в 1782–1783 рр. Важливо відзначити, що протягом 1748–1749 рр. мала криза смертності переросла в середню, але вже наступного року рівень смертності в селі повернувся до норми.

Тривалі кризи смертності були характерні для Лук'янівки.⁴⁹⁶ Тут було зафіксовано два таких періоди: 1773–1775 рр. та 1782 — 1785 рр. Цікаво, що інтенсивність останньої кризи смертності у Лук'янівці теж поступово зростала, але лише до певної межі. У 1782 р. тут зафіксовано малу кризу смертності. Наступного року вона переросла в середню й індекс Дюпак'є тримався на цьому рівні до 1785 р., однак середня криза не переросла в сильну.

Ми порівняли показники індексу Дюпак'є з показниками природного приросту в досліджених селах. З'ясувалося, що криза смертності не завжди зумовлювала від'ємний природний приріст. У Ветовому тільки під час семи з десяти криз смертності приріст був від'ємним (у 1745, 1748, 1749, 1755, 1761, 1770 та 1776 рр.). У 1767 та 1782 рр., коли зафіксовано малі кризи смертності, приріст був додатнім. Встановити різницю між кількістю народжених та померлих у кризовому 1785 р. неможливо, бо дані першої частини метричної книги за 1783–1786 рр. не збереглися.

У Войтівцях, як ми вже зазначали, було сім криз смертності. Однак лише у двох випадках приріст був від'ємним (1765 р. та 1766 р.). Протягом кризових 1762, 1770, 1774, 1776 та 1779 років природний приріст був додатнім. У Лук'янівці кризові показники індексу Дюпак'є та від'ємні показники природного приросту населення не збігалися ще частіше. Смертність перевищувала народжуваність тільки двічі (1771 р. та 1785 р.). Коли криза смертності тривала у с. Лук'янівці три роки поспіль (1773–1775 рр.), новонароджених було більше, ніж померлих. Така ж ситуація повторилася протягом 1782–1784 рр.

⁴⁹⁶ Там само.

**Таблиця 3.4. Смертність у с. Ветовому
під час демографічних криз 1745–1785 рр.**

Рік/Вікові групи	ЧОЛ.					ЖІН.					Загальна к-ть усіх смертей
	0-4	5-14	15-59	60>	Разом	0-4	5-14	15-59	60>	Разом	
1745	8	4	4	1	17	17	5	3	5	30	47
1748	8	3	10	3	24	8	0	6	5	19	43
1749	4	4	12	7	27	14	1	29	5	49	76
1755	10	3	8	6	27	13	6	12	2	33	60
1761	11	2	10	3	26	10	2	9	3	24	50
1767	12	4	10	7	33	10	1	3	6	20	53
1770	33	4	7	1	45	30	6	15	3	54	99
1776	31	7	8	4	50	24	4	8	5	41	91
1782	18	6	6	5	35	20	3	7	2	32	67
1783	28	5	2	5	40	19	2	3	6	30	70
1785	19	4	16	5	44	14	1	18	2	35	79
Разом	182	46	93	47	368	179	31	113	44	367	735
%	49,5	12,5	25,3	12,7	100	48,8	8,4	30,8	12	100	100

Таким чином, кризи смертності несуттєво впливали на корегування кількості населення досліджених сіл. Потрібно врахувати ту обставину, що чоловіки й жінки репродуктивного віку в досліджених селах за даними опрацьованих джерел становили від 49, 4 % до 62 % загальної кількості населення. В умовах традиційного типу відтворення населення така чисельна група «батьків» швидко давала життя новому поколінню нащадків. На нашу думку, це головна причина того, що незважаючи на звично високі для традиційного суспільства показники вимирання населення, народжуваність в досліджених селах істотно перевищувала смертність.

Більше половини померлих під час кризових років (майже 60 %) становили діти віком до 15 років (див. табл. 3.4). Особи працездатного віку становили менше третини (28 %) від усіх померлих. Пік сезонності смертей мешканців Ветового протягом кризових років припадав на два останні зимові місяці й на ранню весну. Максимальна кількість смертей була зареєстрована у квітні. Разом з падінням рівня смертності відбувалося, як правило, у травні. Мінімальні показники смертності зафіксовано у вересні та жовтні, що нетипово для інших сіл.⁴⁹⁷ Можливо, на результат під-

⁴⁹⁷ Замура О. Ю. Смертність сільського населення... — С. 206.

рахунків уплинула відсутність даних про смертність протягом чотирьох останніх місяців 1785 р.

У Войтівцях під час кризових у демографічному плані років рівень смертності починав зростати уже в листопаді — грудні, досягав максимуму протягом лютого — березня й стрімко знижувався у квітні. Мінімуму він досягав у травні, але протягом спекотних літніх місяців (липня й серпня) дещо підвищувався. Смертність у вересні й жовтні була майже вдвічі вищою за мінімальну.⁴⁹⁸

Таблиця 3.5. Смертність у с. Войтівцях під час демографічних криз 1762–1779 рр.

Рік/Вікові групи	ЧОЛ.					ЖІН.	Загальна к-ть усіх смертей
	0–4	5–14	15–59	60>	Разом		
1762	15	0	6	1	22	31	53
1765	19	6	5	4	34	21	65
1766	28	3	14	3	41	39	80
1770	25	6	8	1	40	28	68
1774	25	2	7	3	38	41	79
1776	16	3	8	0	27	23	50
1779	23	5	11	2	41	33	74
Разом	151	25	59	14	249	216	465
%	60,7	10	23,7	5,6	100		100

Сезонна смертність під час демографічних криз у Лук'янівка найвищою була протягом січня, дещо знижувалася в лютому, але в березні знову зростала до січневих показників. У квітні рівень смертності традиційно стрімко знижувався й досягав свого мінімуму протягом травня, потім зростав наприкінці літа, в серпні, знову знижувався у вересні й починав поступово підвищуватися протягом жовтня, листопада й грудня.⁴⁹⁹ Відповідно до даних, наведених у табл. 3.4, 3.5, 3.6, усе доросле працездатне населення обох статей в роки кризової смертності зазнавало менших втрат, аніж діти наймолодшої вікової групи. Тобто показники сезонної загальної смертності в роки демографічних криз корелювали з показниками дитячої сезонної смертності.

Показники смертності чоловічого населення досліджених сіл так само свідчать про те, що діти наймолодшої вікової групи (0–4 роки) стано-

⁴⁹⁸ Замура О. Ю. Смертність сільського населення... — С. 206.

⁴⁹⁹ Там само.

вили більшість померлих у кризові періоди. Хлопчики віком до 15 років складали 61, 7 % від усіх померлих чоловічої статі протягом кризових років у Ветовому, майже 70, 7 % — у Войтівцях та 54 % — у Лук'янівці (табл. 3.4, 3.5, 3.6).

Таблиця 3.6. Смертність у с. Лук'янівці під час демографічних криз 1771–1785 рр.

Рік/Вікові групи	ЧОЛ.					ЖІН.	Загальна к-ть усіх смертей
	0–4	5–14	15–59	60>	Разом		
1771	0	2	3	4	9	12	21
1773	7	0	1	1	9	13	22
1774	6	0	2	1	9	13	22
1775	4	0	4	2	10	13	23
1782	9	0	4	2	15	10	25
1783	5	0	4	1	10	17	27
1784	8	2	7	3	20	15	35
1785	13	4	9	3	29	15	44
Разом	52	8	34	17	111	108	219
%	46,8	7,2	30,7	15,3	100		100

Як ми вже зазначали, у метричних книгах не вказували причини смерті покійних. Рівень смертності від інфекційних захворювань у досліджених селах можна розглянути лише на прикладі епідемії чуми 1770–1774 рр. Негативний вплив цього захворювання на рівень смертності видається безсумнівним.

Разом з тим британські дослідники смертності сільського населення Філіп Рейс⁵⁰⁰ та Сільвія Вотс⁵⁰¹ у своїх роботах вивчили специфічний вплив чуми на сільське населення. Спираючись на дані метричної книги англійського села Аем, Філіп Рейс довів, що чума 1665–1666 рр. суттєво не вплинула на статеву-вікову структуру населення, а тому в майбутньому демографічної кризи не виникло.⁵⁰² Відповідно до підрахунків дослідника, переважно діти віком 5–14 років та підлітки віком до 19 років помирали від цього захворювання. Серед дітей наймолодшої вікової гру-

⁵⁰⁰ Race Ph. Some further consideration of the plague in Eyam 1665/6 // LPS. — Spring 1995. — № 54. — P. 56–65.

⁵⁰¹ Watts S. Some aspects of mortality in the Shropshire parishes in the mid — seventeenth century // LPS. — Autumn 2001. — № 67. — P. 11–25.

⁵⁰² Race Ph. Some further consideration of the plague... — P. 64.

пи (до 5 років) показники смертності були вже нижчими, а смертність дорослих узагалі не змінилася. При цьому в загальній структурі смертності чоловіки переважали: на 100 померлих жінок припадало 104 чоловіки. Разом з тим британські демографи Едвард Ентоні Ріглі та Роджер Скофілд зауважили, що протягом XVII ст. населення Англії дедалі рідше хворіло на це інфекційне захворювання, за винятком мешканців великих міст.⁵⁰³

Аналізуючи показники смертності від чуми в польському м. Клодзко (м. Глац) протягом 1680–1681 рр., польська дослідниця Гелена Булік визначила, що діти віком до 15 років складали 36, 5 % від усіх померлих.⁵⁰⁴ За приблизними підрахунками у м. Клодзку проживало 4 500 населення,⁵⁰⁵ з них захворіло 3 238, а померло 1 478 осіб.⁵⁰⁶ Тобто чума спричинила смерть третини населення міста, але майже 55 % хворих одужали, а отже, відповідно, здобули пожиттєвий імунітет.⁵⁰⁷

Крім того, можна провести аналогію між структурою населення ранньомодерних міст Гетьманщини (Ніжина, Переяслава, Стародуба) та м. Клодзко. Припускаємо, що у структурі населення останнього дітей було значно менше, ніж дорослих, як і в досліджених Ігорем Сердюком містах.⁵⁰⁸ Саме тому частка померлих осіб віком до 15 років була доволі низькою. На жаль, Гелена Булік не мала докладних даних про статеві-вікову структуру населення м. Клодзко в 1680 р.⁵⁰⁹ Крім того, вона детально не проаналізувала вік померлих.

Цікаво, що епідемія 1680 р. була останнім масштабним проявом цього інфекційного захворювання в м. Клодзко. Населення міста ще раз масово хворіло на чуму протягом 1713–1714 рр., при цьому рівень смертності був значно нижчим,⁵¹⁰ хоча до виявлення збудника чуми й винайдення ліків залишалося ще понад півтора століття. Разом з тим французький дослідник П'єр Шоню встановив, що у Західній Європі XVIII ст. епідемії чуми стали

⁵⁰³ Watts S. Some aspects of mortality in the Shropshire parishes... — P. 23.

⁵⁰⁴ Bulik H. Przebieg i skutki epidemii dżumy w Kłodzku w 1680 r. // PDP. — 1971. — № 4. — S. 128.

⁵⁰⁵ Bulik H. Przebieg i skutki epidemii dżumy w Kłodzku w 1680 r. // PDP. — 1969. — № 3. — S. 211

⁵⁰⁶ Bulik H. Przebieg i skutki epidemii dżumy w Kłodzku w 1680 r. // PDP. — 1971. — № 4. — S. 127.

⁵⁰⁷ КМЭ. — Т. 1. — С. 80.

⁵⁰⁸ Сердюк І. О. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст... — С. 230.

⁵⁰⁹ Bulik H. Przebieg i skutki epidemii dżumy w Kłodzku w 1680 r. // PDP. — 1969. — № 3. — S. 211.

⁵¹⁰ Bulik H. Przebieg i skutki epidemii dżumy w Kłodzku w 1680 r. // PDP. — 1971. — № 4. — S. 133.

рідкісним явищем.⁵¹¹ Однак причини цих змін залишаються з'ясованими неповністю. Можливо, кількість осіб, які мали імунітет стосовно чуми, серед населення ранньомодерної Європи зростає настільки, що загрозу цього захворювання поступово було усунуто природним шляхом.

Метричні книги досліджених українських сіл дають нам змогу прослідкувати зміни показників смертності населення під час поширення чуми територією Переяславського полку протягом 1770–1774 рр. У використаних нами джерелах не вказується причина смерті померлих. Зважаючи на цю обставину, ми не можемо стверджувати, що значне підвищення показників смертності було пов'язане винятково з чумою. Однак єдиним інфекційним захворюванням, факт якого підтверджений на території Переяславського полку протягом досліджуваного періоду, була саме чума.

Серед досліджених сіл вона спричинила демографічну кризу у Ветовому та Войтівцях протягом 1770 р. У першому з досліджених сіл померло 99 осіб, 73 з них не досягли на момент смерті 15-річного віку. Станом на 1767 р. у Ветовому мешкало 1383 особи, а отже під час демографічної кризи 1770 р. померло приблизно 7 % населення. При цьому понад дві третини покійних ще не досягли репродуктивного віку, тому відчутного погіршення демографічної ситуації чума не спричинила.

3.2. Очікувана тривалість життя

Розглядаючи традиційний тип смертності потрібно враховувати, що його головним чином обумовлювала дія парадокса дитячої смертності. Її вплив обумовлюють показники вимирання осіб у віковій групі 0–4 роки. Французькі вчені Луї Анрі та Алан Блюм запропонували метод, за яким можна визначити вірогідність доживання немовлят до п'ятирічного віку.⁵¹² Суть його полягає в тому, що кількість дитячих смертей у віці до п'яти років за певний період ділять на кількість народжень, які відбулися протягом цього ж періоду. Потім цю ж саму кількість смертей ділять на кількість народжень протягом періоду тієї ж тривалості, що розпочався на п'ять років раніше. Середній показник цих результатів є коефіцієнтом доживання новонародженого до п'яти років.

Удавшись до названого вище метода, ми підраховали, що п'ятиріччя у Ветовому протягом 1734–1782 рр. досягали лише 427 немовлят з 1 000 новонароджених обох статей. Хлопчики мали менше шансів уникнути загрозливих для їхнього життя факторів в ранньому дитинстві, ніж дівчатка.

⁵¹¹ Шоню П. Цивілізація Просвещения. — С. 172–173.

⁵¹² Анрі Л., Блюм А. Указ. соч. — С. 186.

З 1766 по 1782 рр. у Ветовому вижило 398 немовлят з 1 000 новонароджених чоловічої статі. Для дівчаток цей показник становив 554 на 1 000 новонароджених. У Войтівцях протягом зазначеного періоду п'ятирічного віку досягли 594 хлопчики з 1 000 новонароджених, а в Лук'янівці — 434. Як бачимо, найбільше шансів вижити мали хлопчики, народжені у Войтівцях.

Таким чином, 59 % від усіх немовлят чоловічої статі — це максимальна кількість хлопчиків, яку в досліджених селах оминула смерть у ранньому дитинстві. На жаль, священики с. Войтівців та с. Лук'янівки вказували вік померлих жінок лише в окремих випадках або протягом періодів, тривалість яких недостатня для здійснення підрахунків за методом Луї Анрі й Алана Блюма. З огляду на це, ми не можемо вирахувати вірогідність доживання дівчаток до п'ятирічного віку в цих селах.

У будь-якому разі обрахованих показників достатньо для того, щоб припустити вплив парадоксу дитячої смертності на очікувану тривалість життя в досліджених селах. З'ясуємо, чи є інші підстави говорити про вплив цього явища на очікувану тривалість життя в досліджених селах.

Швидкість вимирання поколінь вивчають за допомогою таблиць смертності. Вони вважаються найдосконалішим інструментом аналізу рівня смертності. Таблиці смертності — це система взаємопов'язаних показників, які характеризують варіації вірогідності смерті у зв'язку з досягненням людиною певного віку, а також середню тривалість життя конкретного покоління новонароджених.⁵¹³

Розрізняють повні й короткі таблиці смертності. Віковий інтервал повних таблиць становить один рік, коротких — п'ять або десять років. Під час розрахунку таблиць смертності вважають, що початкова чисельність покоління (основа або корінь таблиці) дорівнює одиниці. Спираючись на показники повікових коефіцієнтів смертності, простежують, як під час переходу до наступних вікових груп зменшується початкова сукупність покоління новонароджених. Усі показники таблиць смертності, за винятком кількості новонароджених, представлені у вигляді дробових чисел. Під час проведення розрахунків показник кількості новонароджених приймають за 100 000 або за 10 000. До цього вдаються задля того, щоб уникнути вкрай малих значень дробових чисел. Показники (колонки) таблиці смертності позначають наступні величини:

- p_x — вірогідність для тих, хто дожив до віку « x » років, дожити й до закінчення вікового інтервалу « $x + 5$ »;
- l_x — кількість тих, хто доживає до віку « x » років;

⁵¹³ Борисов В. Демография. — М.: Издательский дом NOTABENE, 2001. — С. 169.

- d_x — кількість тих, хто помирає у віці « x » років (тобто у віковому інтервалі від « x » до « $x + 5$ »);
- L_x — кількість тих, хто живе у віковому інтервалі від « x » до « $x + 5$ »;
- T_x — кількість осіб у віці « x » років і більше (кількість очікуваних людино-років життя для цього покоління);
- e_x — середня очікувана тривалість життя для тих, хто досяг віку « x » років.

Перша колонка таблиці — це повікові коефіцієнти смертності, які ми записали в частках одиниці. У другій колонці ми перемножили їхні показники на тривалість відповідних інтервалів. Для першого вікового інтервалу 0 років множник дорівнює 1, для другого (1–4 роки) — 4, для решти — 5.⁵¹⁴ Сума вірогідностей дожити до наступного віку або померти, не досягнувши його, дорівнює одиниці й виражається формулою:

$$q_x + p_x = 1 \quad (3.6)$$

Отже,

$$p_x = q_x - 1 \quad (3.7)$$

При цьому вірогідність смерті q_x вираховують за формулою:

$$q_x = \frac{2 \times nm_x}{2 + nm_x} \quad (3.8)$$

Наступна колонка — це кількість тих, хто доживає до віку « x » років (« l_x »). Значення « l_1 » вираховується через множення показника p_0 на 100 000. Помноживши l_1 на p_1 одержуємо число тих, хто доживає « l_2 ». Таким чином вираховуються всі значення колонки. Значення показників колонки d_x вираховуються як різниця між сусідніми показниками вірогідності померти в певному віковому інтервалі, тобто:

$$100000 - l_0 = d_0, \quad (3.9)$$

$$l_1 - l_2 = d_1 \quad (3.10)$$

У колонці L_x розраховують вірогідність доживання до закінчення визначеного вікового інтервалу. Для всіх вікових інтервалів, окрім двох перших, вірогідність доживання розраховують за формулою

⁵¹⁴ Борисов В. Указ. соч. — С. 171.

$$L_x = d_x / m_x \quad (3.11)$$

Показник вираховується за допомогою розв'язання рівняння

$$L_0 = l_0 - 2 / 3d_x \quad (3.12)$$

Показник L_1 (інтервал 1–4 роки) вираховують за допомогою розв'язання такого рівняння:

$${}_4L_1 = 1,704l_1 + 2,533l_5 - 0,237l_{10} \quad (3.13)$$

Усі особи, які дожили до 70 років, рано чи пізно помруть після досягнення цього віку, $d_{70+} = l_{70}$. Тому кількість тих, хто живе в так званому відкритому віковому інтервалі 70 років і більше, визначається за формулою:

$$L_{70+} = l_{70} / m_{70+}. \quad (3.14)$$

**Таблиця 3.7. Таблиця смертності населення с. Ветового.
Чоловіки**

Вікові групи	m_x (в частках одиниці)	$\frac{nm_x}{1000}$	p_x	l_x	d_x	L_x	T_x	e_x
0	0,1461	0,1461	0,86385	100000	13615	90923	3102623	31,03
1- 4	0,0338	0,1352	0,87336	86385	10940	21128	3046631	35,27
5 — 9	0,005	0,025	0,97531	75445	1863	372600	2974363	39,42
10–14	0,016	0,08	0,92308	73582	5660	353750	2851228	38,75
15–19	0,01	0,05	0,95122	67922	3313	331300	2660101	39,16
20–24	0,005	0,025	0,97531	64609	1595	319000	2660101	41,17
25 — 29	0,0062	0,031	0,96947	63014	1924	310323	2390266	37,93
30–34	0	0	1	61090	0	0	2099472	34,37
35–39	0,0067	0,0335	0,96705	61090	2013	300448	1799024	29,45
40–44	0,0063	0,0315	0,96899	59077	1832	290794	1799024	30,45
45–49	0,0243	0,1215	0,88546	57245	6557	269835	1488701	26
50–54	0	0	1	50688	0	0	1169701	23,08
55–59	0,1304	0,652	0,5083	50688	24923	191127	838401	16,54
60–64	0,0185	0,0925	0,91159	25765	2278	123135	484651	18,81
65–69	0,25	1,25	0,23077	23487	18067	72268	112051	4,77
70 >	0,0968			5420		55992	55992	10,33

Значення показників колонки T_x вираховується через додавання показників колонки L_x з послідовним збільшенням суми від закінчення ряду до початку. Середня очікувана тривалість життя e_x визначається шляхом ділення показників колонки T_x на відповідні показники колонки l_x .⁵¹⁵

Використавши вікові коефіцієнти, наведені в додатках, ми розрахували показники середньої очікуваної тривалості життя для осіб обох статей у Ветовому (табл. 3.7 та 3.8) і для чоловічої частини населення Войтівців та Лук'янівки (табл. 3.9, 3.10). Середня очікувана тривалість життя новонародженого хлопчика з Ветового становила трохи більше 31 року; для дівчаток цей показник досягав майже 32 років.

На нашу думку, наведені результати завищені, бо повікові коефіцієнти смертності розраховані на основі приблизних даних Румянцевського опису. Крім того, померлі були тією категорією, яку найгірше обліковували в метричних книгах. Отже, під час підрахунку повікових коефіцієнтів ми спиралися на занижені показники смертності. В усіх досліджених селах десятирічні діти мали значно вищі показники очікуваної тривалості життя, ніж немовлята. Очікувана тривалість життя десятирічної дитини із досліджених сіл в середньому становила близько 42, 2 року для хлопчика та 42, 1 року для дівчинки. Така ситуація зумовлена парадоксом дитячої смертності: коли в поколінні протягом першого року життя помирає більше 10 % немовлят. Зважаючи на повікові коефіцієнти смертності, у досліджених селах спостерігається дія цього парадоксу. Окрім того, зважаючи на дані, представлені в табл. 3.8, спостерігається стрімке зростання смертності серед жінок після 30 років.

Можна припустити, що смертність серед жінок репродуктивного віку була прямо пов'язана з високими показниками народжуваності. Разом з тим, потрібно з'ясувати повікові коефіцієнти народжуваності, щоб підтвердити висунуту гіпотезу, а це не входить до переліку завдань нашого дослідження.

Очікувана тривалість життя новонароджених в досліджених селах відрізнялася від аналогічних показників для населення протестантських країн Західної Європи, які були одними з найвищих на континенті. Так, очікувана тривалість життя в Англії протягом 1730–1779 рр. становила 44, 8 року для чоловіків та 48, 2 року для жінок.⁵¹⁶

⁵¹⁵ Борисов В. Указ. соч. — С. 175.

⁵¹⁶ Шоноу П. Цивилізація Просвещения. — С. 162.

Таблиця 3.8. Таблиця смертності для населення с. Ветового. Жінки

Вікові групи	m_x (в частках одиниці)	$\frac{nm_x}{1000}$	p_x	l_x	d_x	L_x	T_x	e_x
0	0,0926	0,0926	0,91149	100000	8851	94099	3197980	31,98
1-4	0,0648	0,2592	0,77054	91149	20915	314834	3066541	33,64
5—9	0,005	0,025	0,97531	70234	1734	346800	3004935	42,79
10–14	0,004	0,02	0,98019	68500	1357	339250	2885056	42,12
15–19	0	0	1	67143	0	0	2711746	40,39
20–24	0,004	0,02	0,98019	67143	1330	332500	2512445	37,42
25—29	0,0131	0,0655	0,93658	65813	4174	318626	2297840	34,91
30–34	0,0147	0,0735	0,92911	61639	4369	297211	2297840	37,28
35–39	0	0	1	57270	0	0	2043320	3,57
40–44	0,05	0,25	0,77778	57270	12726	254520	1746109	30,49
45–49	0,0152	0,076	0,92678	44544	3262	214605	1427483	32,05
50–54	0,0143	0,0715	0,93097	41282	2850	199301	1427483	34,58
55–59	0,0435	0,2175	0,80383	38432	7539	173310	1094983	28,49
60–64	0,1154	0,577	0,55219	30893	13834	119879	755733	24,46
65–69	0,1538	0,769	0,44457	17059	9475	61606	408933	23,97
70 >	0,0577			7584		131439	131439	17,33

Таблиця 3.9. Таблиця смертності для населення с. Войтівців. Чоловіки

Вікові групи	m_x (в частках одиниці)	$\frac{nm_x}{1000}$	p_x	l_x	d_x	L_x	T_x	e_x
0	0,289	0,289	0,747488	100 000	25251	83166	2810469	28,1
1-4	0,0617	0,2468	0,780301	74749	16422	248825	2747214	36,75
5—9	0,0082	0,041	0,959824	58327	2344	285854	2699528	46,28
10–14	0,0109	0,0545	0,946946	55983	2970	272477	2638066	47,12
15–19	0,0073	0,0365	0,964154	53013	1900	260274	260274	48,05
20–24	0,003	0,015	0,985112	51113	761	253667	253667	47,25
25—29	0,0111	0,0555	0,945999	50352	2719	244955	244955	44,75
30–34	0,0249	0,1245	0,882796	17633	5583	224217	224217	43,53
35–39	0,0201	0,1005	0,904308	42050	4024	200199	200199	44,6
40–44	0,0234	0,117	0,889466	38026	4203	179615	179615	43,37
45–49	0,0183	0,0915	0,912503	33823	2959	161694	161694	41,52
50–54	0,0659	0,3295	0,717107	30864	8731	132489	132489	37,28
55–59	0,0884	0,442	0,638002	22133	8012	90634	90634	40,22
60–64	0,0595	0,2975	0,741024	14121	3657	61462	61462	43,75
65–69	0,0389	0,1945	0,82273	10464	1855	47686	47686	31,73
70 >	0,1361			8609		63255	63255	7,35

У Швеції цей показник дорівнював 38, 3 року (без урахування ста-ті немовляти). Франція у плані показників очікуваної тривалості жит-тя істотно відставала від вище згаданих країн. Середня очікувана трива-лість життя хлопчиків, народжених протягом 1740–1749 рр., тут дорів-нювала 23, 8 року.

Показник для дівчаток був дещо більшим і становив 25, 7 року. Лише через 40 років ці показники підвищилися. Середня очікувана трива-лість життя новонародженого хлопчика зростає до 27, 5 року, дівчинки — до 28, 1 року.⁵¹⁷

Дитина, яка все ж таки досягала десятирічного віку, в середньому проживала ще 44, 2 року (Франція) або 46, 7 року (Швеція).⁵¹⁸ При цьо-му протягом досліджуваного періоду в Західній Європі від 40 до 50 % новонароджених не доживали до п'ятирічного віку.⁵¹⁹ Парадокс дитячої смертності діяв і в Західній Європі.

Тим часом очікувана тривалість життя новонародженого в Речі Поспо-литій становила 26–27 років.⁵²⁰ Як і у Ветовому, існувала певна різниця між очікуваною тривалістю життя чоловіків та жінок із сільських парафій Речі Посполитої. Цей показник для новонароджених чоловічої та жіночої статі у Велецькій парафії становив відповідно 23, 1 та 28, 7 року.⁵²¹

Середня очікувана тривалість життя новонародженого в Москов-ській губернії становила 24, 2 року в другій половині XVIII ст. Щоправда, Цезарій Куклю вважає наведені дані дещо заниженими.

Показники очікуваної тривалості життя новонароджених та сезонної смертності серед дітей і дорослих досліджених сіл корелювали з аналогіч-ними показниками для населення Франції, сільських парафій Речі Поспо-литой та Московської губернії.

Найточнішими ми вважаємо розрахунки, здійснені на основі даних лук'янівських сповідальних розписів. Таким чином, вірогідно, що дорослі чоловіки досліджених сіл помирали у 70-річному віці (див. табл. 3.9; 3.10). Соціальний статус несуттєво впливав на тривалість життя тих, хто пере-жив усі небезпеки дитинства.

Загальний коефіцієнт смертності в досліджених селах коливався від 30 до 39 % й перевищував тогочасні західноєвропейські показни-

⁵¹⁷ Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. Volume 2 / Editor in Chief Peter N. Stearns. — New York: Charles Scribner's Sons, 2001. — P. 221.

⁵¹⁸ Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. — P. 221.

⁵¹⁹ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. — S. 417.

⁵²⁰ Там же.

⁵²¹ Brodnicka E. Ludność parafii Wielen nad Notecią w drugiej połowie XVIII w. // PDP. — 1968. — № 2. — S. 208.

**Таблиця 3.10. Таблиця смертності для населення с. Лук'янівки.
Чоловіки**

Вікові групи	m_x (в частках одиниці)	$\frac{nm_x}{1000}$	P_x	l_x	d_x	L_x	T_x	e_x
0	0,2836	0,2836	0,75162	100000	24838	83441	2522435	25,22
1-4	0,0535	0,214	0,80668	75162	14530	33927	2522423	33,60
5—9	0,0112	0,056	0,94553	60632	3303	294911	2473461	40,80
10–14	0	0	1	57329	0	0	2342306	40,86
15–19	0,0107	0,0535	0,94789	57329	2987	279159	2182218	38,06
20–24	0,0147	0,0735	0,92911	54342	3852	262041	2009446	36,98
25—29	0,0178	0,089	0,91479	50490	4302	241686	1826872	36,18
30–34	0,0107	0,0535	0,94789	46188	2407	224953	1631039	35,31
35–39	0,0152	0,076	0,92678	43781	3206	210921	1420118	32,44
40–44	0,0144	0,072	0,93050	40575	2820	195833	1195165	29,46
45–49	0,0136	0,068	0,93424	37755	2483	182574	953479	25,25
50–54	0,0083	0,0415	0,95934	35272	1434	172772	691438	19,60
55–59	0,0227	0,1135	0,89259	33838	3634	160088	691438	20,43
60–64	0,0606	0,303	0,73686	30204	7948	131155	412279	13,65
65–69	0,4545	2,2725	0,00011	22256	22253	48962	117368	5,27
70 >	0,2545			3		12	12	4

ки. Як було вже зазначено, загальні коефіцієнти смертності у с. Ветовому (30 ‰) та с. Лук'янівці (35 ‰) корелювали лише з верхньою межею західноєвропейської норми (25–35 ‰). Показник для населення с. Войтівці був значно вищим — 39 ‰. У досліджених селах так само, як і серед мешканців Західної Європи, діяв парадокс дитячої смертності. В українських селах показники очікуваної тривалості життя населення відповідали тим, які були притаманним традиційному суспільству.⁵²² Зокрема, переважали екзогенні причини смерті, а очікувана тривалість життя новонароджених була низькою й обумовлювалася високою дитячою смертністю в наймолодшій віковій групі (0–4 роки).

У Ветовому, Войтівцях та Лук'янівці діяв парадокс дитячої смертності, коли середня очікувана тривалість життя населення підвищувалася з віком, замість того, щоб поступово знижуватися.⁵²³ Показники смертності немовлят перевищували навіть річпосполитські й тяжіли до тих, які

⁵²² ДЭС. — С. 109.

⁵²³ Народонаселение: энциклопедический словарь / Гл. ред. Г. Г. Меликян. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. — С. 295.

були характерними для православного населення європейської частини Російської імперії (становили приблизно 300 ‰).⁵²⁴

Очікувана тривалість життя новонароджених у досліджених селах та показники коефіцієнтів смертності немовлят були різко відмінними від значень аналогічних параметрів, характерних для населення Швеції та Англії протягом досліджуваного періоду. Таким чином, результати нашого дослідження дали змогу підтвердити тезу П'єра Шоню про грандіозні наслідки, зокрема й демографічні, які спричинив триумф протестантських цінностей в Європі XVIII ст.

3.3. Тип вікової структури

У демографії виокремлюють три типи вікової структури населення: прогресивний, стаціонарний і регресивний.⁵²⁵ Якщо домінує перший з них, то у подальшому показники природного приросту мають збільшуватися, другий — залишатися стабільними, третій — зменшуватися. За умови прогресивного типу вікової структури, частка дітей повинна складати 40 %, а осіб, старших за 50 років не більше 10 %. Особи віком 15–49 років, так звана група «батьків», мають становити 45–55 % населення.

Тепер з'ясуємо тип вікової структури в досліджених селах. Дані Румянцевського опису 1767 р. по Ветовому та Лук'янівці свідчать про те, що за чисельністю дітей та групи «батьків» населення досліджених сіл належало до прогресивного типу вікової структури. Частки дітей, «батьків» та осіб, старших за 50 років, серед мешканців Ветового становили відповідно 43, 9 %, 45, 9 % і 10, 1 %.

У Лук'янівці ці показники були такими: 44, 1 %, 45, 2 %, 10, 6 %. За першими двома параметрами в досліджених селах домінував прогресивний тип вікової структури населення. Відхилення в бік стаціонарної вікової структури серед осіб, старших за 50 років, зовсім незначні й пов'язані, на наш погляд, з недбалим обліком. До того ж показники індексу Віпла змушують більше покладатися на сповідальні розписи під час аналізу вікової структури населення.

Звернемося до сповідальних розписів сіл Ветове (1763 р.), Войтівці (1765 р.) та Лук'янівка (1766 р.). За даними першого з них, діти у структурі населення становили рівно 40 %, «батьки» 50, 4 %, а особи, старші за 50 років, 9, 6 %. У Войтівцях склад населення був таким: 46, 4 % (діти), 47, 7 % («батьки»), 5, 9 % (особи, старші за 50 років). У с. Лук'янівці діти, «бать-

⁵²⁴ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи... — С. 199.

⁵²⁵ Муромцева Ю. Вказ. пр. — С. 68.

ки» та особи, старші за 50 років становили відповідно 44, 6 %, 46, 9 % та 8, 5 % від загальної кількості мешканців. В усіх досліджених селах домінував прогресивний тип вікової структури населення, характерний і для сіл Стародубського полку.⁵²⁶ Цікаво, що цей тип був невластивий населенню Переяслава.⁵²⁷

Загалом, діти в Ветове, Войтівці та Лук'янівка становили від 33 до 44, 6 %, але переважна частина мешканців обох статей була працездатного віку. У жодному з досліджених сіл частка осіб, старших за 60 років, не перевищувала 8 %, тобто за шкалою польського демографа Едварда Россета, населення було молодим.⁵²⁸

Вочевидь, уявлення селян про вік, особливо жіночий були специфічними. Імовірно, нечисленні літні люди з притаманними їм віковими проблемами, видавалися активним дітям та молоді смішними, дивними, викликали острах. У Григорія Квітки-Основ'яненка більшість підозрюваних у відьомстві мешканок Конотопу карикатурно потворні. Однак відьмою виявляється та, чий літній вік спеціально наголошено, — «стара-стара та престаренна» Явдоха Зубиха, якій «літ з п'ятдесят зроду».⁵²⁹ З позиції сучасного читача ототожнення віку героїні з глибоко старечим виглядає таким, що не відповідає дійсності. Однак у висловлюванні Квітки-Основ'яненка немає нічого дивного, оскільки сам він, хоч і належав до привілейованого стану, жив у традиційному суспільстві, де соціальна зрілість для обох статей в нормі наставала швидше, ніж в сучасних суспільствах.⁵³⁰ Дівчинка з 10 років могла сама заробляти собі на життя в наймах,⁵³¹ а у тринадцять взагалі вийти заміж, тобто досягти піку життєвого циклу в традиційному суспільстві⁵³². Таким чином, нормою було, коли п'ятдесятирічна жінка вже мала дорослих онуків, звісно, якщо доживала до їхньої появи на світ.

Зважаючи на мізерну кількість літніх осіб в досліджених селах, може скластися враження, що серед їхніх мешканців узагалі не було довгожителів, але це не так. У демографії довгожителами вважають людей, яким

⁵²⁶ Сердюк І. Структура населення міста Переяслава... — С. 16.

⁵²⁷ Там само.

⁵²⁸ Муромцева Ю. Вказ. пр. — С. 72.

⁵²⁹ Квітка — Основ'яненко Гр. Конотопська відьма // Повісті та оповідання: в 2-х т. — Т. 1. — К.: Дніпро, 1978. — С. 159.

⁵³⁰ История женщин на Западе. — Т. 3. — С. 28.

⁵³¹ Коваленко О., Сердюк І. «Іграшка чи ремесло?»: Один з аспектів дитинства в ранньомодерній Україні // КС. — 2012. — № 5–6. — С. 51.

⁵³² Маерчик М. Ритуал і тіло. — С. 153.

виповнилося 90 і більше років.⁵³³ У метричних книгах досліджених сіл зафіксовано 36 таких осіб обох статей. Чисельна перевага серед тих, хто перетнув межу 90-річчя, належала чоловікам.

У загальному підсумку було нараховано 30 довгожителів і лише 6 довгожительок. Однак вік померлих жінок протягом усього періоду ведення записів зазначали лише в метричній книзі с. Ветового й с. Войтівців (протягом 1734–1750 рр.), тому кількість довгожителів різної статі можна порівняти, спираючись на дані тільки двох метричних книг.

Усі записи щодо віку літніх людей сумнівні. Їх неможливо перевірити, бо наші довгожителі (за умови точно вказаної кількості прожитих років) мали б народитися до впровадження метричного обліку в Гетьманщині. Священик чи причетник, який робив записи про смерть, не мав відповідних документів, щоб перевірити вік покійного. До того ж окремі священнослужителі ставилися до ведення метричних книг несумлінно. Наприклад, унаслідок недбалості з'явився безглуздий запис про ветовського старця Корнилія Черевика. Згідно з метричною книгою, йому на момент смерті було 1003 роки.⁵³⁴

Максимальну кількість довгожителів зафіксовано в Войтівцях — 21 чоловік (протягом 1734–1786 рр.) та 3 жінки (за період з 1734 р. по 1750 р.). У 1745 р. тут померли відразу троє чоловіків, яким вдалося перетнути межу 90-річчя. Це були Гнат Ляшенко (99 р.), Стефан Донець (97 р.) та Ярема Криворотий (91 р.).⁵³⁵ Найстаршим мешканцем Войтівців (і всіх досліджених сіл) виявився 108-річний козак Яким Хурс, який помер 13 березня 1765 р.⁵³⁶ У Ветовому протягом 1734–1786 рр. померли 11 довгожителів (вісім чоловіків та три жінки). Єдиним довгожителем Лук'янівки виявився Федір Гузь, який помер у віці 91 рік.⁵³⁷

За даними Румянцевського опису (1767 р.), найстарішими мешканцями Ветового були 100-річний Улас Степаненко,⁵³⁸ його ровесниця Євдокія Рудека⁵³⁹ та 90-річний Семен Сидоренко.⁵⁴⁰ Того ж року в Лук'янівці жили двоє 90-річних дідів — Максим Буряк⁵⁴¹ та Грицько Чичуй,⁵⁴² при

⁵³³ Народонаселение: энциклопедический словарь / Гл. ред. Г. Г. Меликьян. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. — С. 131.

⁵³⁴ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 5, арк. 172.

⁵³⁵ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 4, арк. 121.

⁵³⁶ Там само, арк. 145.

⁵³⁷ Держархів Полтавської області, ф. 706, оп. 4, спр.5, арк. 77 зв.

⁵³⁸ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 187, арк. 48.

⁵³⁹ Там само, арк. 180 зв.

⁵⁴⁰ Там само, арк. 197 зв.

⁵⁴¹ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн.192, арк. 47 зв.

⁵⁴² Там само, арк. 128 зв.

цьому дружина Максима Буряка була молодшою від нього на 30 років.⁵⁴³ Однак у метричних книгах зафіксовано інший вік для наших «довгожителів». Записи третьої графи засвідчують, що Євдокія Рудека померла в березні 1768 р.⁵⁴⁴, того ж року помер Максим Буряк.⁵⁴⁵ На момент смерті обом було по 80 років. Григорій Чичуй помер навесні 1770 р. у 68-річному віці⁵⁴⁶. У Румянцевському описі неправильно вказано й вік Уласа Степаненка. Йому на момент смерті 1768 р. було 90 років.⁵⁴⁷ На жаль, у метричній книзі Ветового немає згадки про смерть Семена Сидоренка.

Ніхто із чотирьох осіб, чий вік перевірили за метричними книгами, не був довгожителем за сучасними критеріями. Якщо спиратися на дані церковного обліку, то укладачі Румянцевського опису зробили Євдокію Рудеку старшою на 21 рік, лук'янівському мешканцеві Григорієві Чичуєві приписали зайвих 15 років, а Уласові Степаненку та Максимові Буряку додали по 11 років.

Наведені вище приклади змушують серйозно сумніватися стосовно віку інших довгожителів, згаданих у метричних книгах досліджених сіл. Священик, вказуючи вік померлих, не міг спиратися на попередні метричні записи. Радше за все, він записував вік покійного зі слів родичів або радився, так би мовити з власною пам'яттю. За спостереженнями польської дослідниці Яніни Ковальчик укладачі метричних книг у Серницькій парафії схильні були занижувати вік дітей (осіб до 15 років) та завищувати вік дорослих (осіб, старших за 15 років).⁵⁴⁸ Зважаючи на цю обставину, можемо припустити, що в Румянцевському описі вік дорослих людей радше вищий від реального, аніж навпаки.

Протягом досліджуваного періоду істотної чисельної переваги жіночого населення над чоловічим не простежується. Переважна більшість населення була працездатного віку й мешкала в козацьких домогосподарствах. Діти (особи віком до 15 років) були другою за чисельністю групою населення в усіх досліджених селах. Літні люди обох статей (особи, старші за 60 років) скрізь становили найменшу частку від загального числа мешканців.

В усіх досліджених селах домінував прогресивний тип вікової структури. Особи чоловічої статі переважали серед дітей та літніх людей. Се-

⁵⁴³ Там само, арк. 47 зв.

⁵⁴⁴ ЦДДАК України, ф. 990, оп.1, спр. 5, арк. 200.

⁵⁴⁵ Держархів Полтавської області, ф. 706, оп. 4, спр.5, арк. 77 зв.

⁵⁴⁶ Там само, арк. 78 зв.

⁵⁴⁷ ЦДДАК України, ф. 990, оп.1, спр. 5, арк. 200 зв.

⁵⁴⁸ Kowalczyk J. Wartość źródłowa metryk parafii Serniki (pow. Lubartów) z lat 1697–1865 // PDP. — 1969. — № 3. — S. 111.

ред осіб працездатного віку жінок було більше, ніж чоловіків Представниці жіночої статі переважали серед мешканців Войтівців і Лук'янівки. Чоловіки Ветового стабільно переважали у всіх вікових групах дорослих.

Досліджені села переживали демографічну молодість. Вікова структура населення в них була прогресивною, тобто такою, що забезпечувала подальше зростання кількості сільських мешканців, а отже й високу народжуваність. Ми підсумували, що демографічна молодість мешканців досліджених сіл досягалася ціною надвисоких показників дитячої смертності. Таким чином, екзогенна смертність і невисокі показники очікуваної тривалості життя новонароджених стимулювали динаміку оновлення поколінь сільського населення Переяславського полку.

3.4. Народжуваність і природний приріст

Головними параметрами відтворення населення вважають народжуваність і смертність. Вони безпосередньо впливають на показники природного приросту населення, який визначає умови життя всього суспільства. Розглянемо те, як народжуваність мешканців Ветового, Войтівців та Лук'янівки впливала на цей показник протягом досліджуваного періоду.

З'ясуємо рівень народжуваності в досліджених селах, щоб перевірити чи відзначалося жіноче населення досліджених сіл надвисокою плодючістю. У демографічних дослідженнях показник народжуваності вираховується за формулою:

$$n = \frac{N}{PT} \times 1000 \% \quad (3.15)$$

де N — абсолютне число народжень за рік;

P — середнє населення;

T — тривалість періоду.⁵⁴⁹

Значення середнього арифметичного коефіцієнтів народжуваності для Ветового, Войтівців та Лук'янівки становило відповідно 39 ‰, 58 ‰ та 49 ‰. Порівнявши коефіцієнти народжуваності за однаковий проміжок часу (з 1761 по 1767 рр.) у трьох селах, ми виявили, що найвищою, як і очікувалося, була народжуваність у Войтівцях (59, 7 ‰). Але населення Ветового (46, 4 ‰) за цим показником випередило населення Лук'янівки (39, 7 ‰). За шкалою народжуваності, запропонованою радянськими демографами Борисом Урланісом та Володимиром Борисовим, показник від 30 ‰ до 39 ‰ свідчить про високу, а більше, ніж 40 ‰, — про надви-

⁵⁴⁹ Муромцева Ю. Вказ. пр. — С. 127.

соку народжуваність.⁵⁵⁰ Як бачимо, у двох з трьох досліджених сіл народжуваність була надвисокою, а показник, обрахований для Лук'янівки, був дуже близьким до того, щоб теж уважатися надвисоким.

Середній показник народжуваності для досліджених сіл становив 48, 6 ‰. Припускаємо, що через недооблік новонароджених, цей показник занижений, хоча для річпосполитського соціуму XVIII ст. народжуваність на рівні 45–50 ‰ вважається нормою.⁵⁵¹ Цікаво, що через 120 років, у 1888–1897 рр., народжуваність у Полтавській губернії дещо знизилася й трималася позначки 4, 83 ‰, або 48, 3 ‰.⁵⁵² Порівняймо з даними 2006 р., за якими показник загального коефіцієнту народжуваності в Україні становив 9, 8 ‰⁵⁵³. Коефіцієнти народжуваності в досліджених переяславських селах були значно нижчими, ніж у стародубських (60 ‰),⁵⁵⁴ однак водночас перевищували аналогічні показники для міст Гетьманщини.

У 1760-х рр. показник народжуваності становив для Переяслава 40, 7 ‰, для Ніжина — 45, 9 ‰, для Стародуба — 41, 5 ‰.⁵⁵⁵ У досліджених нами селах нижчим був лише коефіцієнт народжуваності в Лук'янівці (39, 7 ‰). На нашу думку, цей показник штучно занижений. Під час його обрахунку ми були змушені звертатися до даних Румянцевського опису, в якому дітей, як правило, недообліковували. Некоректність даних цього джерела вплинула на кінцевий результат. Саме тому був занижений коефіцієнт народжуваності для населення Ветового, який однак і без корегування виявився надвисоким (46, 4 ‰).

З'ясована обставина дала змогу пояснити перевагу чоловічого населення серед населення зрілого віку. За даними сповідних розписів, серед осіб, старших за 35 років у двох селах (Ветовому та Войтівцях) переважали чоловіки. Лише в Лук'янівці зміна співвідношення кількості жінок і чоловіків на користь останніх зафіксована у віковій групі 40–44 роки. За даними Румянцевського опису Лук'янівки, ця зміна теж характерна для вікової групи 40–44 роки. Скорочення кількості жінок, старших за 35 років, на нашу думку, прямо пов'язане з надвисокою народжуваністю, характерною для населення досліджених сіл. У Ветовому 46 ‰ до-

⁵⁵⁰ ДЭС. — С. 209.

⁵⁵¹ Gieysztorowa I. Research into demographic History of Poland. A provisional summing-up // Acta Polonial Historica. — 1968. — № 18. — P. 12.

⁵⁵² Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том седьмой. Малороссия. (репринтное издание). — Х.: «Издательство САГА», 2008. — С. 93.

⁵⁵³ Підгорний А. З. Демографічна статистика. Навчальний посібник / А. З. Підгорний. — Одеса: ОДЕУ, 2010. — С. 163.

⁵⁵⁴ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи ... — С. 129.

⁵⁵⁵ Сердюк І. Полкових городов обивателі... — С. 105.

рослих (276 осіб), які протягом 1734–1786 рр. померли у віці 15–59 років, були чоловічої, а 54 % — жіночої статі (327 осіб) (див. *дод. 9*). Тобто чоловіків працездатного віку померло на 8 % менше.

Припустимо, що вища смертність серед жінок пов'язана з дітонародженням. Для того, щоб підтвердити наше припущення, ми виокремили три групи дорослих, які померли (15–29 років, 30–44 роки та 45 — 59 років), й окремо підраховували кількість чоловіків і жінок у кожній з них (*дод. 9*).

Виявилося, що серед молоді хлопців померло на 1 % більше, ніж серед дівчат. З огляду на особливості демографічної поведінки жінок Гетьманщини, ця ситуація вказує на неточності у веденні обліку померлих. У другій половині XVIII ст. середній вік сільських православних дівчат Стародубського полку на момент вступу у перший шлюб становив 19, 1 року.⁵⁵⁶ Мешканки м. Переяслава виходили заміж у середньому дещо пізніше, у віці 22, 5 років.⁵⁵⁷ Разом з тим П'єр Шоню наголосив на тому, що в ранньомодерному соціумі материнська смертність, пов'язана з першими пологами, була надвисокою. У Франції вона зумовлювала дефіцит жінок віком 25–29 років.⁵⁵⁸ Більшість французьких селянок виходили заміж в середньому у віці 26 років,⁵⁵⁹ тобто значно пізніше, ніж мешканки Гетьманщини. Це означає, що перші пологи православна жінка переживала у віці 20–24 років. Тому закономірним було б скорочення кількості жіночого населення саме у цій віковій групі. Однак за даними Румянцевського опису та сповідальних розписів частіше спостерігався дефіцит жінок віком 25–29 років. Цю невідповідність ми пояснюємо недообліком жіночого населення та тенденцією округлювати вік переписаних осіб.

Серед осіб, які померли у віці 30–44 роки, вже жінки кількісно переважали чоловіків на 18 %. У віковій групі 45–59 років жінок теж було більше за чоловіків, але кількісно небіжчиці жіночої статі переважали лише на 8 % (*дод. 9*). У представниць названих вікових груп більша частина їхнього репродуктивного циклу вже була подолана, однак вони продовжували народжувати дітей. На нашу думку, однією з причин цього були примітивні методи контрацепції, до яких вдавалися партнери. Не варто недооцінювати також впливу суспільної думки на репродуктивну поведінку подружніх пар. «Нерепродуктивні сексуальні практики... ..були прерогативою молоді, але подружжя, згідно з приписами моралі, не мало до них вдаватися. Якщо в родині діти народжувалися рідко, з великими перервами, люди осудливо подейкували, що чоловік із жінкою сплять «як

⁵⁵⁶ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи ... — С. 193.

⁵⁵⁷ Сердюк І. Полкових городов обивателі... — С. 145.

⁵⁵⁸ Шоню П. Цивілізація класической Европы. — С. 188.

⁵⁵⁹ Там же. — С. 194.

парубок з дівкою», бо у шлюбі треба було «це» робити «як слід», «на ділі», «не хитрувать»⁵⁶⁰.

Порівнявши смертність серед жінок с. Ветового, які вже остаточно вийшли з репродуктивного віку, із смертністю їхніх ровесників чоловічої статі (осіб, старших за 60 років), ми виявили, що серед літніх людей померло на 8 % більше чоловіків, аніж жінок. Представників чоловічої статі, які померли у віці старшому за 70 років, було на 6 % більше (дод. 10). Серед селян, які померли в літньому віці (70–90 років), ми нарахували 74 чоловіка та 68 жінок. Узагалі в дослідженому селі більшість літніх осіб належали до чоловічої статі. Таким чином, часті вагітності й пологи істотно зменшували шанси жінки дожити до виходу з репродуктивного віку.

У ранньомодерних соціумах масова смертність серед жінок репродуктивного віку спостерігалася після перетинання ними межі 30-річчя. Спираючись на дослідження Цезарія Кукльо, Малгожати Жмієвської та Ті Ей Ай Маккью можна з певністю твердити, що до цього призводили часті вагітності й пологи. Саме тому в більшості випадків серед літнього населення досліджених сіл переважали чоловіки, а серед молоді — жінки.

У демографії співвідношення народжуваності й смертності вимірюють за допомогою коефіцієнтів загального⁵⁶¹ та природного приросту населення.⁵⁶² З'ясуємо їх, спираючись на дані наших джерел. Коефіцієнт загального приросту визначають за формулою:

$$K = \frac{P_n - P_0}{P_{cp}} \times 100 \% \quad (3.16)$$

де P_0 — кількість населення на момент попереднього перепису;

P_n — кількість населення на момент поточного перепису;

P_{cp} — середня кількість населення.⁵⁶³ На основі даних сповідальних розписів та Румянцевського опису с. Ветового, ми з'ясували, що середня кількість населення цього села в період з 1763 по 1767 рр. становила 1284 особи. У Войтівцях протягом 1751 — 1765 рр. проживало в середньому 1089 осіб. Середнє населення Лук'янівки з 1760 по 1777 рр. становило 577 осіб. Здійснивши відповідні обрахунки, вдалося з'ясувати, що з 1763 по 1767 рр. коефіцієнт загального приросту населення с. Ветового становив 15, 4 % (або 3, 08 % щороку). У Войтівцях з 1751 по 1765 рр. цей показник був найвищим і становив 62, 4 % (або 4, 16 % щороку). На-

⁵⁶⁰ Маєрчик М. Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку ХХ століття // УМ. — 2010. — № 6 (17). — С. 108.

⁵⁶¹ ДЭС. — С. 204.

⁵⁶² Муромцева Ю. Вказ. пр. — С. 191.

⁵⁶³ ДЭС. — С. 204.

селення с. Лук'янівки приростало найповільніше. З 1760 по 1777 рр. воно збільшилося на 45, 4 % (або на 2, 5 % щороку).

Однак ці показники неточні, а отже, не відображають реальної картини. Для того щоб з'ясувати темпи змін чисельності населення, слід підрахувати коефіцієнт природного приросту. Його визначають за формулою:

$$k^{\text{III}} = \frac{N - M}{T \times P} \times 1000 \% = \frac{\text{ПП}}{T \times P} \times 1000 \% = n - m \quad (3.17)$$

де N — кількість народжених за певний період;

M — кількість померлих за певний період;

T — тривалість періоду, для якого здійснюють підрахунки;

k^{III} — коефіцієнт природного приросту;

n — загальний коефіцієнт народжуваності;

m — загальний коефіцієнт смертності.⁵⁶⁴ Розрахуємо показники природного приросту в досліджених селах протягом 1761–1767 рр. Цей період обрано через те, що в нашому розпорядженні наявні дані про середню кількість населення усіх трьох сіл. Показники абсолютного приросту в усіх селах для 1761–1767 рр. наведені в табл. 3.11. Аналогічні дані за весь досліджуваний період представлено в дод. 1, дод. 2, дод. 3. Крім того, ми уточнили середню кількість населення с. Лук'янівки (551 особа), спираючись на реєстри сповідального розпису 1760 р. та Румянцевського опису 1767 р.

Таблиця 3.11. Абсолютні показники природного приросту для с. Ветового, с. Войтівців та с. Лук'янівки протягом 1761–1767 рр.

Рік	1761			1762			1763		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
	Народилося	Народилося	Народилося	Померло	Померло	Померло	Природний приріст	Природний приріст	Природний приріст
1761	38	61	20	50	46	9	-12	15	11
1762	49	62	26	47	53	16	2	9	10
1763	68	68	29	47	30	20	21	38	9
1764	66	78	24	26	30	17	20	48	7
1765	57	62	19	21	65	12	36	-3	7
1766	62	74	17	28	80	17	34	-6	0
1767	77	50	18	53	55	16	24	-5	2
Разом	417	455	153	272	359	107	125	96	46

⁵⁶⁴ Там же. — С. 88.

Однак у демографії абсолютні показники вважаються неінформативними. Для порівняння потрібно використовувати лише відносні показники (коефіцієнти). Дані про середню кількість населення уможливають розрахунок показників природного приросту для кожного села окремо. На жаль, наявні сповідальні розписи оформлювалися в різні роки, тому ми не можемо вибудувати довший ланцюжок порівнянь, аніж це представлено в табл. 3.12. Її результати не відтворюють тенденцію, яку ми окреслили за рахунок показників загального приросту.

Таблиця 3.12. Коефіцієнти природного приросту для Ветового, Войтівців та Лук'янівки протягом 1761–1767 рр.

Рік	1	2	3	1	2	3	1	2	3
	Коеф. народж.	Коеф. народж.	Коеф. народж.	Коеф. смертн.	Коеф. смертн.	Коеф. смертн.	Коеф. прир. приросту	Коеф. прир. приросту	Коеф. прир. приросту
1761	29,6	56	36,2	38,9	42,2	16,3	-9,3	13,8	19,9
1762	38,2	56,9	47,2	36,6	48,7	29	1,6	8,2	18,2
1763	53	62,4	52,6	36,6	27,5	36,3	16,4	34,9	16,3
1764	51,4	71,6	43,6	20,2	27,5	30,9	31,2	51,4	12,7
1765	44,4	56,9	34,5	16,4	59,7	21,8	28	-2,8	12,7
1766	48,3	67,9	30,9	21,8	73,5	30,9	26,5	-5,6	0
1767	60	45,9	32,7	41,3	50,5	29	18,7	-4,6	3,7
Середнє значення	46,4	59,7	39,7	30,3	47,1	27,7	16,2	13,6	12

Як видно з наших підрахунків, найшвидше приростало населення у Ветовому (в середньому на 16, 2 % щороку). Дещо повільніше цей процес відбувався у Войтівцях (в середньому на 13, 6 % щороку). Ще повільніше чисельність населення збільшувалася в Лук'янівці (у середньому на 12 % щороку). У підсумку природний приріст у всіх селах був додатнім. При цьому показники природного приросту в селах Веленської парафії протягом другої половини XVIII ст. становили 15 %, або 1, 5 % на рік,⁵⁶⁵ а мінімальна норма цього ж показника для європейської частини Російської імперії становила 1 % (або 10 %) щороку.⁵⁶⁶ Природний приріст населен-

⁵⁶⁵ Bulik H. Przebieg i skutki epidemii dżumy w Kłodzku w 1680 r. // PDP. — 1969. — № 3. — S. 215.

⁵⁶⁶ Миронов Б. Н. Указ соч. — С. 199.

ня досліджених сіл був утричі вищим, ніж середній показник для західноєвропейського сільського населення (0, 47 %, або 4, 7 %).⁵⁶⁷

Отже, сільське населення Речі Посполитої та європейської частини Російської імперії зростало протягом досліджуваного періоду значно швидше. Таким чином, природний приріст в досліджуваних селах був додатним, не зважаючи на високі показники дитячої смертності, регулярні демографічні кризи, потужний вплив екзогенних факторів та низьку очікувану тривалість життя немовлят, яку зумовлював парадокс дитячої смертності.

* * *

Загальні коефіцієнти смертності у Ветовому, Войтівцях та Лук'янівці становили відповідно 30 %, 39 % та 35 %. Показники смертності немовлят у Ветовому (119, 3 ‰), Войтівцях (289 ‰) та Лук'янівці (283, 6 ‰) протягом 1750–1770-х рр. відзначалися нестабільністю. Зважаючи на те, що в православних метричних книгах реєстрували тільки культові події, тобто обряди хрещення та поховання, а не факти появи людини на світ та припинення її фізичного існування, припускаємо, що коефіцієнти смертності в досліджених селах були значно вищими. А отже, одержані коефіцієнти смертності немовлят занижені.

Разом з тим населення досліджених сіл лихоманило від криз смертності малої та середньої потужності. У Ветовому одна криза припадала приблизно раз на чотири роки, у Войтівцях та Лук'янівці раз на два — три роки. Однак протягом досліджуваного періоду населення названих вище сіл майже синхронно пережило єдину потужну кризу смертності під час епідемії чуми 1770–1774 рр. Показники смертності у Ветовому й Войтівцях були аномально високими тільки протягом 1770 р. До того ж максимум смертей у Ветовому припав на перші шість місяців року, а перші випадки смертей від чуми в Переяславському полку датовані жовтнем 1770 р.

Кризи смертності були зафіксовані у с. Лук'янівці протягом 1771, 1773 та 1774 рр. Однак за браком даних ми не можемо встановити, чи відповідало збільшення смертності в с. Лук'янівці 1770 р. кризовому рівню смертності. Причини смертей мешканців сіл у жодній з досліджених метричних книг не вказані, тому ми не можемо стверджувати, що зафіксовані кризи смертності спричинені винятково чумою. Більшість померлих осіб у досліджених селах під час демографічних криз початку 1770-х рр. були молодшими за п'ять років, що не є характерним для змін структу-

⁵⁶⁷ Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. — P. 154.

ри смертності під час епідемії чуми. Варто нагадати, що причини смертей мешканців досліджених сіл у жодній з метричних книг не вказані, тому питання про те, чи були зафіксовані кризи смертності спричинені винятково розповсюдженням чуми, залишається відкритим.

У досліджених селах під час криз більшість померлих була представниками наймолодшої вікової групи. Частка ж осіб, чие життя перервалося у працездатному віці, складала менше третини від загальної кількості померлих, що ставить під сумнів панування почуття пригніченості серед населення у зв'язку з надвисокими, за сучасними критеріями, коефіцієнтами смертності.

Очікувана тривалість життя в досліджених селах була значно нижчою, ніж аналогічні показники для населення Англії, значення яких вважається найвищим у Європі другої половини XVIII ст. Таку ситуацію П'єр Шоню назвав «реваншем протестантської Європи»⁵⁶⁸. За спостереженнями цього ж дослідника, англійський прогрес в напрямку зменшення дитячої смертності протягом XVIII ст. був грандіозним. При цьому його досягли не за рахунок відкриттів у галузі медицини, а «завдяки ретельному дотриманню елементарних правил охайності та здоровому глузду»⁵⁶⁹. Тобто зміна уявлень про належну демографічну поведінку обумовила зміни демографічних показників.

На нашу думку, сюди ще потрібно додати фактор зростання добробуту селянських домогосподарств. Завіси на вікна, дзеркала, годинники, срібні ложки, керамічний посуд закріпилися в побуті селян протестантських країн протягом XVIII ст.⁵⁷⁰ «А тим часом Східна Європа залишалася осторонь більшості з цих процесів»⁵⁷¹. Український етнограф XIX ст. Матвій Номис (Симонов), описуючи побут українських селян, відзначив, що навіть носіння теплового зимового одягу та взуття у них регулювала традиція. Ні діти, ні дорослі не вдягали нові теплі кожухи чи чоботи раніше Різдва, навіть якщо вдарили ранні морози, а старе взуття й одяг вже заношені до дірок.⁵⁷² Ця обставина разом з антисанітарними умовами життя, про які йшлося вище, не сприяла збереженню здоров'я сільських мешканців.

У селах Переяславського полку проживали переважно люди працездатного віку, діти були другою за кількістю віковою групою. Особи, стар-

⁵⁶⁸ Шоню П. Цивілізація Просвіщення. — С. 48.

⁵⁶⁹ Там же. — С. 162.

⁵⁷⁰ Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі / пер. з англ. О. Гриценка, Т. Гарастович, Н. Гончаренко, А. Гриценко — К.: УЦКД, 2001. — С. 263.

⁵⁷¹ Там само. — С. 265.

⁵⁷² Номис М. Т. Вказ. пр. — С. 273–274.

ші за 60 років, становили абсолютну меншість серед мешканців Ветового, Войтівців та Лук'янівки. Темпи природного приросту в названих селах значно перевищували аналогічні західноєвропейські показники, обрховані для сільського населення.

У середині XVIII ст. основною причиною швидких темпів природного приросту в досліджених селах була надвисока народжуваність. Перенаселеність сіл створювала передумови для трудової міграції підлітків і молоді, передусім чоловічої статі, у міста Гетьманщини та в сусідні регіони. У середині XVIII ст. населення досліджених сіл головним чином скорочувалося за рахунок представників наймолодшої вікової групи. Незважаючи на це, кількість сільських мешканців постійно збільшувалася завдяки демографічній молодості та прогресивному типові структури населення.

Показники народжуваності в досліджених селах були на високому (Лук'янівка) або надвисокому рівнях (Ветове, Войтівці). В останньому випадку показники загальних коефіцієнтів народжуваності (46, 4 ‰, 59, 7 ‰) були значно вищими, ніж у Переяславі (40, 7 ‰). Відсоток дітей у структурі населення всіх досліджених сіл (у середньому 44, 5 %) теж був значно вищим, ніж у полковому місті (31, 6 %), Ніжині (34, 1 %) та Стародубі (31, 3 %). Показник частки дітей у Ветовому, Войтівцях та Лук'янівці тяжів до значення аналогічного показника, який сучасний український дослідник Юрій Волошин обрхував для сіл Стародубського полку (41, 9 %).

Завдяки надвисокій народжуваності, яку обумовлювала демографічна молодість населення досліджених сіл, та стимулювала надвисока дитяча смертність, показники природного приросту сільського населення Переяславсько-Бориспільської єпархії втричі перевищували аналогічні значення для мешканців Західної Європи середини XVIII ст. Таким чином, показники природного приросту в досліджених селах лише частково співвідносилися з тогочасними параметрами відтворення західноєвропейського населення, що корелює з положеннями концепції П'єра Шоню про шалене зростання кількості європейського населення у другій половині XVIII ст. в основному за рахунок надвисоких темпів природного приросту саме на сході континенту.

Розділ 4.

ЖАЛОБНІ ПРАКТИКИ

4.1. «Добра» смерть

На противагу сучасному загальноприйнятому табу на публічне обговорення теми смерті, в ранньомодерному суспільстві комплекс питань, пов'язаних із завершенням земного буття людини, висвітлювався дуже широко. Люди доіндустріальних суспільств вдавалися до різних практик, щоб «приручити» смерть. До послуг так званих *literatus*⁵⁷³ були трактати про «мистецтво доброї смерті»,⁵⁷⁴ якими вони забезпечували мирян, належних до суспільної еліти. Окремі представники освіченої світської меншості, як князь Олександр Заславський⁵⁷⁵, вдавалися до більш винахідливих, але не виняткових, способів наблизитися до «чотирьох останніх речей».⁵⁷⁶

Кожен християнин прагне потрапити до раю після смерті. Але представники різних християнських конфесій по-різному уявляють шлях грішної душі до Царства Небесного. У католицизмі кардинальні зміни

⁵⁷³ Носії «вченої» культури, тобто грамотні клірики. Останнім Жак Ле Гофф (Jacques Le Goff) протиставив неписьмених (*illiteratus*) мирян, які не володіли навичками читання й письма. (Ле Гофф Ж. Учений та народний аспекти мандрівок у потойбічний світ у Середньовіччі / Жак Ле Гофф // Ле Гофф Ж. Середньовічна уява. Переклад з франц. Яреми Кравця. — Львів: Літопис, 2007. — С. 113). Способи передачі знань носіїв «народної» культури спиралися на усну традицію.

⁵⁷⁴ Яворский Ю. Пропавшая западно-русская книга «Диалог о смерти» 1629 года. — СПб: Типография Императорской Академии наук, 1912. — 44 с.

⁵⁷⁵ Яковенко Н. Жарти зі смертю (пародійна мініатюра князя Олександра Заславського на тлі його конфесійної ідентичності) // Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — XVII століття. — К.: Laurus, 2012. — С. 227–248.

⁵⁷⁶ Сукупність понять смерті, Страшного суду, раю та пекла. (Бережная Л. А. Украинско-белорусская поэзия и драматургия XVII века о смерти и загробном мире / Л. А. Бережная [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/berezh.htm>.)

щодо трактування цього питання відбулися завдяки Контрреформації⁵⁷⁷ та «обсесивно-похоронним іграм Бароко»⁵⁷⁸.

Зробити ж православ'я інструментом «репресивної соціалізації життя»⁵⁷⁹ намагався митрополит Петро Могила. З його ініціативи здійснювалися заходи, спрямовані на подолання малограмотності основної маси духовенства, уніфікацію літургійних практик, систематизацію православного віровчення.⁵⁸⁰ Оскільки протягом першої половини XVII ст. між католиками й православними точилася запекла полеміка, Петро Могила постійно наголошував, що під час підготовки своїх приписів спирався на отців церкви та «вселенських святих учителів»⁵⁸¹.

Вимоги до поведінки православного вірянина перед смертю детально описано в Требнику митрополита.⁵⁸² Серед основних моментів «кончини по-християнськи» ми виокремили такі: 1) обов'язкова присутність священика; 2) сповідь, під час якої священик і вірянин залишаються сам на сам; 3) відспівування тіла в церкві; 4) поховання тіла в освяченій землі.

Помітно, що священикові відведена провідна роль у жалобному церемоніалі. Він окроплює святою водою помираючого перед сповіддю, під час покаяння у гріхах залишався з ним віч-на-віч, промовляв замість помираючого молитву «Вірую в єдиного Бога» (якщо той її не знав), притримував свічку в руках висповіданого (якщо останній уже не міг втримати її власноруч).⁵⁸³ У Требнику навіть передбачені дії священика в ситуації, коли всі ритуали уже виконано, а смерть ще не приходить. У такому випадку священик мав поставити вірянинові вісім запитань: 1) чи вірить він в догмати Православної Східної Церкви? 2) чи сподівається на вічне життя? 3) чи любить Бога? 4) чи шкодує про свої гріхи й просить, щоб вони були відпущені? 5) чи шкодує про гріхи своїх ворогів і просить, щоб вони були відпущені? 6) чи перепрошує всіх тих, кого образив? 7) чи приймає з вдячністю ту хворобу, що йому її послав Господь за

⁵⁷⁷ Vovelle M. Śmierć w cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność. — S. 311–314.

⁵⁷⁸ Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть / пер. з франц. Леоніда Кононовича. — Львів: Кальварія, 2004. — С. 239.

⁵⁷⁹ Там само. — С. 253.

⁵⁸⁰ Корзо М. А. Украинская и белорусская катехетическая традиция XVI — XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. — М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. — С. 356–357.

⁵⁸¹ Требник митрополита Петра Могили: У 2 т. — [репр. вид. 1646 р.]. — 3-є вид. — Х.: Фоліо, 2007. — Т. 1. — С. 834.

⁵⁸² Там само. — С. 540–588.

⁵⁸³ Требник митрополита Петра Могили. — С. 850.

гріхи? 8) чи обіцяє стеретися гріхів і слухатися Бога, якщо йому буде повернено здоров'я.⁵⁸⁴

Згідно з жалобним ритуалом присутні миряни повинні цілувати спочатку вмираючого, а потім його труп, виявляючи таким чином християнське братолюбство й засвідчуючи єдність усіх вірних.⁵⁸⁵ Контролювати усе це мав священник. Петро Могила запропонував благоговійне ставлення до помираючого. Цікаво, що вимоги, які декларувалися в церковних приписах, істотно відрізнялися від тих жалобних практик, що їх пізніше довелося спостерігати етнографам XIX ст. у селянському середовищі.⁵⁸⁶

Потрібно зауважити, що на противагу католикам, православні віряни тривалий час могли знайти образне пояснення «чотирьом останнім речам» лише в апокрифах.⁵⁸⁷

Найдокладніше акт смерті й митарства грішної душі на шляху до Царства Небесного описав Дмитрій Ростовський у третій книзі «Четі-їх Міней» (1700 р.). У цьому томі вміщено вже згадуване житіє преподобного Василя Нового, чий день пам'яті припадає на 26 березня. Нас цікавить сон юного Григорія, учня преподобного Василя. Уві сні юнакові з'являється душа покійної служниці преподобного — благочестивої вдови Феодори. Вона розповідає Григорієві про те, «як разлучилася з тілом, як перетерпіла смертні муки, що бачила після смерті та як врятувалася від повітряних духів»⁵⁸⁸. На описі акту відокремлення душі від тіла зупинимось детальніше.

У смертну годину навколо ліжка Феодори зібрався натовп «чорнолицих ефіопів» із сувоями, де були записані всі гріхи вдови.⁵⁸⁹ Натомість праворуч від ліжка з'явилося два ангели, які дорікнули демонам за ранню появу біля тіла вмираючої. Коли прийшла смерть в образі кістяка з мечами, стрілами, списами, серпами, пилками, сокирами та іншими «оруддями неізвестними»⁵⁹⁰, ангели наказали їй звільнити душу Феодори від тя-

⁵⁸⁴ Там само. — С. 551–553.

⁵⁸⁵ Там само. — С. 544.

⁵⁸⁶ Беньковский И. Указ. соч. — С. 251; Ленчевский Л. Похоронные обряды и поверья в Староконстан. у. Волинской губ. // КС. — 1899. — № 7.– С. 74; Милорадович В. Указ. соч. — С. 164–165.

⁵⁸⁷ Замура О. Смерть у церковних приписах та повсякденному житті Гетьманщини XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2. Світ речей і повсякденних уявлень / Відп. ред. Віктор Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 318.

⁵⁸⁸ Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четых — Миней Св. Дмитрия Ростовского... — С. 531.

⁵⁸⁹ Там же. — С. 532.

⁵⁹⁰ Там же. — С. 533.

гаря плоті швидко й тихо, бо вона не обтяжена багатьма гріхами. Вислухавши наказ ангелів, смерть узяла сокиру й відсікла помираючій спершу ноги й руки, а потім, за допомогою інших знарядь, відрізала решту частин тіла. Після цього смерть напоїла Феодору гірким розчином, від чого душа благочестивої вдови здригнулася й вийшла з тіла. Її негайно підхопили ангели, а тіло залишилося лежати нерухомо. «Совлекши его, как совлекают одежду»⁵⁹¹, душа Феодори оглядала тіло з подивом. Демони теж наблизилися до новопреставленої душі й почали вимагати від ангелів облишити її. Але ангели провели душу Феодори через повітряні митарства й показали жахи пекла. Лише на сороковий день після смерті вона знайшла спокій у раю.⁵⁹²

Душа Феодори після смерті пройшла 20 митарств, тобто 20 допитів у демонів. На цьому шляху її супроводжували два ангели в образах прекрасних білявих юнаків. Вони захищали душу покійної від передчасних зазіхань демонів-ефіопів з палаючими очима. Останні мали сувої, в яких були записані всі, навіть найдрібніші, гріхи, учинені Феодорою. Звертаючись до записів, демони викрили її лихослів'я, пияцтво, ненажерливість, лінощі, блуд та нещирість на сповіді. Тільки заступництво живої людини, преподобного Василя Нового, дало змогу душі Феодори потрапити до раю. Проте, навіть якщо добрі вчинки якогось грішника й не змогли б кількісно переважити лихі справи, то нещасну душу не відправили б до пекла негайно. У такому разі демони утримували б її ув'язненою в повітряних темницях, доки живі не спокутують скоєні нею гріхи через роздавання пожертв та молитви.⁵⁹³

Саме апокрифічний сюжет про митарства використав Петро Могила, щоб описати подальшу долю душі покійного. Православна церква не визнає католицького догмата про чистилище, але має солідну практику регулярного поминання покійних (ведення поменників, сорокаусти, згадування імен померлих під час богослужінь на великі свята й у молитвах щосуботи). Заупокійних молитов потребує навіть душа тієї людини, яка очистилася перед смертю, тобто встигла висповідатися й причаститися.⁵⁹⁴ Але навіщо заупокійні, якщо православ'я заперечує існування чистилища?

Відповідь на це питання ми знайшли в Требнику Петра Могили, в якому наведено апокрифічний сюжет про повітряні темниці, суть якого зводиться до виправдань необхідності «безкровних жертв» за душу по-

⁵⁹¹ Там же. — С. 534.

⁵⁹² Там же. — С. 547.

⁵⁹³ Требник митрополита Петра Могили. — С. 833.

⁵⁹⁴ Требник митрополита Петра Могили. — С. 835.

кійного. В Євхологоні (інша назва Требника) пояснено, що під час сповіді людині прощаються гріхи, але це не звільняє її від відповідальності за одержане під час скоєння гріха задоволення. Шлях до Царства Небесного контролюють «воздушные князья тьмы»⁵⁹⁵. Вони утримують такі нерозгрішені душі в повітряних темницях, доки живі молитвами, милостинями й безкровними жертвами не вблагають Бога про прощення. На думку сучасної української дослідниці Лілії Бережної, проводити паралелі між чистилищем та митарствами не варто.⁵⁹⁶ За католицькою традицією, на нерозгрішену душу після мук у чистилищі чекає тільки рай. Натомість для православних душ митарства — це випробувальні процедури, після яких можуть відправити як до раю, так і до пекла.

Однак пропуск до раю ще не гарантував вічного блаженства. Відповідно до вчення «великої» есхатології, остаточне рішення про перебування душі в раю чи в пеклі відтермінувалося до Страшного суду. Тому навіть у раю душа потребувала молитов і безкровних жертв. Таким чином, практику регулярного поминання покійних було виправдано.

Після Петра Могили сюжет з митарствами використав Іоанікій Галятівський у своєму гомілетичному трактаті «Наука, або Спосіб складання казання» (1659 р.). Він рекомендував проповідникові-початківцеві під час підготовки казання для похорону звертати увагу на те, де ховають людину. Якщо в церкві святих апостолів Петра й Павла, то слід наголосити на щасливій долі покійного, бо «апостол Павло душу його по митарствах оборонить од злих духів мечем, з яким його малюють»⁵⁹⁷. У випадку поховання в церкві Покрови Пресвятої Богородиці, проповідникові слід попросити Діву Марію покрити омофором усі гріхи покійного, «щоб її (душі — О. З.) супротивенці на митарствах не гамували і не затримували»⁵⁹⁸.

Імовірно, дидактичний тон трактату зумовлений тим, що на час створення «Науки, або Способу складання казання» Іоанікій Галятівський обіймав посаду ректора Києво-Могилянського колегіуму. Автор мав на меті справити виховний вплив на спудеїв. Рекомендація згадувати про митарства душ може свідчити про прагнення звернути увагу молодих пропо-

⁵⁹⁵ Там само. — С. 835.

⁵⁹⁶ Бережная Л. А. Украинско-белорусская поэзия и драматургия XVII века о смерти и загробном мире / [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/berezh.htm>.

⁵⁹⁷ Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Вст. ст., упр. і прим. В. І. Кречотня; ред. тому В. О. Мишанич. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 133

⁵⁹⁸ Там само.

відників та їхніх слухачів на головні моменти індивідуальної есхатології, тобто вчення про долю душі окремої людини після фізичної смерті.

Апокрифічний сюжет про відокремлення душі від тіла знайшов хужоже втілення в драмі-мораліте Георгія Кониського «Воскресение мертвых» (1746 р.). На рівні фабули сцена смерті лихого Діоктита, очевидно, є своєрідною паралеллю до сцени смерті Феодори. Автор примусив Діоктита у розпачі волати: «Ах, незносно горе! / Огню излив на сердце, аки ножом поре / Внутренность моя! Вижу: прийшло погибати! / *(Ложиться на ложе.)* / ... Смерть рубаєт. / ... Се уже правая / Рука залякла, / *Тож рубаєт.* / Се же клякнет і другая; / Ноги зовсім отняло! / *Отрубует все.* / Уда ні єдина / Не чую ...»⁵⁹⁹. Грішна душа Феодори теж оповідає про усикання частин тіла, а смертні муки порівнює з сильним полум'ям.⁶⁰⁰

Натомість інший персонаж «Воскресения мертвых», праведний і терплячий Гіпомен, «в полусмерть прибитый от Диоктита, весело с упованием блаженного воздаяния умирает»⁶⁰¹. Ця ремарка покликана засвідчити милість Божу до праведного Гіпомена через дарування йому спокійної смерті. В апокрифічному тексті про Феодору ангел, зважаючи на заступництво преподобного Василя, наказує смерті відокремити душу від тіла швидко й тихо. Спокійний відхід у вічність означає прихильне ставлення Господа й дає надію на спасіння.

Джерела, в яких використано апокрифічний сюжет про митарства душі, належать до різних літературних жанрів — богослужбна книга, гомілетичний трактат, житіє святого та драма-мораліте. Проте, вірогідно, їхніх авторів об'єднувало прагнення вплинути на мораль пастви й дати належні інструкції щодо виконання своїх обов'язків звичайним парафіяльним священикам.

Есхатологічні апокрифи містили інформацію про головні питання буття людини (смерть і посмертну долю) у зрозумілому викладі. Зміст цих текстів був прекрасним інструментом для моральних настанов. Значення есхатологічних апокрифів для православної церкви підкреслює той факт, що святий Димитрій Ростовський увів сюжет про посмертні митарства душі до своїх «Четьх Міней». Таким чином, цей апокриф став однією з підвалин офіційної есхатології Російської православної церкви.

Радісне очікування власної смерті було прерогативою святих та героїв творів барокових інтелектуалів. Грішних мирян з наближенням смерт-

⁵⁹⁹ Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори / Упор., авт. вст. ст. і прим. В. О. Мишанич. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 348.

⁶⁰⁰ Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четьх — Миней Св. Димитрия Ростовского... — С. 531–532.

⁶⁰¹ Українська література XVIII ст. — С. 348.

ної години охоплювали зовсім інші емоції. Про це свідчить епізод описаний архімандритом Леонтієм⁶⁰² в мемуарах. Молодим ченцем він приїхав із свого монастиря на Січ збирати милостиню й восени 1751 р. заразився там чумою. Виснажений трьохденною гарячкою та переконаний у тому, що скоро помре, майбутній архімандрит, лежачи в курені, за власним виразом «иногу не делал, как только не спускал ни на одну минуту непрестанно плачущих очей моих то с двери, то с окошек, откуда каждый момент чаял ко мне пришествие смерти...»⁶⁰³.

4.2. «Зла» смерть

З-під пера православних кліриків протягом XVII — XVIII ст. вийшло безліч прямих і непрямих згадок не лише про «кончину по-християнськи», а й про «злу» смерть (поховальні проповіді, промови, поеми, трени, апокрифічні оповіді, епітафії, дидактичні вірші, трактати про мистецтво умирати тощо). Так, у Требнику Петра Могили зазначено, що церковного поховання негідні дев'ять груп осіб: язичники (турки, татари і всі інші погани), євреї, аріани і всі еретики, схизматики, відступники, які не розкаялися, самогубці, п'яниці, нехрещені немовлята й ті, хто загинув на поєдинках⁶⁰⁴.

Складно визначити, чи самі лише приписи Требника вважалися обов'язковими до виконання. У барокових літературних пам'ятках, створених представниками духовенства, наводиться й розширене тлумачення «злої» смерті, яка представлялася карою для грішників.

Конкретизуємо види «злої» смерті за допомогою віршованої збірки Климентія Зіновієва⁶⁰⁵, де у розділі «Про годину смертну» кожному її варіанту присвячено окремий вірш. Перелічено вісім «злих» способів розлучення тіла й душі⁶⁰⁶ (пожирання людини тваринами («звіроїдна» смерть), падіння з висоти, засипання землею, утоплення, замерзання,

⁶⁰² Архімандрит Леонтій (1729–1807) — уродженець с. Мачухи Полтавського полку, православний ченець (його світське ім'я Лука Яценко — Зеленський). Замолоду жив у Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі. Протягом 1766–1799 рр. був настоятелем церкви при російському посольстві в Константинополі. Автор великого автобіографічного твору «Молодший Григорович».

⁶⁰³ Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749– 1750 і 1751 рр. / Упор.: В. Грибовський, В. Мільчев. — К., 2012. — С. 75–76.

⁶⁰⁴ Требник митрополита Петра Могили. — С. 545–546.

⁶⁰⁵

⁶⁰⁶ Климентій ці способи смерті ще називає «не догодними», «ганебними», «сворими» або «лютими». (Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ресансу (друга половина XV — XVI століття) та в епоху Бароко (кі-

згорання у вогні, раптова смерть «без жодних причин або приключок, нітрохи не хворівши і не лежавши»⁶⁰⁷ та самогубство⁶⁰⁸), на які заслуговують лише «бусурмани»⁶⁰⁹.

Смерть у дорозі, далеко від рідного дому, теж небажана, бо ускладнює процедуру передсмертного відпущення гріхів і заважає віддати майнові розпорядження⁶¹⁰. Проте Климентій не назвав таку смерть «ганебною», «злою» чи «лютою». Можливо, автор виходив із тих міркувань, що мандрівник, який відчув наближення смертної години, ще мав шанс знайти випадкового сповідника.

Як зауважив Климентій, нагла смерть маркує невірних, адже «людям благовірним» Бог посилає «добр», «християнську» смерть⁶¹¹. Тож, за текстом, сукупність вимог до ідеальної кончини виглядала таким чином. По-перше, вмираючий мав бути охрещеним, бо ті, хто не пізнав цього таїнства, «лиця Христового бачити не будуть»⁶¹². Насамперед ця вимога стосувалася немовлят. Смертність протягом ранньомодерної доби серед новонароджених традиційно була найвищою в порівнянні з представниками інших вікових груп⁶¹³. Зволікання із таїнством хрещення новонародженої дитини могло занепасти її душу. По-друге, помирати потрібно було вдома, бо перед смертю людина мала здійснити низку ритуалів: сповідатися, причаститися, майном своїм розпорядитися⁶¹⁴. По-третє, перед смертю людина повинна бути притомною, не втрачати пам'яті і дару мовлення⁶¹⁵, аби просити вголос Бога про захист, коли демони поспіхом оточать помираючого з прагненням швидше захопити його душу. Згадки про необхідні короткі молитви є й у Требнику 1646 р.⁶¹⁶: вмираючий повинен був повторювати їх слідом за священиком.

нець XVI — XVIII століття) В чотирьох книгах. Кн. 2: Література високого Бароко (1632–1709 рік). [упоряд. Шевчук В., Яременко В.]. — К.: «Аконіт», 2006. — С. 104–105).

⁶⁰⁷ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури. — С. 107.

⁶⁰⁸ Там само. Климентій згадав дві обставини, які здатні підштовхнути людину до самогубства. Перша, це коли «печаль є клята», друга — коли «не хочеться в руках помирати в ката». Климентій не рекомендував накладати на себе руки тим, хто очікує страти. Спершу він зазначив, що від смертної кари можна відкупитись. Біблійну історію про загибель Іуди автор навів лише як другий аргумент проти самогубства.

⁶⁰⁹ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури. — С. 104.

⁶¹⁰ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури. — С. 104.

⁶¹¹ Там само. — С. 102–103.

⁶¹² Там само, С. 103.

⁶¹³ Замура О. Показники рівня смертності сільського населення Переяславсько-Бориспільської єпархії у другій половині XVIII ст. // Наукові записки. — Т. 25. — К., 2012. — С. 257.

⁶¹⁴ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури. — С. 106.

⁶¹⁵ Там само, С. 107.

⁶¹⁶ Требник митрополита Петра Могили. — С. 500.

Обставини «злої» смерті живили підозри щодо невідповідності завершення життя покійного приписам Требника, тому спробуємо проаналізувати на прикладах поховань тих осіб, яких смерть застала зненацька за різних обставин, реакції парафіяльних священників та їх пастви на «злу» смерть. Нам належить з'ясувати: причини, через які виникали підозри; способи, до яких вдавалися, щоб вирішити проблеми з погребом у подібних ситуаціях; відповідність дій ієреїв і пастви нормативним приписам Церкви; сприйняття окремих обставин «наглої» смерті пересічними мешканцями та їхні дії для покращення посмертної участі близьких і приятелів. Підставою для аналізу будуть переважно матеріали Переяславсько-Бориспільської єпархії.

Інтеграційні процеси, спричинені інкорпорацією Гетьманщини до складу Російської імперії, обумовили спроби запровадити контроль за діяльністю парафіяльних священників з боку імперської влади задля облаштування «добре регульованої держави»⁶¹⁷, зокрема у сфері здійснення поховальних практик⁶¹⁸. З-поміж іншого, на ієреїв покладалися функції стежити за дотриманням парафіянами обов'язку щорічної сповіді, запровадження якої⁶¹⁹ мало б спростити питання про поховання по-християнськи тих осіб, що з певних причин були позбавлені можливості висповідатися перед смертю⁶²⁰.

⁶¹⁷ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — С. 73–78.

⁶¹⁸ ПСЗРИ. — Т. VII. — СПб. — 1830. — С. 130, С. 143, С. 167; ПСЗРИ. — Т. XVII. — СПб, 1830. — С. 117; ПСЗРИ. — Т. XIX. — СПб, 1830. — С. 658–660, С. 1079. Водночас, законодавче регулювання поведінки священників щодо останків тих, хто, ймовірно, помер наглою смертю, розпочалося дещо пізніше (ПСЗРИ. — Т. XIX. — СПб, 1830. — С. 1076).

⁶¹⁹ До першої спроби запровадити обов'язкове щорічне відвідування сповіді православними імперський уряд вдався ще 1716 р. (ПСЗРИ. — Т. V. — СПб., 1830. — С. 166.). Однак поки що не виявлено жодного сповідного розпису, який походив би з Київської чи Переяславсько-Бориспільської єпархії і був би укладений раніше 1738 р. (Дмитренко В. Вказ. пр. — С. 56).

⁶²⁰ У 1737 р. було введено обов'язкову щорічну сповідь для всіх православних Російської імперії. (ПСЗРИ. — Т. X. — СПб, 1830. — С. 114–123.) Особи, які були відсутні у своїй парафії протягом Великого посту й сповідалися деінде, мали надати письмове підтвердження факту сповіді місцевому священникові після повернення додому. Тим, хто не сповідався до Великодня, можна було подбати про очищення від гріхів під час Петрівки або Спасівки. Осіб, які пропускали сповіді три роки поспіль і не мали письмового підтвердження факту сповіді, належало записувати розкольниками. Усіх своїх парафіян священник записував до сповідальних розписів із відповідними позначками про відвідування чи невідвідування ними сповіді. Закон дозволяв не сповідатися лише дітям, які були молодші семи років, хоча їх теж обліковували із зазначенням віку.

Протягом досліджуваного періоду дотримання усіх належних релігійних ритуалів під час погребу православних, які померли наглою смертю⁶²¹, формально не було заборонене⁶²². Як зауважує Оксана Романова, за церковними нормами такі небіжчики мали бути поховані по-християнськи, якщо сповідалися щороку й за життя не перебували в конфлікті з церквою⁶²³.

Утім, здається, що для православних Переяславсько-Бориспільської єпархії сповідь віч-на-віч зі священником, описана в Требнику Петра Могили, не була звичною практикою. З цього приводу 1758 р. новопризначений єпископ Гервасій⁶²⁴ адресував місцевим священикам послання. Серед іншого (скажімо, вимог піклуватися про храми й боротися проти забобонів) єпископ приділив увагу й проведенню сповіді. Гервасій закликав вислуховувати почергово всіх тих вірян, які попросять про індивідуальну сповідь, «а не токмо совокупно приходящих, яко сие бывает часто во время святая Четыредсятницы»⁶²⁵. Цілком можливо, що місцеві священики сповідали своїх вірян, як отець Лук'яній із анонімних «Великодніх віршів»: «Він було в гурті сповідає, хоть хто прийде і п'яний / А що було на сі витребеньки не смяває (не зважає — О. З.), / Хоть хто люльки потягне — то він причащає»⁶²⁶.

Джерелом знань мирян про науку доброго вмирання мав бути передовсім парафіяльний священник. Однак освітній рівень ієреїв був далекий від вимог, яким мав відповідати духівник⁶²⁷. Так, уже згадуваного єписко-

⁶²¹ Окрім самогубців, п'ятиків та тих, хто загинув на поєдинках (Требник митрополита Петра Могили... С. 545–546).

⁶²² Оксана Романова з'ясувала, що особи, які раптово загинули в інший спосіб, не віднесені до тих, кого належить позбавляти поховання по-християнськи ні в Київських, ні в Львівських виданнях Требника Петра Могили. У Московських виданнях перелік осіб, яких не можна ховати по-християнськи, взагалі відсутній (Романова О. Значення передсмертної сповіді ... — С. 219).

⁶²³ Романова О. Значення передсмертної сповіді ... — С. 221.

⁶²⁴ Гервасій (Григорій) Лінцевський (? — 1769) — народився у с. Жилани під Києвом, син священника. Навчався у Київській академії, яку закінчив 1727 р. Прийняв постриг і викладав пітику в рідній академії. У 1742 р. архієпископ Київський Рафаїл Заборовський рекомендував кандидатуру Григорія Лінцевського Синодові для заміщення посади архімандрита Пекінського Стрітенського монастиря. У Китаї майбутній архієрей пробув 10 років (з 1745 по 1755). У 1757 р. призначений єпископом Переяславсько-Бориспільської єпархії. На цій посаді перебував до своєї смерті у 1769 р.

⁶²⁵ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.285, арк. 3.

⁶²⁶ Воскресенские стихи — Режим доступу: // <http://izbornyky.org.ua/ukrinter/int16.htm>

⁶²⁷ Ковальська — Стус Х. Культура и эсхатология: Москва в XVII столетии // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. — 2009. — № 3. — С. 116.

па Гервасія прикро вразили «недбалість тих, хто пасе та невігластво тих, кого пасуть»⁶²⁸.

Парафіяльні священники Переяславсько-Бориспільської єпархії у випадку раптових смертей без сповіді своїх мирян зазвичай зверталися до консисторії за дозволом на поховання їх по-християнськи, попри відсутність відповідного нормативного акту, який би забороняв такий погреб. Імовірно, дії священників узгоджувалися з неписаною церковною традицією. Крім того, обставини смерті осіб, чиє життя перервалося раптово, мабуть, завжди провокували підозри. Представники церковної влади могли припустити, що особа вчинила самогубство чи померла від надмірного споживання алкоголю, а, відповідно до приписів Требника Петра Могили, підтвердження цих підозр позбавляло небіжчика права на поховання по-християнськи⁶²⁹.

Протиріччя між комплексом вимог Церкви до обставин смерті добропорядного християнина та реаліями повсякденного життя з особливою виразністю виявлялися тоді, коли раптова смерть ставила під питання можливість християнського погребу небіжчика. Спробую докладніше з'ясувати обставини, що змушували священників і мирян Переяславсько-Бориспільської єпархії спеціально клопотатися в місцевій духовній консисторії про дозвіл на поховання.

Проаналізовані клопотання обіймають період з 1746 р. по 1783 р. За 38 років було зафіксовано 15 випадків наглої смерті (не включаю до цього числа випадків смерть від чуми): п'ять убивств⁶³⁰, два самогубства⁶³¹, три нещасні випадки⁶³², одна смерть в дорозі за нез'ясованих обставин⁶³³. Крім того, двох осіб смерть спіткала уві сні⁶³⁴, ще двох — у шинку, коли вони перебували в стані алкогольного сп'яніння⁶³⁵. Цілком імовірно, що зафіксованими випадками кількість загиблих від нещасливих обставин не обмежувалася, однак іереї не вбачали необхідності звертатися до консисторії за дозволом на поховання. Після спеціальних звернень парафіяльних священників або родичів покійних до консисторії, над 11 із 15 померлих дозволили провести християнський обряд похо-

⁶²⁸ Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733 — 1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. — Полтава: Электрич. Типо-Литогр. Торговаго Дома И. Фришбергъ и С. Зороховичъ, 1908. — С. 33.

⁶²⁹ Требник митрополита Петра Могили. — С. 545–546.

⁶³⁰ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.51, 52, 133, 172, 1653.

⁶³¹ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.172.

⁶³² ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.173, 341, 439.

⁶³³ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.1535.

⁶³⁴ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.119, 289.

⁶³⁵ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.697, 1408.

вання. Рішення стосовно ще трьох осіб не збереглися. Лише в одному випадку у клопотанні було відмовлено.

Детальніше розглянемо смертельні випадки, що лягли в основу клопотань до консисторії. Показовою є справа про загибель 13 лютого 1761 р. 25-річного козака с. Хоцьки Трохима Ходченка на весіллі у свого дядька Івана Бузницького⁶³⁶. Ходченко, підбурюваний козаком Яковом Шутенком, в'їхав у хату на коні й упав. Згори на нього повалився сам Шутенко. Жарт спричинив трагічні наслідки. Присутні при цій події зауважили, що Трохим ледве дихає, і винесли його на двір. Постраждалий попросив його не трусити й покаржився на нудоту. Тоді його поклали в сінях, щоб проспався. Уночі по Трохима прийшла дружина й виявила, що він мертвий⁶³⁷.

Переяславський протоієрей Павло Скрипчинський негайно доніс про цю трагічну подію в консисторію. За його формулюванням, Трохим Ходченко «от необычных шуток умре»⁶³⁸. Після цього з канцелярії консисторії надіслали в Переяславську полкову канцелярію промеморію про огляд тіла Ходченка. За наказом полкової канцелярії труп обстежили полковий сотник і полковий циркульник з метою виявлення «сумнительных к опасной болезни, либо боевых знаков»⁶³⁹, тобто йшлося про можливість вияву ознак заразної хвороби чи слідів насильницьких дій щодо Ходченка. На підставі результатів опитування свідків та огляду тіла вони встановили, що смерть настала від забиття, але до прийняття остаточного рішення наказали тіло тимчасово закопати⁶⁴⁰. Через 6 днів, 22 лютого, переяславський полковий суддя надіслав до консисторії свій висновок. У цьому документі питання про остаточне вирішення проблеми погребу по-християнськи перекладалося на консисторію. Згідно з наведеним формулюванням, належало «над показаним мертвим телом, уже зарытым, по христианскому обычаю надлежащий обряд и поминовение учинити, если в том согласуют святых отцов правила»⁶⁴¹.

Цікаво, що опитані свідки (місцеві козаки Іван Бузницький, Петро Тихоненко, Грицько Педоренко й священник Леонтій Васильєв) свідчили, що покійний помер не «от пьянства»⁶⁴², хоча його поведінка свідчи-

⁶³⁶ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.341, арк.1.

⁶³⁷ Там само, арк. 2 зв.

⁶³⁸ Там само, арк. 2.

⁶³⁹ Там само, арк. 4. Таким чином, одним із завдань уповноважених було виключення або підтвердження підозр щодо поширення інфекційного захворювання, яке могло б спричинити смерть Ходченка.

⁶⁴⁰ Там само, арк. 4.

⁶⁴¹ Там само.

⁶⁴² Там само, арк. 2 зв.

ла про протилежне. Можливо, факт вживання алкоголю не оцінювався громадою негативно, тому смерть Ходченка в очах односельців була результатом нещасного випадку й не викликала осуду. Місцевий священик, схоже, не мав підстав вважати Ходченка п'яницею, якому відповідно до приписів Требника належало відмовити у похованні по-християнськи⁶⁴³. Зауважимо також, що протоіерей Павло Скрипчинський, своєю чергою, передав у консисторію зібрані хоцьківським священиком позитивні свідчення односельців про те, що загиблий був «обхожденим доброго»⁶⁴⁴.

Наступний нещасний випадок трапився в с. Скопечь. Місцевий козак Федір Устенко купив вола у Йосипа Демченка 17 березня 1764 р., а наступного дня запросив на могорич своїх сусідів⁶⁴⁵. Серед запрошених був і Василь Круглик. Для нього ця гостина закінчилася трагічно. Випивши «бориспільської сивухи»⁶⁴⁶, Круглик залишив компанію. Він пішов на млин, де, ймовірно, упав зі сходів і розбився на смерть⁶⁴⁷. Наступного дня місцевий священик Іоан Тихонов доповів про випадок наглої смерті переяславському протоіереєві Павлові. Протопіп відповів, що необхідно встановити, чи не був останній «п'ян», і тоді вже ховати тіло по-християнськи⁶⁴⁸. Однак, 20 березня отець Іоан поховав Василя Круглика належним чином⁶⁴⁹, а вже наступного дня відіслав у протопопію свідчення односельців про те, що вони разом пили в Устенка, але «не допьяна»⁶⁵⁰, а Круглик пішов на млин тверезим і взагалі провадив порядне життя та був «до компаній неохоч»⁶⁵¹.

Напередодні Великодня 1776 р. у м. Золотоноші раптово помер козак Іван Шапочник. Він не був похований по-християнськи, бо помер «будто бы от немилости нечаянною смертию»⁶⁵². 1 вересня 1780 р. до Переяславсько-Бориспільського єпископа Іларіона Кондратковського звернулася київська міщанка Анна Кленовська⁶⁵³, донька покійного. Вона просила дозволити православний поховальний обряд на могилі її батька. Цікаво, що на момент звернення від часу його смерті минуло чоти-

⁶⁴³ Требник митрополита Петра Могили. — С. 546.

⁶⁴⁴ Там само, арк. 2 зв.

⁶⁴⁵ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.439, арк. 1.

⁶⁴⁶ Там само.

⁶⁴⁷ Там само.

⁶⁴⁸ Там само, арк. 1 зв. Вочевидь, тогочасні критерії рівня алкогольного сп'яніння були специфічними.

⁶⁴⁹ Там само, арк. 5.

⁶⁵⁰ Там само, арк. 7.

⁶⁵¹ Там само, арк. 6.

⁶⁵² ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.1408, арк. 1.

⁶⁵³ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.1408, арк. 1–1 зв.

ри роки. Анна просила зважити на людську слабкість і на те, що її батько мав «болезнь парализную»⁶⁵⁴. Через три дні у Золотоніську протопопію відправили наказ консисторії: місцевий протоієрей Петро Базилевич мав з'ясувати, «какого оной Шапочник в жизни был состояния, не пьянствовал ли, сколько от роду лет, соблюдал ли христианский долг, имел ли он в себе парализную болезнь и какого точно случая умре и в то самое время в каком был состоянии»⁶⁵⁵.

Згідно зі свідченнями золотоніського козака Карпа Запорожця, 4 роки тому під час Великого посту він шинкував горілкою⁶⁵⁶. З його слів, у середу Вербного тижня до шинку прийшов Шапочник із козаком Андрієм Петрушею. Спочатку вони випили декілька гарнців меду й півтори кварта⁶⁵⁷ горілки. Потім до козаків приєдналися ще четверо інших чоловіків. Після цього невеликого бенкету Шапочник схилився на ослін і заснув. Козак Золотоніської сотні Федір Гончар зайшов випити горілки, став будити Шапочника і виявив, що той мертвий.⁶⁵⁸ Ці свідчення Карпо Запорожець дав 3 лютого 1781 р. під присягою.⁶⁵⁹

Зі слів місцевих козаків канцелярист Іван Потапович записав, що покійному було близько 60 років.⁶⁶⁰ Він був «состояния порядочного», «приобщался святых тайн не токмо в святую Четырдесятницу, но и в прочие посты говел»⁶⁶¹, тобто священник з'ясував, що небіжчик дотримувався вимог християнського життя. Опитувані Данило Глухенченко, Сергій Шапочник, Іван Колесніченко та ктитор місцевої церкви Андрій Куліш пригадали, що Шапочник якраз у понеділок Вербного тижня почав говіти, а через два дні помер. Козаки сказали, що не знають, чи була у покійного «парализная болезнь», але у нього часом відмовляла то рука, то

⁶⁵⁴ Там само.

⁶⁵⁵ Там само, арк. 2.

⁶⁵⁶ Там само, арк. 4.

⁶⁵⁷ Гарнець — міра сипких тіл, що дорівнювала 2, 21 кг. Кварта — міра рідини, що дорівнювала 1242 г. (ІДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр. 697, Арк.1). Село знаходилося за 16 верст від м. Переяслава. Така близька відстань, імовірно, зіграла позитивну роль у тому, що справу про дозвіл на християнський погреб покійної почали розглядати уже 13 червня. Вірогідно, що свідків у цій справі теж не бракувало. На жаль, закінчення її не збереглося, відповідно, невідомо, чи дозволила консисторія ховати Чорноуциху по-християнськи.

⁶⁵⁸ Там само.

⁶⁵⁹ Обставини смерті Шапочника не були винятковими. Окрім нього, смерть в шинку спіткала ще й Стефаниду Чорноуциху, мешканку с. Ковалина. Трапилося це 12 червня 1769 р. (ІДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр. 697, Арк.1). Село знаходилося за 16 верст від м. Переяслава. Така близька відстань, імовірно, зіграла позитивну роль у тому, що справу про дозвіл на християнський погреб покійної почали розглядати уже 13 червня. Вірогідно, що свідків у цій справі теж не бракувало. На жаль, закінчення її не збереглося, відповідно, невідомо, чи дозволила консисторія ховати Чорноуциху по-християнськи.

⁶⁶⁰ Там само, арк. 5.

⁶⁶¹ Там само, арк. 4 зв.

нога. Іноді він ходив на милицях.⁶⁶² Спираючись на ці свідчення, 5 липня 1781 р. золотоніський протопоп надіслав у консисторію рапорт, у якому позитивно охарактеризував Івана Шапочника.⁶⁶³

У свідченнях шинкаря Карпа Запорожця йдеться про півтори кварта горілки та декілька гарнців меду.⁶⁶⁴ Однак згадки про кількість випитого не завадили золотоніським козакам та місцевому протоієреєві позитивно охарактеризувати покійного Шапочника. Так само обставини смерті Трохима Ходченка і Василя Круглика не спонукали уповноважених полкової канцелярії, переяславського протоієрея та односельців загиблого до негативних оцінок його особистості. Вочевидь, тут йшлося про специфічні критерії рівня залежності від алкоголю. Згідно з ними, задля уникнення слави п'яниці після випитого достатньо було просто триматися на ногах. Так, Андрій Петруша, з яким Шапочник пив у день своєї смерті, надаючи позитивну характеристику покійному, засвідчив, що ніколи не бачив того «лежачого п'яним»⁶⁶⁵. Імовірно, що сам факт регулярного вживання алкоголю не шкодив людині в очах оточуючих.

На завершальному етапі справу про дозвіл на проведення християнських поховальних обрядів над могилою Івана Шапочника розглядали три місяці. Лише 12 жовтня 1781 р. покійного визнали гідним церковних молитов⁶⁶⁶. Нарешті 16 жовтня дозвіл на поховання по-християнськи отримали в Золотоніському духовному правлінні, а 20 жовтня рапортували про його виконання⁶⁶⁷.

Тож, як бачимо у всіх цих випадках сп'яніння було якщо не безпосередньою причиною смерті, то у всякому разі стало її приводом. Усупереч гаданій легкості, фігуранти розглянутих клопотань не підпали під заборону Требника на поховання «пиятиків»⁶⁶⁸, вочевидь, через надзвичайно м'які критерії тверезості. Вони дозволяли людині пити «недоп'яна» й вважатися тверезою. Підставою для здобуття слави п'ятика могли бути лише такі крайні вияви сп'яніння, як повна втрата спроможності самостійно пересуватися на очах сторонніх осіб.

Для спростування підозр про «злу» смерть потрібно було виключити не лише роль алкоголю, але й припущення про самогубство покійного.

⁶⁶² Там само, арк. 7 зв.

⁶⁶³ Там само, арк. 11 зв.

⁶⁶⁴ кварта дорівнювала 1242 г, а гарнець - 2,21 (Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1975. — С. 158).

⁶⁶⁵ Там само, арк. 7.

⁶⁶⁶ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.1408, арк. 17.

⁶⁶⁷ Там само, арк. 17.

⁶⁶⁸ Требник митрополита Петра Могили. — С. 545.

Розглянемо клопотання про дозвіл на поховання по-християнськи козачого підсудка Федора Білецького, який 5 червня 1780 р. раптово помер в урочищі Трьох Братів по дорозі із м. Переяслава до рідного с. Єрківець⁶⁶⁹. Возний під час огляду тіла не виявив ознак насильницької смерті. Таким чином, підозри щодо вбивства було спростовано.

Останки Федора Білецького не були поховані по-християнськи, однак їх закопали без відповідних церковних церемоній біля сільської церкви⁶⁷⁰, щоправда, невідомо — в межах церковної огорожі чи поза нею. Імовірно, відсутність ознак насильницької смерті спровокували підозру щодо самогубства покійного, відповідно, з цієї причини над ним не були проведені християнські церемонії.

Удова Білецького ініціювала справу про християнський погреб чоловіка⁶⁷¹. Домагатися дозволу їй довелося більше року. На жаль, опрацьована нами архівна справа містить переписку між Переяславським гродським судом, консисторією та бориспільським протопопом лише за півроку, починаючи з січня 1781 р. Із тексту промеморії гродського суду до консисторії від 19 січня 1781 р. зрозуміло, що клопотатися про дозвіл на поховання по-християнськи вдова Білецького почала ще раніше⁶⁷², однак, на жаль, ці документи не збереглися.

Скільки часу минуло від її звернення до письмової реакції гродського суду в січні, невідомо. Свідки, запрошені на допит до Переяславського гродського суду, повідомили, що Білецький страждав від нападів якоїсь хвороби⁶⁷³. На жаль, нижня частина аркуша, на якому записані ці свідчення, зіпсована, тому дізнатися деталі розповіді свідків неможливо. Імовірно, свідчення про хворобу Білецького допомогли спростувати підозри щодо його самогубства. Тільки 9 червня 1781 р. Переяславська духовна консисторія нарешті дозволила провести відповідний обряд над могилою Білецького, визнавши його гідним церковних молитов⁶⁷⁴.

Неважко помітити, що особлива роль під час винесення рішення про дозвіл на поховання належала свідкам. У тих справах, до яких збереглися записи їхніх свідчень (клопотання про поховання по-християнськи Ходченка, Круглика, Шапочника, Білецького), вони постійно заперечували пияцтво покійного й говорили про його добропорядність. Вочевидь, свідчення про те, що небіжчик хворів, теж сприятливо впливали

⁶⁶⁹ ЦДІАУК. Ф. 990, оп.1, спр.1535, арк. 1.

⁶⁷⁰ Там само, арк. 1 зв.

⁶⁷¹ Там само.

⁶⁷² Там само.

⁶⁷³ Там само, арк. 1.

⁶⁷⁴ Там само, арк. 4 зв.

на винесення позитивного рішення стосовно клопотання. Відповіді свідків частково узгоджуються з переліком запитань, наведених у вище згаданому наказі Переяславсько-Бориспільської консисторії Золотоніському духовному правлінню щодо з'ясування обставин смерті Івана Шапочника⁶⁷⁵. Це дає змогу стверджувати, що рішення про дозвіл на поховання тих, хто загинув наглою смертю, виносили на основі результатів опитування свідків. Хоча самого моменту смерті Ходченка, Круглика, Шапочника й Білецького ніхто на власні очі не бачив. Їхні тіла пізніше виявляли родичі або знайомі.

Наявність убивці, хоча б і гаданого, знімала підозри щодо самогубства. Мабуть тому отримання дозволу на поховання по-християнськи для вбитих не становило особливих труднощів. Наприклад, козак Яготинської сотні, мешканець с. Соснівка Антон Зуб 9 жовтня 1752 р. звернувся у Переяславську полкову канцелярію з проханням написати «куди треба», щоб дозволили поховати його сестру⁶⁷⁶, яку ввечері 7 жовтня вбив її чоловік Ілько Пітліченко. Того ж дня на ім'я соснівського священика Іоана Писаркевича у Переяславській консисторії виписали наказ про поховання вбитої «по чиноположенію церковному»⁶⁷⁷, «ежели заподлинно она от убийства мужа своего умре»⁶⁷⁸.

Священик міг поховати загиблого наглою смертю й не чекаючи дозволу консисторії. Наприклад, 6 листопада 1746 р. був убитий козак Федір Хміль із с. Студеники, якого місцевий священик Олексій Якович відразу поховав. Студеницький ієрей наголосив на тому, що небіжчик «умер не з п'яну»⁶⁷⁹, а загинув через насильство. Таким чином, «зла смерть» не служила на заваді похованню, якщо обставини смерті були відносно відомі.

Поспіх священиків інколи створював додаткові труднощі для світського суду. Так, 12 березня 1783 р. мешканець с. Хоцьок Микола Коненко, перебуваючи на винокурні бунчукового товариша Стефана Ілляшенка, побив п'яного козацького підсусідка Василя Литвина. Коненко бив свою жертву трьома видами «зброї»: «поленом, потолще оглобли», «дубовою кочергою, в толщину рукою об'язати» і «березовою палкою»⁶⁸⁰. Наступного дня від побоїв Литвин помер, однак перед тим він устиг виспо-

⁶⁷⁵ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.1408, арк. 2. Окрім питання про вік покійного, з'ясовували те, чи він не пиячив, обставини його смерті й те, у якому стані людина була безпосередньо перед смертю.

⁶⁷⁶ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.133.

⁶⁷⁷ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.133, арк.2.

⁶⁷⁸ Там само.

⁶⁷⁹ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.52, арк.5.

⁶⁸⁰ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.1653, арк.5.

відатись у місцевого священика Симеона Кумановського. Таким чином, панотець не порушував церковної дисципліни, але вчинив усупереч наказові президента Малоросійської колегії графа Петра Румянцева-Задунайського від 19 вересня 1782 р. про обов'язковий огляд трупів земським справником та лікарем⁶⁸¹ і того ж дня поховав тіло⁶⁸². Однак, імовірно, священик не був поінформований про вимоги, тож міг завадити слідству мимовільно⁶⁸³.

Таким чином, метою розглянутих клопотань було встановлення обставин смерті й виключення причини, які унеможлилювали, згідно Требника, християнське поховання небіжчика.

Як виняток, можна розглядати випадки, коли вдавалося здобути дозвіл на християнське поховання для самогубців⁶⁸⁴. Серед вірян Переяславсько-Бориспільської єпархії зафіксовані два випадки поховання самогубців «по-християнському». У червні 1753 р. повісився мешканець с. Потокельська Василь Кушнір⁶⁸⁵. Місцевий священик подав клопотання у консисторію про поховання Кушніра за церковним обрядом на тій підставі, що небіжчик був несповна розуму. Результатом переписки став дозвіл на поховання.

Того ж року повісився переяславський священик Карпо Онуфрієвський. Рішення щодо його поховання не можна вважати задовільним, бо воно, вірогідно, зводило нанівець усі зусилля щодо спасіння душі отця Карпа. Ієрея теж дозволили поховати за християнським обрядом, але без священицького облачіння⁶⁸⁶.

⁶⁸¹ Там само, арк.1.

⁶⁸² Там само, арк.1 зв.

⁶⁸³ Хоча ще 1774 р. було взагалі заборонено ховати «убитое или удавленное тело», доки уповноважені не проведуть слідство (Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ. – СПб, 1830. — Т. XIX. – С. 1076.). Вірогідно, ця норма теж не була доведена до відома місцевого кліру.

⁶⁸⁴ Требник митрополита Петра Могили. — С. 545–546.

⁶⁸⁵ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.172, арк.6.

⁶⁸⁶ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.172, арк.15. У Требнику Петра Могили є вказівка, що останки священиків, дияконів та інших кліриків потрібно ховати, попередньо одягнувши тіло у два комплекти вбрання. Перший комплект — це «всегдашнее одеяние» (вочевидь, старий, поношений одяг). Другий комплект — нові «священнические одежды». Цікаво, для останків мирян двох комплектів одягу не передбачалося. Їх просто потрібно було одягати в «новые хитоны». (Требник митрополита Петра Могили... С. 542–543). Вочевидь, смисл позбавлення права на поховання у священицькому облачінні полягав у тому, що Церква відмежовувалася від священика-самогубці. Імовірно, що в такий спосіб отця Карпа позбавили можливості доводити на Страшному суді свою приналежність до церковної ієрархії за допомогою відповідного нового одягу, а отже й першочергово претендувати на спасіння.

Утім, жорсткі рішення Переяславська консисторія приймала рідко. Наприклад, священника с. Ветового Василя Підгаєцького дозволили поховати по-християнськи, хоча помер він раптово увісні в ніч з 21 на 22 грудня 1759 р., повернувшись з гостини⁶⁸⁷. Згідно з метричним записом, на момент смерті Підгаєцькому було лише 32 роки⁶⁸⁸. Несподівані обставини смерті ієрея, звичайно, могли спровокувати підозри щодо самогубства. Однак консисторія дозволила «предать обыкновенно священническому погребению» тіло покійного 26 грудня⁶⁸⁹. Але лише 2 січня 1760 р. басанський протоієрей отець Андрій повідомив консисторію про те, що поховав отця Василя по-християнськи⁶⁹⁰. Обставини смерті Підгаєцького не викликали категоричного спротиву представників духовної влади під час ухвалення рішення щодо поховання його тіла. Припускаємо, що зволікання з похороном зумовив географічний фактор. Вочевидь, інформація йшла так довго тому, що с. Ветове розташовувалося за 48 верст від м. Переяслава, а сама трагічна подія трапилася напередодні Різдва.

З усіх аналізованих випадків, консисторія лише один раз відмовила у християнському похованні — колоднику Івану Сологубу, який втік з-під варти й випадково втопився у річці 13 червня 1753 р.⁶⁹¹. Священик місцевої Троїцької парафії Семен Прохорович відмовився ховати тіло⁶⁹². Труп Сологуба просто закопали, щоб його не розірвали собаки. Відповідь місцевої консисторії на запит переяславського городничого Андрія Ананченка про можливість проведення церковного обряду поховання була цілком суголосною вимогам приписів щодо дисциплінування населення: потрібно дізнатися, чи сповідався покійний у Великий піст⁶⁹³.

Отже, духовна влада спершу не відкинула можливості християнського погребу Сологуба. Однак покійний, радше за все, був немісцевим, а отже, інформація про нього не фіксувалася у сповідних розписах Троїцької парафії. Крім того, навряд чи знайшлися б свідки, готові підтвердити добропорядність Сологуба. Очевидно, що через це священик Семен Прохорович так рішуче відмовився проводити обряд поховання. До того ж було незрозуміло, хто заплатить панотцеві за проведення обряду. Можливо також, що у цьому випадку відмова не тягла за собою жодних наслідків для ієрея — ні образ родичів, ні доган із консисторії.

⁶⁸⁷ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.298, арк. 1

⁶⁸⁸ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.5, арк. 53.

⁶⁸⁹ Там само, арк. 10.

⁶⁹⁰ Там само, арк. 17.

⁶⁹¹ ЦДДАУК. Ф. 990, оп.1, спр.173, арк. 1.

⁶⁹² Там само, арк. 2.

⁶⁹³ Там само.

Усупереч своїм інтересам⁶⁹⁴ парафіяльний священник змушений був цікавитися отриманням дозволу на християнське поховання парафіянина. Адже у випадку поховання без належних формальностей, які можна було потрактувати як замовчування факту наглої смерті і, відповідно, перешкоджання оглядові тіла, панотця могли відкрито оскаржити представники світського суду, а також він ставав уразливим перед доносами своїх недоброзичливців⁶⁹⁵. Водночас відмова від поховання ускладнювала стосунки з парафіянами⁶⁹⁶. Тож дозвіл на поховання по-християнськи захищав священника від доносів, претензій світської влади, доган із консисторії та зберігав гарні стосунки з паствою. Отже, запити ієреїв про дозвіл на поховання у консисторії цілком вписуються в контекст конфесіоналізації. Адже однією з основних характеристик цього процесу було «зростання ролі церковної влади в питаннях внутрішньо-церковної дисципліни»⁶⁹⁷.

Запит про можливість поховання по-християнському для померлих наглою смертю в Переяславсько-Бориспільській єпархії робив, зазвичай, сам парафіяльний священник, або ж писар суду, якщо у справі була кримінальна складова. Миряни рідко подавали такі клопотання: серед аналізованих матеріалів зустрічається лише три випадки з 15, коли цим клопоталися рідні загиблих (вдова підсусідка Федора Білецького, козак Антон Зуб та міщанка Анна Кленовська). До речі, звернення Білецької та Кленовської розглядали найдовше, незважаючи на різну віддаленість с. Єрковець та м. Золотоноші від м. Переяслава. Мабуть, свою роль зіграла стать прохачок, які не могли особисто контролювати хід справ, їздити в Золотоношу чи відвідувати Переяславський гродський суд.

У той же час козак Антон Зуб сам навідався у Переяславську полкову канцелярію, розповів про обставини вбивства своєї сестри та попросив написати «куди треба» за дозволом на поховання. Імовірно, оперативність розгляду таких справ та остаточне рішення залежали від низ-

⁶⁹⁴ Філіп Ар'єс, акцентуючи увагу на негативному тлумаченні наглої смерті (*mors repentina*) у «вченій» культурі, наголосив на тому, що такий спосіб відокремлення душі від тіла сприймався як Божий гнів. Негативне трактування наглої смерті у християнській доктрині послужило приводом для спекуляцій на вартості поховання таких мерців кліриками (Ар'єс Ф. Человек перед лицом смерти. — М.: Издательская группа «Прогресс» — «Прогресс — Академия», 1992. — С. 40–42).

⁶⁹⁵ Романова О. Значення передсмертної сповіді ... — С. 225–226.

⁶⁹⁶ Там само. — С. 224.

⁶⁹⁷ Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К.: Критика, 2006. — С. 27.

ки факторів: наявності свідків, віддаленості парафії⁶⁹⁸, приналежності покійного до певної парафії, сумлінності місцевого панотця й навіть від статі прохачів.

Як показав розгляд перелічених клопотань, для мирян «вчений» сценарій «доброї» смерті був не більше, ніж прикрою перепоною для поховання по-християнськи. Відповідно до вимог консисторії, під час розгляду таких клопотань залучалися свідки, які отримували змогу дізнатися про суть церковних приписів щодо передсмертної поведінки християнина. Таким чином, з огляду на посилення внутрішньо-церковної дисципліни, священники стали основним каналом поширення уявлень про необхідність дотримання вимог «доброї» смерті серед мирян протягом другої половини XVIII ст. Звичайно, важливу роль у цій справі також відігравали освіта ієреїв, їхні особисті якості та родинні (дружні) зв'язки зі своєю паствою.

4.3. Поховальний церемоніал

Підготовка до смерті, поховання та комплекс поминальних ритуалів у Гетьманщині середини XVIII ст. вимагали чималих коштів. Смерть ближнього спричиняла не лише емоційні переживання, але й фінансову скруту, якщо покійний не відклав гроші на похоронні видатки завчасно й не згадав про це в духовниці.

Нормою для ранньомодерних західноєвропейських соціумів було функціонування цвинтаря в межах поселення.⁶⁹⁹ Але в «доконфесіоналізовані» часи «не існувало регулярних кладовищ, а церква не домінувала над сферою приватного».⁷⁰⁰ У Гетьманщині середини XVIII ст. кладовищні храми траплялися зрідка, бо існувала традиція поховання при парафіяльних церквах та монастирях.⁷⁰¹

У Гетьманщині цвинтар виконував щонайменше дві функції:

⁶⁹⁸ Цілком імовірно, що однією з причин зволікання у вирішенні справи про дозвіл на християнський погреб Шапочника була відстань між м. Золотоношею та м. Переяславом, яка становила 72 версти, а одна верста дорівнює 1, 0668 км. Усі ж інші епізоди відбувалися в парафіях Переяславської, Барішевської та Басанської протопопій, географічно наближених до м. Переяслава, розташованих на лівому березі Дніпра й сполучених із містом річкою Трубіж.

⁶⁹⁹ Історія європейської ментальності. — С. 309.

⁷⁰⁰ Яковенко Н. «Погреб тілу моему вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів у XV — середині XVII століть // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць на пошану Л. Войтовича. Львів, 2011. — С. 784.

⁷⁰¹ Прокоп'юк О. Б. Київська митрополія: топографія посвят. — С. 31.

- місця народних гулянь у Великодні свята. Цю практику православна церква засуджувала. У 1758 р. Переяславсько-Бориспільський єпископ Гервасій навіть заборонив у понеділок Фомина тижня, тобто на проводи, «под церквами на гробе усопших пировать, кrome церковного помяновения»⁷⁰²;
- обгородженого майданчик навколо церкви, який через свою близькість до храму був бажаним місцем поховання, але доступним не для всіх.

Перегляд норм щодо локалізації кладовищ та ставлення соціуму до місць останнього спочинку в Європі відбувся протягом ранньомодерної доби. Просвітницькі уявлення про санітарні норми змусили остаточно відділити місця для життя від місць для поховання.⁷⁰³ Зважаючи на це, організація регулярних кладовищ була звичним явищем у Західній Європі XVIII ст. Проте шлях до остаточної вилучення останніх з повсякденного життя традиційних соціумів решти континенту був складним.

Звернемося до польського досвіду. Перше заміське кладовище Варшави заклали в 1770 р.⁷⁰⁴ Вочевидь, епідемія чуми сприяла цьому будівництву. Однак мешканці міста не бажали відправляти на Святохрестове кладовище тіла своїх покійних, бо традиційно за околицею ховали лише тіла злочинців. Для добропорядних людей така практика була неприйнятною. Нарешті у 1782 р. варшавський єпископ Антоній Окенцький (Antoni Okęcki) наказав замкнути міські цвинтарі при костелах і винести їх за околицю.⁷⁰⁵ Крім того, знадобився особистий приклад смоленського єпископа Габрієля Водзинського (Gabriel Wodzyński), який навмисне заповів поховати себе саме на заміському цвинтарі. Його похорон започаткував зміни у ставленні вірян-католиків до поховання за містом.⁷⁰⁶

Цікаво, що австрійська влада майже одночасно з цими подіями заборонила здійснювати поховання при храмах у Львові. Місця останнього спочинку потрібно було винести за межі міста, але львів'яни так само не виконували вимоги імператорського декрету,⁷⁰⁷ як мешканці Варшави — єпископського розпорядження.

⁷⁰² ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 285, арк. 13.

⁷⁰³ Історія європейської ментальності. — С. 309–310.

⁷⁰⁴ Warszawa w latach 1526–1795 / [Bogucka M., Kwiatkowska M., Kwiatkowski M. i in.]; pod red. S. Kieniewicza. — Warszawa: «Państwowe wydawnictwo naukowe», 1984. — S. 324.

⁷⁰⁵ Warszawa w latach 1526–1795. — S. 324.

⁷⁰⁶ Там же. — S. 325.

⁷⁰⁷ Харчук Х. Формування Городоцького цвинтаря у Львові (друга половина XVII — кінець XIX ст.) // Краєзнавство. — 2013. — № 3. — С. 97.

У Російській імперії вперше перенести місця останнього спочинку за межі поселень наказав Петро I. У 1723 р. він видав указ, яким забороняв ховати тіла покійних, окрім останків вельможних осіб, «внутри городов». ⁷⁰⁸ Вочевидь, його припис не виконували належним чином, бо під час правління Катерини II ієреям довелося нагадувати про заборону на поховання в межах поселень. Ці вимоги цілком узгоджувалися з діяльністю імператриці щодо втілення в життя проекту «добре регульованої держави». Урядові заходи в цьому напрямі відзначалися масштабністю та всебічністю і досить швидко вони поширилися на територію Гетьманщини. ⁷⁰⁹ Тут їх упроваджував граф Петро Румянцев-Задунайський, ⁷¹⁰ який звернув увагу на неналежне розташування й облаштування місць останнього спочинку в Гетьманщині.

Петро Румянцев-Задунайський чотири рази (у 1765 р., 1770 р., 1771 р. та 1772 р.) ініціював укази Синоду про благоустрій місць для поховання тіл покійних. ⁷¹¹ Очевидно, ці розпорядження не викликали адекватної реакції на місцях, а тому з'явився указ імператриці Катерини II від 28 лютого 1778 р., який зобов'язував парафіяльних священників та настоятелів монастирів охороняти цвинтарі «от всяких непристойностей». ⁷¹² Ці території належало обнести дерев'яною огорожею чи обкопати ровами з практичною метою, щоб бродячі тварини не розкопували ями з покійними й не розтягували мертві тіла. Указом від 1778 р. було встановлено єдино можливе місце поховання покійних. Імператриця розпорядилася «не погребать при церквах внутри городов и селений, а погребать вне всякого селения на особо отведенных для того кладбищенских местах». ⁷¹³ Зважаючи на тогочасну західноєвропейську практику, рішення Катерини II не видається унікальним.

Вважаємо, що епідемія чуми на початку 1770-х рр. теж спонукала уряд до активних дій по облаштуванню відокремлених кладовищ. Принаймні, у м. Києві ⁷¹⁴ та м. Лебедині ⁷¹⁵, ця епідемія стала каталізатором організації віддалених від храмів кладовищ для православних. Але в Переяславсько-Бориспільській епархії просвітницька ініціатива імператриці щодо за-

⁷⁰⁸ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. VII. — С. 130.

⁷⁰⁹ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — С. 73–99.

⁷¹⁰ Там само. — С. 102.

⁷¹¹ ЦДДАК України, ф.990, оп.1, спр. 1228, арк. 2.

⁷¹² Там само.

⁷¹³ Там само.

⁷¹⁴ Орловский П. К истории чумной эпидемии в Киеве 1770–1771 гг. // КС. — 1897. — № 6. — С. 453.

⁷¹⁵ Ефименко П. Могила гетьманцев в Лебедине // КС. — 1884. — № 4. — С. 695.

провадження регулярних кладовищ за межами поселень не одержала належної підтримки сільського кліру й парафіян. Згідно з указом від 28 лютого 1778 р., священники ще й мусили дати підписки про обов'язкове виконання його пунктів, а протоіереї мали зібрати й відіслати ці документи до своїх консисторій.⁷¹⁶

У жовтні 1778 р. Золотоніський протоіерей Петро Базилевич повідомив Переяславсько-Бориспільську консисторію про те, що хоча місцеві священники й взяли на себе письмові зобов'язання доглядати за кладовищами, але «сами они своих кладбищенских мест в указноповелительный порядок привести не могут».⁷¹⁷ Зі слів протопопа, справу гальмувало те, що парафіяни відмовилися надавати священникам будь-яку допомогу з облаштування місць останнього спочинку.

На нашу думку, ця відмова пояснюється домінуванням середньовічних уявлень про простір серед населення Гетьманщини, зокрема про існування зон різного ступеня святості.⁷¹⁸ Цвинтар, який безпосередньо прилягав до храму, в ієрархії зон святості посідав чільне місце. Його оголожа відокремлювала чисте, священне місце від профанованого світу⁷¹⁹.

У контексті такого сприйняття найпочеснішим місцем поховання, звичайно, була церква. У Требнику Петро Могила детально описав, де саме в церкві потрібно ховати мощі мучеників (у вітварі й поблизу вітваря) і священників (за клиросами і в паперті).⁷²⁰ Право на місце останнього спочинку в самому храмі було чітко закріплене за цими особами. Припускаємо, що на практиці поруч із священником ховали і його дружину.⁷²¹ Але для решти мирян розташування могили у храмі чітко не визначалося. Петро Могила зауважив, що поховання мирян мають бути відокремлені від поховань духівництва,⁷²² проте не уточнив, в якій саме частині храму слід було ховати мирян. Разом з тим митрополит чітко зазначив, що місця їхнього поховання на цвинтарі потрібно розташовувати на захід, на північ і на південь від церкви.⁷²³ Він, вочевидь, не схвалював практики поховань мирян у церкві. Однак це не означає, що вони не могли знайти останній спочинок у храмі. Миряни, яких ховали в церкві, як правило, належали до козацької еліти. Щоправда, генеральний хорунжий

⁷¹⁶ ЦДІАК України, ф.990, оп.1, спр. 1228, арк. 12.

⁷¹⁷ Там само.

⁷¹⁸ Історія європейської ментальності. — С. 659.

⁷¹⁹ Там само. — С. 662.

⁷²⁰ Требник митрополита Петра Могили. — С. 542.

⁷²¹ Беляшевский Н. Указ. соч. — С. 55–56.

⁷²² Требник митрополита Петра Могили. — С. 542.

⁷²³ Там само. — С. 543.

Микола Ханенко зазначив у своїй духівниці, що зовсім не переймається місцем останнього спочинку й залишає вирішення цього питання на розсуд своїх спадкоємців. Він назвав себе віруючою людиною, яка воскресне в день Страшного суду незалежно від місця поховання.⁷²⁴

Позиція Миколи Ханенка була скоріше винятком, ніж нормою. Записи в актах останньої волі свідчать, що представники козацької еліти спеціально вказували місця свого поховання. Наприклад, прилуцький полковий осавул Михайло Мовчан обрав для цього Густинський монастир,⁷²⁵ а наказний чернігівський полковник Станіслав Кохановський віддав перевагу похованню при храмі Воскресіння Христового в тому ж таки м. Чернігові.⁷²⁶ Тестатор міг і не вказати місце поховання, як це зробив чернігівський полковник Яків Лизогуб.⁷²⁷ Однак відомо, що його поховали у вівтарі святого Якова Успенського собору (Єлецький монастир). Сам вівтар був побудований на гроші Лизогубів.⁷²⁸ З огляду на наведений приклад, ми припускаємо, що тестатор міг не вказати місце свого поховання, якщо воно вже було визначене й підготоване завчасно.

Звичним місцем останнього спочинку для козацької еліти був храмовий склеп. У такий спосіб поховані Данило Апостол та його близькі в с. Сорочинцях.⁷²⁹ За припущенням етнографа Миколи Біляшівського, саме у склепі церкви Святого Духа у м. Ромнах були поховані Андрій Маркевич з дружиною та дорослим сином.⁷³⁰ У склепі Успенської церкви с. Лютенька (Гадяцький полк) був похований полковник Михайло Борохович та його дружина.⁷³¹ Віддана шана названим особам пояснюється тим, що Данило Апостол, Михайло Борохович і, можливо, Андрій Маркевич були фундаторами тих церков, в яких їх поховали. Про зусилля, яких Данило Апостол доклав до спорудження Преображенської церкви в с. Сорочинцях, широко відомо.⁷³² На місці Успенської церкви с. Лютень-

⁷²⁴ Іржицький В. Ю. Духовниця генерального хорунжого Миколи Ханенка як джерело вивчення соціальної історії Гетьманщини // Гілея. — Вип. 10. — 2007. — С. 84–85.

⁷²⁵ Кривошея О. В. Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт // Гілея. — 2008. — Вип. 11. — С. 120.

⁷²⁶ Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Станіслав Кохановський // Гілея. — 2008. — Вип. 16 — С. 85.

⁷²⁷ Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (15. 05. 1698 р.) // Пам'ять століть. — 1996. — № 3. — С. 11–14.

⁷²⁸ Там само. — С. 10.

⁷²⁹ Ксензенко Ал. Указ. соч. — С. 354.

⁷³⁰ Беляшевський Н. Указ. соч. — С. 56.

⁷³¹ Науковий архів інституту археології Національної академії наук України (далі — НА ІА НАНУ), ф. 1, спр. 332/2010, с. 5–6.

⁷³² Богданович А. В. Сборник сведений о Полтавской губернии. — Полтава: Тип. губ. правления, 1877. — С. 110.

ка виявлено 13 склепів, але тільки склеп Михайла Бороховича був запланований під час будівництва й вписувався в архітектурне вирішення храму.⁷³³

Ще одним з почесних місць останнього спочинку був монастир. Наприклад, гетьман Іван Скоропадський та його дружина обрали місцем свого останнього спочинку Гамаліївський жіночий монастир.⁷³⁴ Анастасія Скоропадська щедро дарувала монастиреві маєтки в різних полках Гетьманщини й заселяла його черницями. Колишню гетьманшу й щедрю благодійницю обителі поховали у трапезній церкві Гамаліївського монастиря поруч з останками її другого чоловіка.⁷³⁵

Разом з тим бунчуковий товариш Гадяцького полку Федір Потребич-Гречаний, який був заможним чоловіком, але, вочевидь, не міг профінансувати будівництво нової церкви, вдовольнився каплицею на цвинтарі.⁷³⁶ Можливо, бунчуковий товариш розумів, що його статус недостатньо високий для поховання в церкві.

Крім того, з церковного погляду, нормою для мирян усе ж було поховання на цвинтарі. Відповідно до інструкцій Петра Могили, тіло православної людини потрібно було ховати лише в освяченій землі, при церкві, «а не на поле, или на стогнах, или в вертограде (по-татарски), якоже в неких странах обыкоша».⁷³⁷ Сама цитата з Требника засвідчує, що в «народній» культурі існувала поховальна практика, відмінна від тієї, яка була схвалена православною церквою.

Але цвинтар не був єдиним місцем останнього спочинку для мешканців Гетьманщини. Сучасники Климентія Зіновієва не були одноставними щодо способів поховання. Компромісним варіантом ієромонах уважав практику закопувати покійників з простолюду «в гумнах під грушками».⁷³⁸ Про неї Климентій Зіновійів згадав з поблажливим презирством, як про факт гідний зневаги, але незаперечний.

Як ми вже зазначали, залежно від обставин людину могли поховати у власному садку, городі, серед поля. Місця масових поховань, відокремлені від майданчика навколо храму, за спостереженнями етнографа XIX ст.

⁷³³ НА ІА НАНУ, ф. 1, спр. 332/2010, с. 40.

⁷³⁴ Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя — булаву»? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. // Соціум. — 2002. — Вип. 1. — С. 223.

⁷³⁵ Там само. — С. 224.

⁷³⁶ ІР НБВУ, ф. 2, спр. 18617, арк. 1.

⁷³⁷ Требник митрополита Петра Могили. — С. 542.

⁷³⁸ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... — С. 110.

Анатолія Свидницького, мали декілька назв: могилки, гробки, гробовище, окописько, кладовисько.⁷³⁹

Православна церква таке різноманіття засуджувала. Не підтримавла практики закопувати тіла померлих у садках та городах і Петро Могила. Поховальні ритуали, що їх практикувало населення, були неприйнятними для представників духовенства, але самотужки клірики не могли та й, вочевидь, не докладали реальних зусиль, щоб їх знищити.

У ранньомодерному соціумі місце поховання символізувало не лише статус покійного. Розміщення могили на перехресті чи на роздоріжжі підкреслювало те, що спільнота відчужує конкретну особу за вчинені нею (або приписані їй) дії. Приклади поховання представників «свої чужини»⁷⁴⁰ можна простежити по справах про самосуд, учинений над звинуваченими у відьомстві жінками. Їхні останки ховали там, де й чинили розправу, на роздоріжжі шляхів.⁷⁴¹ Вибір саме цього місця ми схильні пояснювати негативним значенням перехрестя в «народній» культурі. Їх осмислювали як місця «нечисті» й небезпечні, осередок злих демонічних сил та вважали з'єднуючою ланкою з потойбіччям.⁷⁴² У давніх слов'ян усі поховання локалізувалися на перехрестях. Конфлікт між християнськими канонами та поганською поховальною практикою описав уже згадуваний Климентій Зіновій в вірші «Про тих, що кладуться у полях».⁷⁴³ Релікт поганського ритуалу зберігався до початку ХХ ст. Він полягав у звичаї ховати передчасно померлих (шибеників, нехрещених дітей) та «небезпечних» осіб (відьом, чаклунів) на перехрестях.⁷⁴⁴ На нашу думку, «народна» культура засвоїла християнські уявлення про негативне значення передчасної смерті лише протягом ХVІІІ ст. Саме тому місця поховання «своїх» мерців були локалізовані в поселенні. Решті покійних залишили «нечисті» перехрестя.

Ці уявлення можна простежити на прикладі сприйняття самогубців. На нашу думку, вони перейшли до категорії зневажених під тиском православної традиції. За свідченнями Тараса Шевченка, тих, хто вкоротив собі віку, ховали на місці перехрестя двох доріг. Наведемо його розлогий щоденниковий запис від 15 липня 1857 р.: «За моєї пам'яті... ..у Мало-

⁷³⁹ Свидницький А. Великдень у Подолях // Основа. — 1861. — Ноябрь — Декабрь. — С. 44.

⁷⁴⁰ Історія європейської ментальності. — С. 473.

⁷⁴¹ Адамус Т. Самосуд над відьмою у 1745 році в Гетьманщині // КС. — 2010. — № 4. — С. 67, 75.

⁷⁴² Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / Под общей редакцией Н. И. Толстого. — Т. 3. — М.: Международные отношения, 2004. — С. 684.

⁷⁴³ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... — С. 109–110.

⁷⁴⁴ Славянские древности. — С. 685.

росії самогубців ховали в полі, але неодмінно на перехресті доріг. Протягом року кожен, хто йшов або їхав повз нещасного покійного, повинен був що-небудь кинути на його могилу, — хоч рукав від сорочки відірвати й кинути, якщо не має чогось іншого. Через рік, в день його смерті, а більше в Зелену суботу (напередодні Трійці), спляють накопичене сміття, неначе очисну жертву, служать панахиду й ставлять хрест на могилі нещасного».⁷⁴⁵ При цьому, як стверджував сам український поет, церковні ієрархи названий вище ритуал не схвалювали й зрештою заборонили. Однак надалі селяни Полтавщини, Київщини та Чернігівщини продовжували закидати непотребом могили самогубців ще й у 20-х рр. XX ст.,⁷⁴⁶ але не могли пояснити, чому так чинять.⁷⁴⁷

Припускаємо, що це був компромісний варіант ставлення до «нечистих» покійних, який виник під впливом негативного трактування самогубства у християнстві. Як уже було доведено, миряни XVIII ст. до самогубців ставилися спокійно, принаймні, до «своїх», і не вбачали у способі їхньої смерті непереборної перепони для християнського поховання. Таким же чином селяни намагалися забезпечити спасіння душ своїх нехрещених немовлят, хоча ці діти й не гідні бачити «лиця Христового».⁷⁴⁸ Наприклад, мертвароджених у Гадяцькому повіті Полтавської губернії ховали під порогом хати, а не на перехресті. Вважалося, що коли священник переступить поріг з хрестом у руках, то відбудеться таїнство хрещення.⁷⁴⁹

Ми нарахували шість варіантів місць останнього спочинку в Гетьманщині XVIII ст.: 1) у печерах Київської Лаври (відповідно до практик чернечої аскези)⁷⁵⁰; 2) у храмі; 3) на цвинтарі при храмі або при монастирі; 4) «під грушкою» (тобто поза межами церковної огорожі, але в межах поселення); 5) у місцях для поховання мертвих тіл (після указу 1778 р.); 6) за межею поселення — на перехресті доріг, на межі полів, на роздоріжжі. Що ж змушувало людей традиційного суспільства відмовлятися від по-

⁷⁴⁵ Шевченко Т. Щоденник // Шевченко Т. Твори в п'яти томах. — К.: Вид-во «Дніпро», 1979. — Т. 5. — С. 68.

⁷⁴⁶ Білий В. До звичаю кидати гілки на могили «заложних» мерців // ЕВ. — 1926. — Кн. 3. — С. 83.

⁷⁴⁷ Там само. — С. 84.

⁷⁴⁸ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... — С. 103.

⁷⁴⁹ Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии: умершие неестественною смертью и русалки / Вступ. ст. Н. И. Толстого, подг. текста, коммент., указат. Е. Е. Левкиевской. — М.: Изд-во «Индрик», 1995. — С. 72.

⁷⁵⁰ Нікітенко М. Витоки та місцеві особливості лаврського поховального обряду: проблемні питання // Наукові записки. — 2002. — Т. 9. — С. 357–359.

ховання на цвинтарі або шукати компромісів, навіть якщо покійний не був самогубцем чи нехрещеною дитиною?

Припускаємо, що на вибір місця останнього спочинку впливали вартість поховання й традиція. Розглянемо, як ці фактори працювали в річ-посполитському соціумі. У м. Зелена Гура вже протягом XVI — XVIII ст. функціонували два кладовища поза міськими мурами. Перше (Троїцьке) закладене в 1588 р., а друге (Зеленого Хреста) у 1628 р.⁷⁵¹ Троїцьке кладовище безпосередньо прилягало до міських стін, а кладовище Зеленого Хреста відокремлювали від міста виноградники. Останнє не було популярним. Поховання на його території коштували дешево, тому останній спочинок тут знаходили здебільшого діти. Паралельно функціонував цвинтар у місті при костелі святої Ядвіги. Вартість поховання тут була дуже високою, тому лише заможні городяни могли дозволити собі могилу на цьому цвинтарі. Більшість мешканців Зеленої Гури знайшла свій спочинок на Троїцькому цвинтарі, де знаходився костел Святої Трійці (вочевидь, як компроміс із середньовічною традицією).⁷⁵² Вибір саме цього цвинтаря можна пояснити тим, що поховати покійного біля костелу в самому місті коштувало дорого. Тим часом дешево, але віддалене кладовище Зеленого Хреста уважалося непрестижним.

Сучасна польська дослідниця Малгожата Жмієвська виявила, що в Тишській парафії 36, 7% поховань немовлят та маленьких дітей локалізувалися поблизу храмової дзвіниці; 44, 7% осіб, молодших за 15 років, чії похоронні витрати коштували дорожче, поховано безпосередньо на цвинтарі.⁷⁵³ На думку дослідниці, вибір місця поховання був обумовлений фінансовими можливостями родини.⁷⁵⁴

Цікаво, що під час розкопок цвинтаря XVII — XVIII ст. при Успенській церкві в с. Лютенька Гадяцького району Полтавської області також виявили спеціальну ділянку, призначену для поховання дітей. Вона розміщувалася на північний схід від старої дерев'яної церкви XVII ст.⁷⁵⁵ Сучасний стан розробки проблеми локалізації дитячих поховань на цвинтарях Гетьманщини не дає змогу стверджувати, що вибір місця останнього спочинку був прямо пов'язаний з фінансовими можливостями батьків

⁷⁵¹ Skierska J. Nierówności społeczne w świetle ksiąg zgonów parafii Zielona Góra z lat 1701–1750 // *Chroba i śmierć w perspektywie społecznej w XIII — XXI wieku / pod redakcją Dariusza K. Chojeckiego, Edwarda Włodarczyka*. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2010. — S. 157.

⁷⁵² Там же. — S. 159–164.

⁷⁵³ Zmijewska M. Ludność parafii tyskiej od 1749 roku do połowy XIX wieku... — S. 211.

⁷⁵⁴ Там же. — S. 212.

⁷⁵⁵ НА ІА НАНУ, ф. 1, спр. 332/2010, с. 17.

та міркуваннями про престиж. Можливо, у православної традиції дитячі поховання розташовували поряд, щоб у день Страшного суду їхні душі на перетиналися з грішними душами дорослих.

Паралельно з облаштуванням заміських кладовищ, гострою проблемою для католицької церкви XVII ст. була практика поховань в неосвяченій землі. Наприклад, у 1669 р. віленському єпископові Олександрові Сапезі (Aleksander Sapieha) так само, як і Петрові Могили 1646 р., довелося офіційно заборонити ховати померлих у полях і лісах на так званих «могилках». Заходи католицьких благочестивців виявилися досить успішними, принаймні, щодо польських північно-східних парафій. Свідчення про поховання «на могилках», які можна було б датувати XVIII ст., уже не зустрічаються.⁷⁵⁶

Як ми вже зазначали, у ранньомодерному поселенні цвинтар знаходився біля церкви, тобто практично в центрі. Тіла добropорядних людей не виносили за його межі, якщо, звісно, не йшлося про поховання в монастирі. Вірогідно, що з часом потреба в нових цвинтарях для померлих зростала. Мерці перебували в постійній тисняві. Наприклад, у м. Полтаві XVIII ст. повторне використання території для нових поховань було нормою. «Як показали розкопки 2000 р., тривале існування Успенського цвинтаря та брак площі призводили до поховань на місці тих могил, де надмогильні горбки встигли знівелюватися, тож одне поховання накладалося на інше, а сам цвинтар використовувало не одне покоління мешканців міста».⁷⁵⁷ При цьому протягом досліджуваного періоду в м. Полтаві функціонували чотири міські цвинтарі⁷⁵⁸ та цвинтар Хрестовоздвиженського чоловічого монастиря.⁷⁵⁹

Розміщення цвинтаря безпосередньо поруч із церковною спорудою вказувало на те, що територія цвинтаря сприймалася (або повинна була сприйматися) як «чистий» простір. Але яким був цей сакральний простір села в другій половині XVIII ст.?

У 1757 р. новопризначеного Переяславсько-Бориспільського єпископа Гервасія вразив неохайний вигляд сільських цвинтарів. Недбало обгороджена або взагалі необгороджена територія приваблювала диких і свійських тварин, які могли досхочу ритися на могилах. Тут накопичу-

⁷⁵⁶ Mioduszewska A. Umieralność w Polsce północno-wschodniej w drugiej połowie XVIII wieku i w pierwszej połowie XIX wieku // Chroba i śmierć w perspektywie społecznej w XIII — XXI wieku / pod redakcją Dariusza K. Chojeckiego, Edwarda Włodarczyka. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2010. — S. 178.

⁷⁵⁷ Коваленко О. В. Полтава XVII — XVIII ст.: розвиток міської території... — С. 108.

⁷⁵⁸ Коваленко О. В. Полтава XVII — XVIII ст.: розвиток міської території... — С. 120.

⁷⁵⁹ Там само. — С. 118.

валися купи гною. За браком місця тіла покійних могли класти одне на одного.⁷⁶⁰ Незадовільний зовнішній вигляд цвинтарів Переяславсько-Бориспільського єпархії спровокував енергійного єпископа Гервасія на рішучі дії. У 1758 р. він видав розпорядження парафіяльним священникам про очищення цвинтарів від ям, гною, «каплиц и столпов з короговцями по древнему языческому обычаю»⁷⁶¹.

Уже згадуваний Федір Потребич-Гречаний заповів поховати себе біля храму Різдва Богородиці у с. Подолки неподалік м. Полтави. У тестаменті від 22 листопада 1743 р. він зазначив, що на його могилі необхідно спорудити каплицю.⁷⁶² Вочевидь, вона призначалася для читання Псалтиря над покійним, хоча спорудження таких «будок» на могилах було заборонено наказом Петра I ще 1723 р.⁷⁶³ Припускаємо, що на жалобну практику в Гетьманщині ця заборона істотно не вплинула, бо, як ми вже згадували, й 1758 р. Переяславсько-Бориспільському єпископові Гервасієві довелося спеціально засудити спорудження каплиць на могилах, яке він назвав «языческим обычаем».⁷⁶⁴

Петро I також заборонив виготовляти труни з цілого стовбура дуба. Відповідно священників було позбавлено права ховати небіжчиків у дубових трунах.⁷⁶⁵ Через півстоліття Катерина II підтвердила цей наказ і додала уточнення: для поховання належало використовувати труни лише з соснових або ялинових дошок.⁷⁶⁶

Окрім традиції, на особливості проведення поховального церемоніалу впливала вартість поховання. Сенатський указ від 18 квітня 1765 р. установив єдині розцінки оплати основних жалобних обрядів. Так, поховання немовляти коштувало 3 коп., а дорослого — 10 коп.⁷⁶⁷ Священикам заборонялося брати платню за сповідь і причастя. Однак їм офіційно дозволили одержувати винагороду за молебни та поминання покійних, але її сума не була чітко визначеною. Люди мали винагороджувати священика відповідно до своїх фінансових можливостей.⁷⁶⁸ На практиці ж розмір платні за треби регулювала угода ієрея з парафіянами або з місцевим землевласником.

⁷⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 285, арк. 4.

⁷⁶¹ Там само.

⁷⁶² ІР НБВУ, ф. 2, спр. 18617, арк. 3.

⁷⁶³ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. VII. — С. 143.

⁷⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 285, арк. 3.

⁷⁶⁵ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. VII. — С. 167.

⁷⁶⁶ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XIX. — С. 1079.

⁷⁶⁷ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVIII. — С. 117.

⁷⁶⁸ Там же.

Наприклад, у 1776 р. священник Дем'ян Довгий узяв на себе зобов'язання перед власником с. Кустича Павлом Скоропоєю (Стародубський полк) ховати немовлят за 5, дорослих — за 10 коп. Молитва отця Дем'яна за чоловічу душу коштувала 2 коп., за жіночу — 1 коп. За шеститижневий сорокауст священник правив 2 руб., за поминання щосуботи — 1 руб. (без уточнення статі померлої людини).⁷⁶⁹

Як вже зазначалося, до 1765 р. вартість основних церковних ритуалів не була прописана в законі. Вочевидь, це створювало передумови для зловживань з боку священника. Водночас гадана зажерливість могла стати головним аргументом для скарги на адресу панотця. Прикладом такої маніпуляції може слугувати конфлікт, який відбувся 1754 р. в м. Конотопі.⁷⁷⁰ Його суть викладено у колективній скарзі до Генеральної військової канцелярії, яку підписали конотопський сотник, сотенний отаман, писар, осавул і хорунжий. Вони звинуватили місцевого священника Якова Костенецького у відмові ховати наказного конотопського сотника Данила Торянського через несплату грошей за сорокауст.

У тексті скарги зазначено, що перед смертю покійний 16 тижнів страждав «водяною болезню» і упродовж своєї тривалої хвороби його декілька разів сповідав «духовный отец».⁷⁷¹ Нарешті 13 листопада 1754 р. Данило Торянський покаявся, отримав відпущення гріхів і помер. Отже, покійний повною мірою дотримався церковного передсмертного ритуалу. Приходський священник Яків Костенецький спочатку запевнив удову, що подбає про яму для небіжчика і подзвонить у дзвони. Однак наступного дня він відмовився ховати наказного сотника й почав вимагати грошей на сорокауст. Обурені козаки самі понесли тіло покійного сотника до церкви Різдва Богоматері. Однак син Якова Костенецького Іван, який теж був священником, не пустив жалобну процесію до храму. Тіло віднесли до сусіднього приходу й попросили священника тимчасово потримати труну з небіжчиком в тамтешній церкві. На Якова Костенецького не подіяв навіть тиск конотопського протоієрея Моісея Кривецького: священник категорично відмовлявся відспівувати тіло Данила Торянського й навіть наказав засипати уже готову яму. На момент подачі скарги небіжчик залишався непохованим п'ятий день.⁷⁷²

⁷⁶⁹ Сулимовский архив. — С. 258–260.

⁷⁷⁰ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. — С. 328–330.

⁷⁷¹ Там само. — С. 329.

⁷⁷² Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. — С. 330. Великий часовий проміжок між смертю й похованням не був у Гетьманщині ознакою наруги над покійним. Наприклад, увзимку 1654/1655 рр. тіло ніжинського полковника Івана Золотаренка простояло в храмі майже півтора місяця (з 27 листопада до Різдва), бо його хотіли поховати «з тріум-

На жаль, ми не знаємо, чим закінчилася ця справа. Привертає увагу те, що з-поміж інших урядників, скаргу підписав конотопський сотник Федір Костенецький. Можна було б припустити конфлікт між представниками світської і духовної влади, тим більше, що низка суперечностей змушує поставити під сумнів обставини, викладені у скарзі. Наприклад, не названо імені священика, який відпускав гріхи Торянському перед смертю. З тексту зрозуміло, що ним був не Яків Костенецький. Однак ця обставина не збентежила панотця, якщо він спершу дав згоду на поховання покійного. Можливо, сповідником виступив Іван, син Костенецького. Імовірно, також, що обов'язкову щорічну сповідь Торянський відвідував і формально для того, щоб скористатися правом на поховання по-християнськи, цього було достатньо.

Та все ж різка зміна намірів священика видається дивною. Крім того, як вказано в джерелі, на похорон зібралось більше тисячі осіб, але Іван Костенецький сам відігнав цілий натовп обурених і від церкви, і від дзвіниці. До того ж можна припустити кровну спорідненість між Яковом і Федором Костенецькими. Імовірно, що конфлікт визрів на ґрунті родинних негараздів (його передумови не є предметом нашого розгляду). Важливо те, що Якову Костенецькому приписали відмову ховати небіжчика саме через несплату грошей за сорокоуст. Це звинувачення могло потягнути за собою тяжкі наслідки для панотця. Аналогічний випадок трапився 1772 р. в Новгородській єпархії. Тоді провину священика Василя Іванова було доведено, а самого ієрея позбавили сану.⁷⁷³ Отже, питання про оплату церковних ритуалів в Гетьманщині було дражливим, якщо лише на ньому можна було побудувати скаргу до Генеральної військової канцелярії.

Коштів потребувало не лише саме поховання, але й комплекс поминань душі покійного. Їхні етапи та вартість нами були визначені за реєстром витрат чернігівського сотенного канцеляриста Івана Петрівського. У лютому 1749 р. померла його бабуся, чернігівська козачка Єфросинія Харламівна. Через два роки після цієї сумної події Іван Петрівський подав до канцелярії Чернігівської полкової сотні реєстр витрат на її поховання та поминання.⁷⁷⁴ Це джерело дає змогу з'ясувати вартість не лише самого похорону, але й усіх жалобних церемоній, відправлених протягом року після смерті Єфросинії. Її онукові довелося заплатити: 1) за сповідь священикові (3 коп.) та пономареві (1 коп.); 2) за відвід місця (на цвинта-

фом» (Літопис Самовидця / Вид. підг. к. філ. н. Я.І. Дзира. — К.: вид-во «Наукова думка», 1971. — С. 71).

⁷⁷³ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XIX. — С. 658–660.

⁷⁷⁴ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. — С. 319–322.

рі?) та за яму пономареві (2 коп.); 3) за поминання душі в місцевому монастирі та в семи світських церквах (разом 65 коп.); 4) за похорон двом священикам (кожному по 10 коп., разом — 20 коп.), дияконові (5 коп.), дячкові (4 коп.), паламареві (2 коп.); 5) священикові за читання Євангелія (25 коп.); 6) дякові за читання половини Псалтирі (5 коп.). Іван Петрівський роздав милостиню старцям (4 копійки) та невільникам у секвестрі (6 коп.). Купив на ноги покійній панчохи за 6 копійок і заплатив кравцям 20 коп. На продукти для поминального обіду витратив 43 копійки, а на питний мед, вино та горілку втричі більше (1 руб. 34 коп.).

У загальному підсумку похорон коштував 3 руб. 64 коп. «Третини», тобто поминки через три дні після смерті, обійшлися навіть дорожче, ніж похорон (3 руб. 84 $\frac{2}{4}$ коп.). «Дев'ятини» виявилися дешевшими (1 руб. 75 $\frac{2}{4}$ коп.). На двадцятий день Іван Петрівський замовив тільки панахиду, витративши на платню священикові, дячкові та паламареві 19 коп. «Сорочини» коштували 2 руб. 50 коп., а «полугодки» — 4 руб. 26 коп. Роковини, названі в реєстрі «угодками», виявилися найдорожчим етапом поминань: на них витратили 8 руб. 64 $\frac{2}{4}$ коп. Загалом похорон та повний цикл поминальних обідів обійшовся онукові покійної у величезну суму — 24 руб. 87 $\frac{2}{4}$ коп. Для порівняння, за даними Румянцевського опису, дід Івана Котляревського купив свій полтавський двір 1751 р. за 28 руб. 50 коп.⁷⁷⁵, а своїй наймичці Котляревські платили 2 руб. на рік.⁷⁷⁶ Свідчення про надзвичайно високу вартість поховання за церковним обрядом непоодинокі. Наприклад, у м. Москві наприкінці XVIII ст. воно коштувало 6–8 руб.⁷⁷⁷

Суми, витрачені Іваном Петрівським, можемо порівняти з вартістю поминання мешканки Переяславського полку Костомашихи в березні 1756 р.⁷⁷⁸ На жаль, ми не маємо даних про стану приналежність цієї жінки, невідомо, чиєю дружиною вона була. Священикам, дияконам, дякам та паламарям під час її поминання заплатили 2 руб. 38 коп. На свічки витратили 23 копійки. Алкогольні напої (пиво, горілка, вино для церкви, слив'янка та сивуха) коштували дорожче, ніж послуги духовенства (3 руб. 35 коп.). Продукти для частування жебраків та саме приготування

⁷⁷⁵ Волошин Ю. Родина Котляревських в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 років // КС. — 2007. — № 5. — С. 152.

⁷⁷⁶ Там само.

⁷⁷⁷ Дзиговская Л. Н. Проблемы взаимоотношений народа и власти в период эпидемии чумы 1771–1772 гг. на юге Подмосковья // Словия, институты и государственная власть в России (Средние века и ранне Новое время): Сб. статей памяти акад. Л. В. Черепнина. — М.: Языки славянских культур, 2010. — С. 983.

⁷⁷⁸ Беляшевский Н. Стоимость похорон барышевской обывателки в 1756 г. // КС. — 1901. — № 5. — С. 85.

обіду обійшлися в 3 руб. 31 коп. Припускаємо, що ці значні суми витратили на відзначення роковин з дня смерті Костомашихи. Загальна вартість панахиди за покійною та поминального обіду становила 9 руб. 27 коп.⁷⁷⁹ Значна сума витрат на поминання, як у випадку з Іваном Петрівським, очевидно, була нормою для відносно заможних людей. Однак суми з реєстру чернігівського канцеляриста видаються незначними в порівнянні з витратами представників козацької еліти.

У 1743 р. бунчуковий товариш Гадяцького полку Федір Потребич-Гречаний лише на сорокоусти, які мали бути відправлені за його душу в церкві с. Подолок, відписав 41 руб. (32 руб. для священників, 6 руб. — дячкові, 3 руб. — паламареві).⁷⁸⁰ Усього ж Федір Потребич-Гречаний виділив 221 руб. на сорокоусти для причту двох церков та братії чотирьох монастирів.⁷⁸¹ Показово, що по смерті заповідача залишилася вдова з двома незаміжніми доньками. Однак ця обставина не спонукала батька залишити усі гроші їм.

Величезні суми з тестаменту Федора Потребича-Гречаного тьмяніють у порівнянні з видатками, які призначалися на сорокоусти за упокій душі чернігівського полковника Якова Лизогуба. У своєму тестаменті від 15 травня 1698 р. Яків Лизогуб призначив на сорокоусти та вписання свого імені в «суботники» 1 000 червоних золотих і ще 1 000 золотих чехами належало роздати убогим після його смерті.⁷⁸² Для порівняння: за Коломацьким договором 1687 р. грошове жалування гетьмана теж становило 1 000 червоних золотих на рік.⁷⁸³ Решту грошей полковник поділив між п'ятьма доньками (по 500 золотих) за умови, що вони не претендуватимуть на «грунти та млини». Лише одній своїй дочці Марії та її чоловікові, седнівському сотнику, Яків Лизогуб заповів два «сільця» «за их ко мне зычливість».⁷⁸⁴ Звільнені від претензій потенційних спадкоємців «грунти та млини» належало успадкувати нащадкам чоловічої статі: єдиному синові полковника Юхимові та трьом онукам.

Припускаємо, що міркування про належну шляхтичеві поведінку мотивували козацьку еліту призначати величезні суми на жалобні церемоніали, а не заповідати всі гроші своїм дітям. Православний волинський

⁷⁷⁹ Там же.

⁷⁸⁰ ІР НБВУ, ф. 2, спр. 18617, арк. 3.

⁷⁸¹ Там само.

⁷⁸² Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (15. 05. 1698 р.) // Пам'ять століть. — 1996. — № 3. — С. 12–13.

⁷⁸³ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з соціальної та політичної історії ранньомодерної України. — К.: Інститут історії України, 2009. — С. 48.

⁷⁸⁴ Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба. — С. 13.

шляхтич Данило Братковський «добрим заповітом» називав той, в якому дітям віддано маєток, бідним родичам — «інші збори», церкві — срібло, а жебракам — готовизну (наявні гроші — О. 3.).⁷⁸⁵ За цією логікою, гроші були другорядною цінністю в порівнянні з земельними володіннями. Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що вибір місця поховання зумовлювали вік покійного, платоспроможність родини та соціальний статус небіжчика.

Після поховання на родину покійного чекали нові витрати, оскільки померлого потрібно було пом'янути належним чином. Порівняємо етапи поминального циклу Єфросинії Харламівни, яка належала до відносно заможного прошарку козацтва, та представниці тогочасної еліти козацького стану Марії Сулими (уродженої Полуботок), вдови генерального хорунжого, яка померла 1729 р.⁷⁸⁶ У документах не вказані вартість та етапи самого похорону, але детально розписано видатки на поминальні церемонії. У заповіті Марія Сулима назвала церкви, в яких потрібно було пом'янути її душу. Вона перелічила 17 храмів у різних селах та сотенних містечках Переяславського полку, але грошей на сорокоусти не залишила. Заповідка зазначила, що заплатити за поминання мають її спадкоємці.⁷⁸⁷ Витрати на сорокоусти покрив син покійної, баришівський сотник Семен Сулима, він же склав список своїх видатків. У загальному підсумку було витрачено величезну суму 246 золотих.⁷⁸⁸

Обліковуючи свої видатки, Семен Сулима розписав річний цикл поминань покійної матері. Він частково збігається з річним циклом поминань уже згадуваної Єфросинії Харламівни. Марію Сулиму так само поминали на третини, дев'ятини, полусорочини, сорочини та угодки по смерті. Але виявлено й відмінності, зокрема вдову генерального хорунжого поминали частіше. Припускаємо, що ці зусилля мали земну мету. Вони підкреслювали високий статус і престиж родини небіжчиці. Душа ж покійної гарантовано мала перебувати в раю до Страшного суду завдяки щедро оплаченим сорокоустам.

Ще одним цікавим аспектом жалобних ритуалів ми вважаємо поведінку присутніх на похороні родичів. У 1896 р. на сторінках «Київської старовини» етнограф Іван Беньковський опублікував результати своїх спостережень за поховальними обрядами селян Волинської губернії. Він описав похорон селянина Захара, на якому був особисто присутній. Дорослі доньки покійного — Пріська й Палажка — оплакували батька по-

⁷⁸⁵ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... — С. 656.

⁷⁸⁶ Сулимовський архив. — С. 58.

⁷⁸⁷ Сулимовський архив. — С. 50.

⁷⁸⁸ Сулимовський архив. — С. 59.

різному. Приська не могла вимовити й слова. Вона мовчки йшла за треною, заламуючи руки. А дочка Палажка вокала на все село так гучно, що «даже заглушила пеніе духовенства»,⁷⁸⁹ але не зронила жодної сльози, її очі були абсолютно сухими. Під час руху жалобної процесії Палажка виголосила цілу імпровізовану промову, в якій розказала про тяжку втрату й оспівала цноти покійного батька.⁷⁹⁰

Найцікавішою була реакція місцевих кумась на поведінку доньок померлого селянина. Палажка дістала їхнє схвалення за вдалу імпровізацію, а Приська викликала невдоволення своїми мовчазними переживаннями. Повертаючись із кладовища, вони дивувалися з того, що Приська «чи не вміє плакати, чи не хтіла».⁷⁹¹ Таким чином, народному світоглядові були чужі вияви стриманої скорботи, яка, здається, у XIX ст. стала нормою тільки серед представників привілейованих кіл. Вочевидь, практика голосіння була нормою у традиційному суспільстві. Етнограф Василь Милорадович протягом 1888–1895 рр. записав у Лубенському повіті Полтавської губернії варіанти жалобних плачів не лише за родичами (батьком, матір'ю, сином, донькою, братом, сестрою, тіткою, бабусею), але й за особами, не пов'язаними з плакальщиками кровною спорідненістю (кумою й сусідкою).⁷⁹²

Цікаво, що імпровізація Палажки цілком корелювала з вимогами ритуального плачу без сліз, який практикували жінки оксітанського села Монтаю, випроводжаючи з дому тіла покійних.⁷⁹³ Там ритуальні плачі потрібно було розпочинати вже біля ложа людини, яка помирає. Недотримання цієї норми так само викликало осуд сторонніх осіб, як і стримана скорбота Приськи з волинського села. На думку Емануеля Ле Руа Лядюрі, проливання сліз та ритуальний плач жінок були соціально обумовлені: їх вимагали саме від жінок як від осіб, які пов'язі з магією.⁷⁹⁴

Важкі й повільні реформи XVIII ст. започаткували масштабний зсув у народному сприйнятті смерті на теренах Російської імперії. Ці перетворення були зумовлені дією зовнішніх факторів. Проте перші результати можна виявити вже в етнографічних описах середини XIX ст. Принаймні, у 1854 р. Домінік П'єр Де ля Фліз зробив замальовку сільської похоронної процесії в Радомишльському повіті Київської губернії.⁷⁹⁵ Церкву обнесе-

⁷⁸⁹ Беньковский И. Указ. соч. — С. 251.

⁷⁹⁰ Там же.

⁷⁹¹ Там же.

⁷⁹² Милорадович В. П. Указ. соч. — С. 178–223.

⁷⁹³ Ле Руа Лядюри Э. Указ. соч. — С. 268.

⁷⁹⁴ Там же. — С. 269.

⁷⁹⁵ Де ля Фліз Д. Вказ. пр.

но дерев'яною огорожею. Місце поховання, куди везуть покійного, віддалене від церковного подвір'я, але необгороджене. З примітивного малюнку неможливо зрозуміти, чи була відстань між церквою та кладовищем значною, але обидва об'єкти потрапляли до поля зору одночасно.

Разом з тим у середині XIX ст. етнограф Анатолій Свидницький опублікував працю «Великдень у подолян». Він зазначив, що в подолян кладовища від цвинтаря відокремилися порівняно недавно. Домодерний погляд на призначення цвинтаря простежується у словнику Бориса Грінченка. У ньому слово «цвинтарь» означає і «место в церковной ограде», і «кладбище».⁷⁹⁶ Через це в селах не було старих кладовищ, що, на думку Анатолія Свидницького, доводило відсутність традиції ховати покійних в одному, спеціально призначеному для цієї справи, місці. До запровадження регулярних кладовищ, мерців необов'язково ховали біля церкви. За свідченням того ж автора, місцями останнього спочинку селян могли стати садок, поле, ділянка під улюбленим деревом.⁷⁹⁷ Варто зазначити, що впровадження регулярних кладовищ відбувалося надто повільно, принаймні, в селах колишньої Гетьманщини. Наприклад, 1890 р. в с. Краснопілля (за 10 верст від м. Коропа) ще не існувало єдиного для всіх кладовища. Покійних там ховали «в садку», а в кого не було «садка», то просилися «у сусіди».⁷⁹⁸

Відсутність регулярних кладовища в Гетьманщині середини XVIII ст. не сприяла уніфікації жалобних практик мирян. Церковнослужителі користувалися правом на поховання у своєму храмі, але для мирянина або його родичів здобуття належного місця останнього спочинку та оплата жалобних церемоній становили велику проблему. Просвітницькі реформи, які в результаті інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії поширилися і на мешканців досліджених сіл, сприяли правовому регулюванню порядку облаштування регулярних кладовищ за межами поселень та встановленню чітко фіксованої оплати релігійних ритуалів.

* * *

Традиційним суспільствам був притаманний специфічний погляд на смерть людини. Таку модель сприйняття смерті Філіп Ар'єс назвав «прирученою».⁷⁹⁹ Традиційне суспільство виробило певні правила, яки-

⁷⁹⁶ Словарь української мови: в 4 т. / Борис Грінченко. — Репринтне видання 1909 р. — Т. 4. — Р — Я. — К.: Лексикон, 1996. — С. 424.

⁷⁹⁷ Свидницький А. Указ. соч. — С. 41.

⁷⁹⁸ Васильев М. К. Малорусские похоронные обряды и поверья // КС. — 1890. — № 8. — С. 323.

⁷⁹⁹ Аръес Ф. Указ. соч. — С. 476.

ми людина мала керуватися під час жалобних церемоній. Поведінка членів громади регулювалася звичаями, значення яких самі вони не завжди могли пояснити. Правила поведінки родичів покійного теж були регламентовані. Представники громади лише могли висловлювати свій осуд у випадку недотримання правил жалобної церемонії або неналежної поведінки священика під час підготовки або проведення поховання.

Суворі приписи Требника Петра Могили щодо місця поховання православних вірян потрібно розглядати як складову в комплексі заходів дисциплінування населення, які здійснювалися під впливом Контрреформації. Можна припустити, що якби вони були втілені в життя, то започаткували б кардинальні зміни в народному світогляді.

Протягом періоду, що досліджувався, інкорпорація Гетьманщини до складу Російської імперії та проведення просвітницьких реформ започаткували новий етап у справі дисциплінування населення. Аналіз відповідних законодавчих актів Російської імперії, дав змогу реконструювати комплекс вимог до православного вірянина та священика, який мав керувати проведенням поховального церемоніалу. У результаті законодавчої діяльності російських монархів протягом другої третини XVIII ст. постала схема поведінки священика, якої він повинен був дотримуватися відносно своїх померлих парафіян та їхніх родичів. Так, особу, старшу семирічного віку (маленькі діти не сповідалися), належало безкоштовно висповідати протягом чітко встановленого періоду (Великого, Петрівського або Успенського посту),⁸⁰⁰ поховати на кладовищі в труні з соснових або ялинових дошок⁸⁰¹ й отримати встановлену законом платню за треби (десять копійок).⁸⁰²

Проаналізовані актові матеріали свідчать про те, що дана схема в Гетьманщині досліджуваного періоду не працювала або працювала вибірково. Імовірно, що головною перешкодою на шляху реформування жалобних практик була відданість населення специфічним уявленням про престижне поховання (біля парафіяльного храму, у дубовій труні та в могилі, на якій в спеціальній каплиці будуть читати Псалтир задля спасіння душі небіжчика).

⁸⁰⁰ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. VII. — С. 114–119.

⁸⁰¹ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XIX. — С. 1079.

⁸⁰² ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVIII. — С. 117.

Післямова

Історико-демографічні дослідження поки що не користуються популярністю у вітчизняній історіографії, попри їхню важливість для з'ясування особливостей функціонування доіндустріального суспільства. Останнім часом з'явилася низка робіт, в яких проблеми урбаністики, шлюбно-сімейних відносин та історії домогосподарств в українському ранньомодерному суспільстві було розглянуто за допомогою історико-демографічних методик. Однак смертність населення Гетьманщини XVIII ст. залишалася практично зовсім не дослідженою.

Аналіз історіографії цього питання засвідчив, що закордонні спеціалісти вже декілька десятиліть активно й плідно вивчають проблему смертності в західноєвропейських ранньомодерних соціумах. Завдяки їхнім зусиллям було розроблено й застосовано на практиці спеціальні методи обчислення основних показників смертності населення в ранньомодерній Європі.

Проведене за допомогою вище згаданих методів дослідження дало змогу з'ясувати роль екзогенних факторів смертності та їхній вплив на демографічну ситуацію в досліджених селах. Аналіз зв'язку збільшення/зменшення кількості померлих та змін пір року виявив, що мешканці досліджених сіл потерпали від двох піків смертності. Перший тривав з грудня по квітень, другий припадав на липень — серпень. В обох випадках більшість померлих становили діти. Дорослі ж здебільшого помирали взимку й навесні. Літній пік був цілком зумовлений підйомом смертності дітей віком до п'яти років. Переліки найпоширеніших захворювань та сезонних особливостей смертності дали змогу стверджувати, що у досліджених селах діти і дорослі в більшості випадків помирали передчасно у зв'язку з дією екзогенних факторів.

Загальні коефіцієнти смертності у с. Ветовому, Войтівцях та Лук'янівці становили відповідно 30 ‰, 39 ‰ та 35 ‰. Показники смертності немовлят у Ветовому (119, 3 ‰), Войтівцях (289 ‰) та Лук'янівці (283, 6 ‰) протягом 1750–1770-х рр. відзначалися нестабільністю. Зважаючи на те,

що в православних метричних книгах реєстрували тільки культові події, тобто факти хрещення та поховання, а не появи на світ та припинення фізичного існування людини, припускаємо, що повікові коефіцієнти смертності в досліджених селах були значно вищими. А отже, одержані коефіцієнти смертності немовлят занижені. На нашу думку, реально їхні показники були ближчими до тих, які характерні для решти європейських губерній Російської імперії XVIII — першої половини XIX ст. (близько 300 %).

У досліджених селах діяв парадокс дитячої смертності. Він завжди негативно впливає на показники очікуваної тривалості життя населення. Показники коротких таблиць смертності засвідчили невисоку очікувану тривалість життя новонароджених. Для хлопчиків, які народилися у Ветовому протягом 1763–1767 рр., вона становила 31, 03 року, для дівчаток — 31, 98 року. Однак потрібно зважати на те, що через неповноту представленої у використаних джерелах інформації, показники очікуваної тривалості життя новонароджених мешканців Ветового, безсумнівно, завищені. Проте середнє значення цього показника для хлопчиків із Войтівців (28, 1 року) та Лук'янівки (25, 22 року) корелює з тим, яке польська дослідниця Ірена Гейшторова назвала типовим для доіндустріальних суспільств (не більше 30 років).

Шанси прожити найдовше в досліджених селах мали молоді чоловіки віком 20–24 роки (у Ветовому) та підлітки чоловічої статі (у Войтівцях та Лук'янівці). Жінки Ветового мали найдовшу очікувану тривалість життя у віці 5–9 років. Це означає, що саме для представниць жіночої статі ймовірність загинути в дитинстві була найнижчою. Далі очікувана тривалість їхнього життя зменшувалася й досягала мінімуму для осіб вікової групи 35–39 років, що засвідчило найбільшу вірогідність для жінок загинути саме в цьому віці. Для чоловіків, які пережили небезпечне дитинство, найбільша ймовірність померти виникала уже після досягнення віку 65 років.

У досліджених селах домінував прогресивний тип вікової структури, а населення було демографічно молодим. Це створило передумови для його постійного зростання природним шляхом.

Очікувана тривалість життя новонароджених у досліджених селах та коефіцієнти смертності немовлят відповідали аналогічним показникам, обрахованим для населення католицьких країн Європи (Франції, Речі Посполитої), але були відмінними від показників, характерних для населення протестантських країн протягом досліджуваного періоду. Наприклад, коефіцієнти смертності мешканців Англії та Швеції були майже в півтора рази нижчими, а показник очікуваної тривалості життя ви-

щим на 15 років. Загальні коефіцієнти смертності у Ветовому (30 ‰) та Лук'янівці (35 ‰) корелювали лише з верхньою межею західноєвропейської норми (25–35 ‰). Показник для населення Войтівців був значно вищим — 39 ‰. У досліджених селах так само, як і у всій Західній Європі, діяв парадокс дитячої смертності.

Протягом досліджуваного періоду в метричних книгах Ветового, Войтівців та Лук'янівки було зафіксовано 6368 хрещень та 4740 поховань. Показники природного приросту населення в досліджених селах перевищували мінімальну норму для суспільств з традиційним типом відтворення населення, яка становила 10 ‰ або 1 % щороку. У 1761–1767 рр. щорічний природний приріст у Ветовому, Войтівцях та Лук'янівці в середньому становив відповідно 16, 2 ‰, 13, 6 ‰ та 12 ‰. Коефіцієнти природного приросту в досліджених українських селах були утричі вищими, ніж аналогічні показники, вираховані для сільського населення Західної Європи. Надзвичайно висока дитяча смертність в досліджених селах лише стимулювала темпи зростання населення.

Таким чином, показники природного приросту в досліджених селах лише частково співвідносилися з тогочасними параметрами відтворення західноєвропейського населення, що корелює з положеннями концепції П. Шоню про шалене зростання кількості європейського населення у другій половині XVIII ст. в основному за рахунок надвисоких темпів природного приросту саме на сході континенту. Крім того, підтвердилися й міркування П. Шоню про вкрай низьку густоту населення на сході Європи, який він назвав «роздробленим світом прикордоння». Дійсно, територія Гетьманщини (приблизно 20 осіб на 1 км²) у порівнянні з країнами Західної Європи (55 осіб на 1 км²) була слабко заселеною. Вочевидь, однією з головних причин, яка обумовлювала разючі відмінності між ранньомодерними українським та західноєвропейським соціумами був брак людських ресурсів, який, власне, й визначав особливості економічного та суспільного життя Гетьманщини. Він гальмував розвиток міст, стримував попит на продукцію сільського господарства, стояв на заваді розвитку промисловості.

Аналіз відповідних законодавчих актів Російської імперії, дав змогу реконструювати комплекс вимог до православного вірянина та священника, який мав керувати проведенням поховального церемоніалу. У результаті законодавчої діяльності російських монархів протягом 1720-х — 1770-х рр. постала схема поведінки священника, якої він повинен був дотримуватися відносно своїх померлих парафіян.

Проаналізовані актові матеріали свідчать про те, що дана схема протягом досліджуваного періоду не працювала або працювала вибірко-

во. Вірогідно, що головною перепоною на шляху реформування жалобних практик була відданість населення специфічним уявленням про престижне поховання.

Парафіяльне духовенство потерпало від тиску церковної дисципліни та від обов'язків вести метричний і сповідальний облік населення; витримувати перевірки повноти цього обліку; оформлювати клопотання про дозвіл на поховання по-християнськи тих, хто загинув наглою смертю. До того ж унормування оплати за треби було невідгідним ієреям. Таким чином, священнослужителі не були зацікавлені у впровадженні реформи жалобних практик. Крім того, виконанню імперських приписів заважала слабкість комунікацій, яка гальмувала доведення розпоряджень до відома населення.

У результаті інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії було зроблено спробу поширити на мешканців десяти лівобережних полків просвітницькі реформи. Облаштування «добре регульованої держави» вимагало перетворень в сфері жалобних практик. З метою досягнення загального блага суспільство належало перебудувати на просвітницьких засадах, але скінченність людського життя ставить під сумнів доцільність усіх суспільних перетворень. Тому смерть потрібно було вирвати із суспільного буття. Почався процес, який Жан Бодріяр назвав «соціальною дискримінацією мертвих».

Першим кроком до цього була спроба уніфікувати підготовку до смерті та жалобні практики, яка мала безліч перепон на своєму шляху. Однак без цієї уніфікації неможливою була б поступова заміна «прирученої смерті» «дикою смертю». Остання ж є основою функціонування модерних суспільств.

Зважаючи на ту обставину, що мешканці міст становили меншість від загальної кількості населення дослідженого регіону, значення основних показників смертності залежало від динаміки природного руху саме сільського населення. А тому, на наше переконання, подальше вивчення цієї проблеми є перспективним напрямом досліджень, що потребує ґрунтовного аналізу. Належить дослідити комплексний вплив екзогенних факторів (кліматичних умов, військових конфліктів, епідемічних захворювань) на смертність сільського населення інших регіонів Гетьманщини; здійснити підрахунки показників смертності та очікуваної тривалості життя їхніх мешканців, задля того, щоб зробити можливими порівняння; перевірити, чи залежали показники дитячої та материнської смертності від динаміки шлюбності.

Словник термінів

Апокрифи — твори християнської літератури, які не увійшли до Старого й Нового заповітів. У православній традиції усі неканонічні тексти називають апокрифами.

«**Велика**» **есхатологія** — християнське вчення про мету існування людства та кінець світу.

Вік — період від народження до певного моменту життя, повне число років в останній день народження, отримані, якщо можливо, як відповідь на питання про дату народження, чи якщо респондент не знає дати свого народження, як відповідь на питання про число років, що виповнилося в останній день народження.

Вікова акумуляція — тенденція при відповіді на питання про кількість прожитих років називати вік, який закінчується на 0 або на 5, частіше, ніж інші. Вікова акумуляція вимірюється за допомогою спеціальних показників, найпоширенішим з яких є індекс Віпла (Whipple index).

«**Вчена**» **культура** — писемна традиція передачі знань та уявлень, притаманна грамотним людям.

Давній порядок (*фр. Ancien régime*) — вираз, яким у світовій історіографії позначають політичний і соціально-економічний режим, котрий сформувався у Франції протягом XV–XVI ст. й існував до Великої французької революції 1789 року.

Демографічний перехід — концепція прийнята в сучасній демографії, за допомогою якої пояснюють зміну *типів відтворення населення*. Основними ознаками демографічного переходу є домінування нульової сім'ї, різке скорочення кількості народжень на одну жінку репродуктивного віку, підвищення середньої тривалості життя.

Діти — люди, які не досягли фізичної та соціальної зрілості. В демографії під час вивчення відтворення населення межею, яка відділяє дітей від дорослих, вважають досягнення віку 15 років.

«Добра смерть» («кончина по-християнськи») — комплекс вимог православного церковного канону, який передбачав передсмертну сповідь вірянина, відпущення його гріхів священником, відспівування тіла в церкві та поховання в освяченій землі.

Довгожителі — люди віком 90 років і старше.

Духівниця — одностороннє цивільно-правове розпорядження особи на випадок смерті, у якому вміщено диспозицію щодо майна. У XVIII ст. назва «духівниця» замінила іншу назву («тестамент»), яка вживалася в Гетьманщині для позначення аналогічного документу протягом другої половини XVII ст.

Екзогенні причини смерті — умовно виокремлена група причин смерті, які пов'язані з впливом зовнішнього середовища (голод, нещасні випадки, інфекційні та паразитарні захворювання, гострі захворювання органів дихання).

Ендогенні причини смерті — умовно виокремлена група причин смерті, котрі обумовлені спадковістю, уродженими хворобами, старінням та іншими біологічними процесами, що відбуваються в організмі людини.

Загальний коефіцієнт народжуваності — кількість народжень за певний період, поділена на *середню кількість населення*. Вимірюється в промілі.

Загальний коефіцієнт смертності — кількість смертей за певний період, поділена на *середню кількість населення*. Вимірюється в промілі.

«Зла» смерть — у словнику Б. Грінченка слово «злий» означає «поганий, нехороший». У даному випадку йдеться про смерть індивіда без дотримання вимог «кончини по-християнськи». «Зла» смерть наставала за відсутності священника, без передсмертної сповіді та відпущення гріхів. Її обставини, як правило, виключали відспівування тіла в церкві та поховання в освяченій землі. «Вчена» традиція трактувала такі обставини переривання життя вкрай негативно.

«Мала есхатологія» — християнське вчення про долю кожної душі відразу після смерті тіла.

Малий льодовиковий період (МЛП) — період швидкого наступу льодовиків в Альпах, на півночі Європи, в Ісландії, на Алясці та, ймовірно,

но, в інших регіонах планети, який тривав з початку XIV ст. (на інших даними з початку XVII ст.) до середини XIX ст. Був пов'язаний з пониженням температури повітря й збільшенням кількості опадів. Протягом МЛП відбулося три довготривалих скорочення кількості плям на Сонці, які в астрономії називаються мінімумами Шпюрера (1450–1540 рр.), Маундера та Дальтона (1790–1820 рр.).

Мінімум Маундера (*Maunder minimum*) — період різкого зменшення кількості плям на Сонці (з 40–50 тис. до 50). Тривав протягом 1645–1715 рр. Обумовив різкий спад сонячної активності та істотно похолодання в північній півкулі, зокрема в Європі.

Материнська смертність — статистичний показник, який характеризує частоту випадків смертей жінок, які настали під час вагітності чи протягом 42 днів після пологів.

Народжуваність — процес дітонародження в сукупності поколінь — населенні.

«Народна» культура — усна традиція трансляції знань та увлень, притаманна неписьменному населенню.

Очікувана тривалість життя — кількість років, яку в середньому належить прожити індивіду, що досяг певного віку, за умови, що протягом подальшого життя він матиме ризик смерті, відповідний її віковій ймовірності з таблиці смертності, розрахованої для даного періоду.

Очікувана тривалість життя при народженні — показник таблиці смертності, середня очікувана кількість років майбутнього життя при народженні. Даний показник вважається найкращою узагальною характеристикою смертності та її впливу на населення.

Парадокс дитячої смертності — термін, яким у демографії позначають ситуацію, коли середня очікувана тривалість життя зростає з віком замість того, щоб поступово знижуватися. Така ситуація спостерігається, коли у покоління понад 10 % новонароджених не доживає до 1 року.

Повіковий коефіцієнт смертності — відношення числа смертей осіб певного віку до середньорічної кількості чоловіків або жінок цього ж віку. Розраховують окремо для чоловіків і жінок.

Природний приріст населення — різниця між кількістю народжених і померлих протягом певного проміжку часу.

Природний рух населення — узагальнююча назва сукупності народжень і смертей, які змінюють чисельність населення природним шляхом.

Режим відтворення населення — демографічна категорія, яка позначає сукупність конкретних кількісних характеристик процесу відтворення населення протягом певного періоду. Режим може забезпечувати просте, розширене й звужене відтворення населення.

Репродуктивний період — період часу, протягом якого жінка спроможна народжувати дітей. Вважається, що цей період дорівнює віковому інтервалу 15–49 років.

Середня кількість населення — середнє арифметичне показників кількості населення в досліджуваній групі за даними мінімум двох переписів.

Смертність — масовий процес, який складається із множини одиничних смертей осіб різного віку.

Смерть — незворотне припинення життєдіяльності організму.

Статевो-вікова піраміда населення (СВП) — графічне зображення розподілу населення за віком і статтю. СВП являє собою двосторонню гістограму, на якій вікові інтервали в роках відкладені на вертикальній осі, а абсолютна кількість людей певного віку та статі чи їх відносна частка в населенні відображені горизонтальними прямокутниками або горизонтальними відрізками.

Таблиці смертності — числова модель ймовірності, що описує процес вимирання деякого гіпотетичного покоління з фіксованою початковою чисельністю, яку називають коренем (*radix*) таблиці. Сукупність показників, які розраховані для 5- або 10-річних вікових інтервалів, називаються короткими таблицями смертності.

Тип відтворення населення — демографічна категорія, яка відображає сукупність найважливіших якісних рис відтворення населення в схожих історичних, економічних, соціальних умовах.

Бібліографія

ДЖЕРЕЛА

АРХІВНІ

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 57, оп.1, кн.187, 378 арк.
2. ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн.192, 175 арк.
3. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 4, 155 арк.
4. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 5, 230 арк.
5. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 51, 4 арк.
6. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 52, 6 арк.
7. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 119, 2 арк.
8. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 126, 283 арк.
9. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 133, 2 арк.
10. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 172, 15 арк.
11. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 173, 2 арк.
12. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 280, 260 арк.
13. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 285, 17 арк.
14. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 298, 17 арк.
15. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 322, 390 арк.
16. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 341, 11 арк.
17. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 414, 234 арк.
18. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 439, 7 арк.
19. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 548, 666 арк.
20. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 593, 489 арк.
21. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 697, 5 арк.
22. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 750, 20 арк.
23. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 762, 127 арк.
24. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1114, 264 арк.
25. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1181, 548 арк.
26. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1220, 89 арк.
27. ЦДІАК України, ф.990, оп.1, спр. 1228, 17 арк.
28. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1408, 19 арк.
29. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1535, 6 арк.
30. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1652, 21 арк.
31. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1653, 8 арк.

32. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1654, 2 арк.
33. ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 1657, 21 арк.
34. Науковий архів інституту археології Національної академії наук України (НА ІА НАНУ), ф. 1, спр. 302/2000, 83 с.
35. НА ІА НАНУ, ф. 1, спр. 332/2010, 92 с.
36. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, ф. 2, спр. 18617, 6 арк.
37. Державний архів Полтавської області, ф. 706, оп. 4, спр.5, 105 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ

38. А.А. Вздорожание хлеба в Киеве в 1765 г. // КС. — 1891. — Т. XXXV (декабрь). — С. 474–476.
39. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–1941 рр.). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу / [упоряд. В. Н. Жук, З. М. Суховська]. — Полтава — Кременчук : Деп. поліграф. ПП «ЕНТ», 2002. — 205 с.
40. Андриевский А. Архивная справка о моровой язве в г. Киеве в 1770–1771 гг. // КС. — 1891. — № 8. — С. 304–314.
41. Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зб., упор. і поясн. др. Ів. Франко. — Т. IV. Легенди про святих. Апокрифи есхатологічні. Репринт вид. 1906 року. — Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка. — 2006. — 600 с.
42. Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / Упор.: В. Грибовський, В. Мільчев. — К., 2012. — 100 с.
43. Беляшевский Н. Археологическая летопись. Случайные находки // КС. — 1900. — Т. 68. — № 1–3. — С. 55–58.
44. Беляшевский Н. Стоимость похорон барышевской обывателки в 1756 г. // КС. — 1901. — № 5. — С. 85–86.
45. Беляшевский Н. Сани в похоронном обряде // КС. — 1893. — №4. — С. 147–152.
46. Беньковский И. Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованиям народа // КС. — 1896. — № 9. — С. 229–261.
47. Білий В. До звичаю кидати гілки на могили «заложних» мерців // ЕВ. — 1926. — Кн. 3. — С. 82–94.
48. Богданович А. В. Сборник сведений о Полтавской губернии. — Полтава: Тип. губ. правления, 1877. — 284 с.
49. Борковский И. Исповедь Маргаса // КС. — 1886. — № 3. — С. 625–634.
50. Васильев М. К. К малорусским похоронным обрядам // КС. — 1889. — № 5–6. — С. 635–637.
51. Васильев М. К. Малорусские похоронные обряды и поверья // КС. — 1890. — № 8. — С. 317–323.
52. Винский Гр. Мое время. Записки Г. Винсаго // Русский архив: Кн. 1. — М.: Типография Лебедева, 1877. — С.76–123.
53. Великий грішник (Сказка) // КС. — Том X (сентябрь). — 1884. — С. 172–175. (№ 1–7137).
54. Воскресенские стихи [Электронный ресурс] — Режим доступу: // <http://izbornyk.org.ua/ukrinter/int16.htm>.
55. Генеральный опис Лівобережної України 1765 – 1769 р.р.: показчик нас. пункт. — К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. — 148 с.

56. Григорович-Барський В. Мандри по Святих Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / Пер. з давньоукр., післям. та прим. П. Білоуса. — К.: Вид-во С. Павличко «Основи», 2000. — 768 с.
57. Де Боплан Г. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воен. — К.: ФОП Стебеляк, 2012. — 168 с.
58. Де ля Фліз Д. Етнографічні описи селян Київської губернії, переважно тих, які належать до Державних маєтностей, з історичними відомостями про традиції, пам'ятки й старожитності краю, з їхніми малюнками [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://lytopus.org.ua>.
59. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і рагуш Лівобережної України) / Підг. до вид. В. А. Передрієнко. — К.: Вид-во «Наукова думка», 1976. — 416 с.
60. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767) // КС. — 1894. — № 10. — С. 337–342.
61. Етнографічний збірник. — Т. XXXIII. Знадоби до української демонології / зібрав Володимир Гнатюк. — Т. II, Випуск 1. — Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1912. — 238 с.
62. Іржицький В. Ю. Духовниця генерального хорунжого Миколи Ханенка як джерело вивчення соціальної історії Гетьманщини // Гілея. — Вип. 10. — 2007. — С. 84–92.
63. Ефименко П. Могила гетьманцев в Лебедине // КС. — 1884. — № 4. — С. 694–695.
64. Життя святих на русском языке, изложенные по руководству Четых — Миней Св. Димитрия Ростовского с дополнениями, объяснительными примечаниями и изображениями святих. Кн. 7: Март. Репр. воспроизведение изд. 1905 года. — К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской Лавры, 1999. — 720 с.
65. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Іван Черняк // Гілея. — 2009. — Вип. 18. — С. 131–136.
66. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Станіслав Кохановський // Гілея. — 2008. — Вип. 16 — С. 84–91.
67. Кривошея О. В. Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт // Гілея. — 2008. — Вип. 11. — С. 118–122.
68. Кривошея О. В. Тестамент Івана Волевача як історичне джерело // Гілея. — Вип. 12. — 2008. — С. 93–97.
69. Ксензенко Ал. Гетманская усыпальница // КС. — 1887. — № 2. — С. 353–359.
70. Левченко М. Вірша про Кирика як антиуніатський твір // ЕВ. — 1927. — Кн.5. — С. 72–93.
71. Ленчевский Л. Похоронные обряды и поверья в Староконстан. у. Волынской губ. // КС. — 1899. — № 7. — С. 69–78.
72. Литвинова П. Как сажали в старину людей старых на лубок // КС. — 1885. — № 6. — С. 354–356.
73. Літопис Самовидця / Вид, підг. к. філ. н. Я.І. Дзира. — К.: вид-во «Наукова думка», 1971. — 177 с.
74. Милорадович В. П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 г. // СХИФО. — Т. 10. — Харьков, Типография Губернского Правления, 1897. — С. 1–223.
75. Номис М. Т. Різдвянні святки // Основа. — 1861, январь. — С. 267–281.

76. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археогр. комісія: упоряд. Г. В. Болотова; відп. ред. П. С. Сохань. — К.: Наук. думка, 1989. — 392 с.
77. Орловский П. К истории чумной эпидемии в Киеве 1770–1771 гг. // КС. — 1897. — № 6. — С. 445–459.
78. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVIII ст.): Тексти і дослідження / АН УРСР, Ін-т філософії, Ін-т сусп. Наук; редкол. В.І. Шинкарук та ін. — К.: Наук. Думка, 1988. — 568 с.
79. ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. VI, VII, X, XI, XIII, XVII, XIX, XX.
80. Приватні листи XVIII ст. / Підг. до вид. В.А. Передрієнко. — К.: Наукова думка, 1987. — 171 с.
81. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П.М. Саса, В.О. Щербаня. — К.: Либідь, 1994. — 768 с.
82. Рклицкий С. Борьба духовной власти с культом русалок и Купала на Украине в конце XVIII века // Украинская жизнь. — 1913. — № 9. — С. 105–106.
83. С-в Н.Ф. К истории цен в Малороссии // КС. — 1883. — № 12. — С. 696–697.
84. Свидницкий А. Великдень у Подолян // Основа. — 1861. — Ноябрь — Декабрь. — С. 26–71.
85. Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого // КС. — 1893. — № 4. — С. 29–49.
86. Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогу́ба (15. 05. 1698 р.) // Пам'ять століть. — 1996. — № 3. — С. 10–14.
87. Скальковский А. Похороны запорожца в 1772 году // КС. — 1898. — № 2. — С. 43–47.
88. Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ресансу (друга половина XV — XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI — XVIII століття) В чотирьох книгах. Кн. 2: Література високого Бароко (1632–1709 рік). [упоряд. Шевчук В., Яременко В.]. — К.: «Аконіт», 2006. — с.
89. Словцов Ф. Сборник статистических сведений о России. — СПб, 1858. — Кн. III. — С. 465–502.
90. Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей XVII — XVIII в. — К.: Типография К. Н. Милевского, 1884. — 316 с.
91. Требник митрополита Петра Могили: У 2 т. — [репр. вид. 1646 р.]. — 3-е вид. — Х.: Фоліо, 2007. — Т. 1. — 832 с.
92. Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори / Упор., авт. вст. ст. і прим. В. О. Мишанич. — К.: Наукова думка, 1983. — 693 с.
93. Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Вст. ст., упор. і прим. В. І. Кречотня; ред. тому В. О. Мишанич. — К.: Наукова думка, 1987. — 553 с.
94. Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / упоряд. акад. О. Білецький. — 3 — те вид., доповнене. — К.: Радянська школа, 1967. — 782 с.
95. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. — К., 1851. — 166 с.
96. Шевченко Т. Щоденник // Шевченко Т. Твори в п'яти томах. — К.: Вид-во «Дніпро», 1979. — Т. 5. — С. 11–234.

97. Яворский Ю. Пропавшая западно-русская книга «Диалог о смерти» 1629 года. — СПб: Типография Императорской Академии наук, 1912. — 44 с.
98. Яшуржинский Хр. Малорусские причитання над умершими // КС. — 1888. — № 1. — С. 11–16.
99. Яшуржинский Хр. Остатки язычества в погребальных обрядах Малороссии // Этнографическое обозрение. — 1898. — № 3. — С. 93–96.

ЛІТЕРАТУРА

100. Адамус Т. Самосуд над відьмою у 1745 році в Гетьманщині // КС. — 2010. — № 4. — С. 62–78.
101. Андреева С. С. Організація боротьби з чумою на запорозько-татарському прикордонні за часів Нової Січі / [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/a/andreeva_chuma.htm.
102. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. — М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1997. — 207 с.
103. Апокрифы древних христиан: Исслед., тексты, коммент. / Акад. обществ. наук при ЦК КПСС, Ин-т науч. атеизма; [Редкол.: А. Ф. Окулов]. — М.: Мысль, 1989. — 333 с.
104. Арнаутова Ю. Е. Колдуны и святые: Антропология болезни в средние века / Ю. Е. Арнаутова. — СПб.: Алетейя, 2004. — 398 с.
105. Артох Л. Ф. Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження). — К.: Наукова думка, 1977. — 306 с.
106. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / пер. с франц. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева. — Екатеринбург: Изд-во Урал. унта, 1999. — 416 с.
107. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. — М.: Издательская группа «Прогресс» — «Прогресс — Академия», 1992. — 528 с.
108. Атлас Российский, состоящий из девятнадцати специальных карт, представляющих Всероссийскую империю с пограничными землями. — СПб, Тип. Императорской Академии Наук, 1745. — 31 с.
109. Байбурин А. К. Похороны и свадьба // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: (Погребальный обряд). — М.: Наука, 1990. — С. 64–99.
110. Бейлис В. А. Теория ритуала в трудах Виктора Тернера // Тернер В. Символ и ритуал. — М.: Глав. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1983. — С. 9–31.
111. Бережная Л. А. Украинско-белорусская поэзия и драматургия XVII века о смерти и загробном мире / [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/berezhn.htm>.
112. Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі / пер. з англ. О. Гриценка, Т. Гарастович, Н. Гончаренко, А. Гриценко — К.: УЦКД, 2001. — 376 с.
113. Бессмертный Ю. Л. Актуальные задачи исторической демографии западноевропейского средневековья и начала нового времени // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы: проблемы и исследования. — М.: Инст. всеобщ. ист. АН СССР, 1988. — С. 7–35.
114. Бессмертный Ю. Л. Демографическое поведение и демографические процессы во Франции IX–XV в.в. // Женщина, брак, семья до начала нового времени: Демографические и социокультурные аспекты. — М.: Наука, 1993. — С. 7–13.

115. Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. — М.: Наука, 1991. — 240 с.
116. Бессмертный Ю.Л. Историческая демография позднего западноевропейского средневековья на современном этапе // СВ. — 1987. — Вып. 50. — С. 289–310.
117. Бессмертный Ю. Климат и сельское хозяйство во Франции (800–1800) // Общество и природа — М., 1981. — С. 169–180.
118. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI–першої половини XVII ст. — К.: Вид. дім «Простір», 2011. — 200 с.
119. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть / пер. з франц. Леоніда Кононовича. — Львів: Кальварія, 2004. — 376 с.
120. Боголепов М. О колебаниях климата Европейской России в историческую эпоху // Землеведение. — 1907. — Т. XIV — С. 58–162.
121. Борошенко О. Шлюбність та шлюбний вік у селах Полтавського полку другої половини XVIII століття // Наукові записки. — Т. 25. — К., 2012. — С. 245–256.
122. Бородій М. К. До історії боротьби з чумою на Україні в XVIII ст. // УІЖ. — 1984. — № 5. — С. 82–90.
123. Бойцов М. А. Ограбление мертвых государей как всеобщее увлечение // Казус 2002. Индивидуальное и уникальное в истории. — Вып. 4 — М.: ОГИ, 2002. — С. 137–201.
124. Борисенков Е. П., Пасецкий В. М Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. — М.: Мысль, 1988. — 497 с.
125. Борисов В. А. Демография. — М.: Издательский дом NOTABENE, 2001. — 272 с.
126. Боряк О. Матка і плацента: жіноче тіло як відкрита ємність // Тіло в текстах культур: 36. матеріалів наук. конф. / НАН України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського;Український етнологічний центр / Г. Скрипник (голов.ред.), О. Боряк (упоряд.), М. Маерчик (упоряд.). — К., 2003. — С. 19–31.
127. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.: в 3 т. / пер. с фр. Л. Е. Куббеля. — М.: Прогресс, 1986. — Т. 1: Структуры повседневности: возможное и невозможное. — 622 с.
128. Бродель Ф. Идентичність Франції. Простір та історія.: в 2 кн. / пер. з фр. Світлани Глухової. — К.: Вид-во Жупанського, 2013. — Кн. 1. — 368 с.
129. Велецкая Н. Языческая символика славянских архических ритуалов. — М.: Наука, 1978. — 235 с.
130. Виноградова Л.Н. Народные представления о происхождении нечистой силы: демонологизация умерших // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. — М.: Издательство «Индрик», 2000. — С. 25–51.
131. Вишневский А. Г. Демографическая революция. — М.: Статистика, 1976. — 214 с.
132. Вишневский А. Г. Воспроизводство населения и общество. — М.: Финансы и статистика, 1982. — 287 с.
133. Волошин Ю. Вдівці в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії // КС. — 2011. — № 5. — С. 24–41.
134. Волошин Ю. Родина Котляревських в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 років // КС. — 2007. — № 5. — С. 149–158.
135. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті. — Полтава: АСМІ, 2005. — 312 с.

136. Волошин Ю. Смертність і поширення хвороб серед старообрядців Стародубського полку: демографічне дослідження з історії Лівобережної України 1760–1780-х років // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2005. — Випуск 39–40. — С. 398–411.
137. Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр. // КС. — 2002. — № 2. — С. 117–142.
138. Волошин Ю. В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття // ІП. — 2011. — № 1. — С. 5–24.
139. Волошин Ю. В. Сучасні історико-демографічні дослідження ранньомодерного українського суспільства: методологічний дискурс // ІП. — 2007. — № 1. — С. 15–19.
140. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — К.: НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2012. — 712 с.
141. Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Пер. з англ. С. Біленького за уч. Т. Цимбала. — К.: Критика, 2009. — 591 с.
142. Гісцова Л. З. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових // Січеславський альманах: Зб. наук. праць з історії українського козацтва. — Вип.2. — Дніпропетровськ, 2006. — С.20–26.
143. Г-ко В. Сто семь лет южно-русской этнографии // КС. — 1884. — № 3. — С. 505–507.
144. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з соціальної та політичної історії ранньомодерної України. — К.: Інститут історії України, 2009. — 271 с.
145. Горішний П.А. Козацький цвинтар у Чигирині: поховальний обряд, антропологія, археологічний матеріал // Наукові праці. — 2009. — Вип. XXIV. — С. 209–213.
146. Гузенков С. Метричні книги православних церков Південної України другої половини XIX — початку XX ст.: джерелознавчий нарис. — К.: 2011. — 124 с.
147. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — [2 — е изд., испр. и доп.] — М.: Искусство, 1984. — 350 с.
148. Гуревич А. Я. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии // Гуревич А. Я. История — нескончаемый спор. Медиевистика и скандинавистика: статьи разных лет. — М.: РГГУ, 2005. — С. 260–287.
149. Гуревич А. Я. «Время вывихнулось»: поругание умершего правителя // Гуревич А. Я. История — нескончаемый спор. Медиевистика и скандинавистика: статьи разных лет. — М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2005. — С. 796–820.
150. Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя — булаву»? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. // Соціум. — 2002. — Вип. 1. — С. 219–230.
151. Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч: Витоки нерівностей між народами / Пер з англ. та наук. ред. Т. Цимбала. — К.: Ніка-Центр, 2009. — 488 с.
152. Дарнтон Р. Історія читання // Нові підходи до історіюписання / за ред. Пітера Берка: пер. з англ. — 2-ге вид., випр.. — К.: Ніка-Центр, 2010. — С. 187–219.
153. Дзиговская Л. Н. Проблемы взаимоотношений народа и власти в период эпидемии чумы 1771–1772 гг. на юге Подмосковья // Сословия, институты и государствен-

- ная власть в России (Средние века и ранне Новое время): Сб. статей памяти акад. Л. В. Черепнина. — М.: Языки славянских культур, 2010. — С. 979–988.
154. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). — К.: Інститут історії України НАНУ, 2012. — 348 с.
155. ДЭС / Гл. ред. Д. И. Валентей. — М.: Советская энциклопедия, 1985. — 607 с.
156. Дуса К. Прихована частина айсбергу: «гріх бестгальний» у Ковелі XVIII ст. в контексті історії сексуальності // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1. Практики, казуси та девіації повсякдення / Відп. ред. Віктор Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 245–252.
157. Дмитренко В. Аналіз формулярів метричних книг Київської та Переяславсько-Бориспільської епархій XVIII століття // Одиссо: актуальні проблеми історії, археології та етнології. — Одеса, 2009. — С. 192–195.
158. Дмитренко В. А. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської епархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: дис... кандидата іст. наук : 07.00.06 / Дмитренко Віталій Анатолійович. — К., 2011. — 190 с.
159. Дмитренко В. Офіційне законодавство та повсякденна практика ведення метричних книг на території Київської та Переяславсько-Бориспільської епархій у XVIII ст. // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. — Кн. 1. — Львів: Логос, 2009. — С. 314–320.
160. Доманицький В. Невідомі вірші ієромонаха Климентія (з початку XVIII віку) // Записки Наукового товариства імені Шевченка: науковий часопис, присвячена перед усім історії, філології й етнографії. Т. LXXXI. Кн. I. — Львів: 1908. — С. 51–126.
161. Дьячков В. Л. Природно-демографические циклы как фактор российской истории, 19 — первая половина 20 вв. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=conference.cycles>
162. Дьячков В. Л. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния в середине XIX века [Електронний ресурс] . — Режим доступу: <http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=conference.december>.
163. ЭС: Т. I^а / Под ред. проф. И. Е. Андриевского — С.-Петербург: Семеновская Типо-литография Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, 1890. — 950 с.
164. ЭС: Т. Va / Под ред. К. К. Арсеньева и засл. проф. О. О. Петрушевского. — С.-Петербург: Типо-литография И. А. Ефрона, 1892–938 с.
165. ЭС: Т. XV / Под ред. К. К. Арсеньева и засл. проф. О. О. Петрушевского. — С.-Петербург: Типо-литография И. А. Ефрона, 1895. — 478 с.
166. ЭС: Т. XX / Под ред. К. К. Арсеньева и засл. проф. О. О. Петрушевского. — С.-Петербург: Типо-литография И. А. Ефрона, 1897. — 480 с.
167. ЭС: Т. XXIV / Под ред. проф. И. Е. Андриевского — С.-Петербург: Семеновская Типо-литография Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, 1898. — 474 с.
168. ЭС: Т. XXXI^а / Под ред. К. К. Арсеньева и засл. проф. О. О. Петрушевского. — С.-Петербург: Типография Акц. Общ. «Издательское дело», Брокгауз — Ефрон, 1901–954 с.
169. ЭС: Т. XXXVIII^а / Под ред. проф. И. Е. Андриевского — С.-Петербург: Типография акц. общ. Брокгауз — Ефрон, 1903–958 с.

170. ЭС: Т. ХLI / Под ред. К. К. Арсеньева и засл. проф. О. О. Петрушевского. — С.-Петербург: Типография акц. общ. Брокгауз — Ефрон, 1904–576 с.
171. ЕІУ. — Т. 2: Г — Д, — К.: Наук. думка, 2004. — 528 с.
172. ЕІУ. — Т. 6: Ла — Мі, — К.: Наук. думка 2009. — 784 с.
173. Еремина В. И. Ритуал и фольклор. — М.: изд-во «Наука». Ленингр. отд-ел., 1991. — 208 с.
174. Єфремов С. Без хліба // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія. — К.: Друкарня Української Академії Наук, 1927. — С. 53–73.
175. Залецка В. Адносіны вернікаў усходніх абрадаў у Речы Пасполітай да смерці, пахавання і «вечнага» жыцця ў святле тэстаметаў 16–18 ст. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://kamunikat.org/histaryczny_almanach.html?pubid=2205
176. Замура О. Сезонна дитяча смертність у с. Ветовому Басаньської протопопії Переяславсько-Бориспільської єпархії протягом 1734–1786 рр. // Наукові праці. — Запоріжжя: ЗНУ, 2012. — Вип. XXXIV. — С. 26–32.
177. Замура О. Показники рівня смертності сільського населення Переяславсько-Бориспільської єпархії у другій половині XVIII ст. // Наукові записки. — Т. 25. — К., 2012. — С. 257–273.
178. Замура О. Православне населення Переяславсько-Бориспільської єпархії в умовах поширення епідемії чуми 1770–1771 рр. // Краєзнавство. — 2011. — № 1. — С. 144–150.
179. Замура О. Смерть у церковних приписах та повсякденному житті Гетьманщини XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2. Світ речей і повсякденних уявлень / Відп. ред. Віктор Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 316–349.
180. Замура О. Ю. Смертність сільського населення Переяславсько-Бориспільської єпархії в середині XVIII ст. (на прикладі сіл Баришівської, Басаньської та Бориспільської протопопій): дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Замура Олена Юрївна. — Дніпропетровськ, 2013. — 228 с.
181. Замура О. Смертність у природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. (за даними метричних книг) // Краєзнавство. — 2009. — № 3 —4. — С. 207–213.
182. Зеленин Д. К. Избранные труды / Вступ. ст. Н. И. Толстого, подг. текста, коммент., указат. Е. Е. Левкиевской. — М.: Изд-во «Индрик», 1994. — 432 с.
183. Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии: умершие неестественною смертью и русалки / Вступ. ст. Н. И. Толстого, подг. текста, коммент., указат. Е. Е. Левкиевской. — М.: Изд-во «Индрик», 1995. — 432 с.
184. Ігнатенко І. «Любострасні» хвороби: погляди на етіологію та лікування методами народної медицини // Етнічна історія народів Європи. — 2011. — Вип. 35. — С. 105–110.
185. Ігнатенко І. Роль та функції жінок похилого віку в традиційній культурі українців: соціобіологічний підхід // Етнічна історія народів Європи. — 2012. — Вип. 37. — С. 63–66.
186. Из-за генетических мутаций у 10% европейцев выработался иммунитет к ВИЧ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.newsru.com/world/11mar2005/immune.html>
187. Иванов Вяч. Природные символы как элементы знаковых систем культуры // Общество и природа — М., 1981. — С. 275–284.

188. Ильин А.А. Подробный атлас Российской империи с планами главных городов. — СПб.: Издание картографического заведения, 1876. — 74 с.
189. История женщины на Западе: в 5 т. Т. III: Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения / под. общ. ред. Ж. Дюби и М. Перро; под. ред. Н. Земон-Девис и А. Фарж; пер. с англ.; науч. ред. перевода Л. Н. Пушкирева. — СПб.: Алетейя, 2008. — 560 с.
190. Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера / Пер. з нім. В. Кам'янець. — Львів: Літопис, 2004. — 720 с.
191. Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII — первой половине XIX в. (по материалам ревизий). — М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. — 230 с.
192. Казіміров Дм. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. // Краєзнавство. — 2011. — № 4. — С. 216–222.
193. Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф. Історичне джерелознавство. — К.: Либідь, 2002. — 488 с.
194. Карманный почтовый атлас всей Российской империи разделенной на губернии с показанием главных почтовых дорог. — СПб, 1808. — 79 с.
195. Кись Р., Маерчик М., Кись О. Передне слово // Студії з інтегральної культурології. 1. THANATOS. Спецвипуск «Народознавчих зошитів». — 1996. — № 1. — С. 5–8.
196. Ключевский В.И. Русский рубль XVI — XVIII в. в его отношении к нынешнему // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. — 1884. — Кн. 1. — 72 с.
197. Коваленко О. В. Полтава XVII — XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська розбудова: дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Коваленко Оксана Валентинівна. — К., 2009. — 278 с.
198. Коваленко О., Сердюк І. «Іграшка чи ремесло?»: Один з аспектів дитинства в ранньомодерній Україні. — КС. — 2012. — № 5–6. — С. 45–56.
199. Ковальська-Стус Х. Культура і есхатологія: Москва в XVII столітті // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. — 2009. — № 3. — С. 111–121.
200. Ковальський І. С. Генеральний опис 1765–1769 рр. — джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // УДЖ. — 1962. — № 2. — С. 97–101.
201. Ковальський І. С. Проведення Генерального опису в Переяславському полку // УДЖ. — 1960. — № 6. — С. 132–135.
202. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. — М.: Наука, 1987. — 238 с.
203. Ковальчук О. Смерть як інтелектуальна провокація (романтичний проект буття — виклик танатологічним стратегіям суспільства) // Наукові записки. — 2002. — Т. 9. — С. 195–201.
204. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Лівідація Гетьманщини, 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — 317 с.
205. Колебания климата за последнее тысячелетие / Под. ред. Е.П. Борисенкова. — Л.: Гидрометеиздат, 1988. — 407 с.
206. Колосова В. П. Климентій Зіновійв. Життя і творчість. — К.: Наукова думка, 1964. — 206 с.
207. Кончаков Р. Б. Половозростной состав крестьянского населения Тамбовской губернии в середине XIX в. [Електронний ресурс] / Р. Б. Кончаков, М. Н. Милехин, Э. А. Морозова. — Режим доступу: <http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=conference.distribut>.

208. Корзо М. А. Украинская и белорусская катехетическая традиция XVI — XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. — М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. — 672 с.
209. КМЭ. — М.: Советская энциклопедия. — 1989. — Т. 1, 2.
210. КМЭ. — М.: Советская энциклопедия. — 1990. — Т. 3.
211. Крикун М. Г. Питання демографії Польщі доби пізнього феодалізму в сучасній польській історичній літературі // Проблеми слов'янознавства. — 1979. — Вип. 20. — С. 132–141.
212. Крикун Н. Г. И. Гейшторова. Введение в старопольскую демографию (рецензия) // Вопросы истории. — 1977. — № 8. — С. 187–190.
213. Кукса Н. Историчні поховання XVII — XVIII ст. в Суботові // Наукові записки. — 2002. — Т. 9. — С. 227–241.
214. Кулаковский В. М. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. // УІЖ. — 1980. — № 9. — С. 86–94.
215. Л.С. Оспопрививание до Дженнера // КС. — 1895. — № 10. — С. 3–5.
216. Ле Гофф Ж. Рождение чистилища / Пер. с фр. В. Бабинцева, Т. Краевой. — Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА, 2009. — 544 с.
217. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Пер с фр. под общ. ред. В.А. Бабинцева. — Екатеринбург: У-Фактория, 2005. — 560 с.
218. Ле Гофф Ж., Трюон Ж. История тела в средние века; пер. с фр. Е. Лебедевой. — М.: Текст, 2008. — 189 с.
219. Ле Руа Ладюри Э. Монтаню, окситанская деревня (1294–1324) / Эмманюэль Ле Руа Ладюри / Перевод с фр. В. А. Бабинцева и Я. Ю. Старцева. — Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2001. — 541 с.
220. Левицкий О. Старинные воззрения на самоубийство и отголосок их в народных обычаях Южной Руси // КС. — 1891. — Т. XXXV (декабрь). — С. 345–360.
221. Леонтович Ф. Голодовки в России до конца прошлого века // Северный вестник. — 1892. — № 3. — С. 47–76.
222. Леонтович Ф. Голодовки в России до конца прошлого века // Северный вестник. — 1892. — № 4. — С. 33–63.
223. Леонтович Ф. Голодовки в России до конца прошлого века // Северный вестник. — 1892. — № 5. — С. 41–60.
224. Ливи Баччи М. Демографическая история Европы / Пер. с итал. А. Миролубовой. — СПб.: «Alexandria», 2010. — 304 с.
225. Литвина А., Успенский Ф. Что стоит за отказом митрополита Константина от христианского погребения в 1159 г.? // Ruthenica. — 2009. — Вип. VIII. — С. 7–30.
226. Литвинова П. Как сажали в старину людей старых на лубок // КС. — 1885. — № 6. — С. 354–356.
227. Маерчик М. Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку XX століття // УМ. — 2010. — № 6 (17). — С. 101–112.
228. Маерчик М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу. — К.: Критика, 2011. — 324 с.
229. Маерчик М. С. Українські обряди родинного циклу крізь призму моделі переходу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / М. С. Маерчик. — К., 2002. — 20 с.

230. Макэведи К. Бубонная чума [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://groh.ru/gro/pla/pla.html>
231. Мандру Р. Франция раннего Нового времени, 1500–1640: Эссе по исторической психологии / Пер. с фр. А. Лазарева. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. — 328 с.
232. Маслійчук В. Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII — XVIII ст.: створення історіографічного стереотипу // КА. — 2009. — Вип. 7. — С. 73–86.
233. Маслійчук В. Дитина та голодні роки (стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80–х рр. XVIII ст.) // СЛ. — 2008. — № 5. — С. 94–99.
234. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. — Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008–126 с.
235. Миронов Б. Н. Исповедные ведомости — источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII — первой половины XIX в. // Вспомогательные исторические дисциплины. — 1989. — № 20. — С. 102–117.
236. Миронов Б. Н. Историк и математика. Математические методы в историческом исследовании. — Ленинград: Наука. Ленингр. отделение, 1975. — 184 с.
237. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — нач. XX в.в.): в 2 т. / Б. Н. Миронов. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. — Т.1. — 566 с.
238. Мордвінцев В. М. Метричні книги // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історія. — 1999. — Вип. 41. — С. 12–15.
239. Мордвінцев В. Сповідальні книги // КС. — 1995. — № 3. — С. 84–87.
240. Мордвінцев В. М. Церковно-статистическая документация как исторический источник по изучению социального развития городов и сёл Левобережной Украины в XVIII веке // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Тезисы докладов V Все-союзной конференции 30 мая — 1 июня 1990 г. — К.: Киевский Ордена Ленина и Ордена Октябрьской революции Государственный университет им. Т. Г. Шевченко, 1990. — С. 79–81.
241. Муромцева Ю. І. Демографія: навч. посіб.– К.: Кондор, 2006. — 300 с.
242. Народонаселение: энциклопедический словарь / Гл. ред. Г. Г. Меликьян. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. — 640 с.
243. Нікітенко М. Витоки та місцеві особливості лаврського поховального обряду: проблемні питання // Наукові записки. — 2002. — Т. 9. — С. 355–362.
244. Новосельский С. А. Смертность и продолжительность жизни в России [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <http://students.soros.karelia.ru/~lesheva/novose10.html>
245. Ночовний Ю. Структура населення сотенного містечка Пирятина: історико-демографічний аналіз за матеріалами Румянцевського опису 1765–1769 рр. // Краєзнавство. — 2013. — № 2. — С. 124–131.
246. Околитенко Н. Возможна ли в наше время эпидемия чумы? [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.ereading.org.ua/bookreader.php/42602/Okolitenko_Vozmozhna_li_v_nashe_vremya_epidemiya_chumy.html
247. Острась Е. С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. / Е. С. Острась. — Донецьк: ДонНУ 2003. — 80 с.

248. Панашенко В. В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. — К.: Наукова думка, 1974. — 111 с.
249. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733 — 1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. — Полтава: Электрич. Типо-Литогр. Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1908. — 110 с.
250. Перковський А. Л. Довголітні люди на Правобережній Україні в XVIII ст. // УІЖ. — 1966. — № 2. — С. 106–109.
251. Перковський А.Л. Про чисельність м. Києва на початку XVIII ст. Джерела до історичної демографії України // УАЩ. — 1992. — Вип. I. — С. 144–156.
252. Перковський А. Л. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. // УІЖ. — 1968. — № 1. — С. 107–111.
253. Пилипенко Н. І. Показники смертності сільського населення Переяславщини другої половини XVIII століття та їхній вплив на природний рух населення // Наукові праці. — Запоріжжя.: ЗНУ, 2006. — Вип. XX. — С. 40–44.
254. Писаренко Ю. К поиску смысла посмертного ограбления правителей // УІЗ. — 2007. — Вип. 10. — С. 9–14.
255. Підгорний А. З. Демографічна статистика. Навчальний посібник / А. З. Підгорний. — Одеса: ОДЕУ, 2010. — 165 с.
256. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К.: Критика, 2006. — 496 с.
257. Прокоп'юк О. Б. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція рестру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783 рр.). — К.: ДП НВЦ Пріоритети, 2012. — 208 с.
258. Прокоп'юк О. Б. Поменник Софії Київської як джерело для дослідження сприйняття смерті на рубежі XVIII — XIX ст. // Наукові записки. — 2002. — Т. 9.– С. 395–406.
259. Прокоп'юк О. Поменник як історичне джерело: особливості складання пам'ятки та поминальна практика // Поменник Софії Київської. Археографічна публікація рукописної пам'ятки другої половини XVIII — першої чверті XIX ст. / Упор. та вст. ст. О. Прокоп'юк. — К., 2004. — 264 с.
260. Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1786 рр.). — К.: Фенікс, 2008. — 296 с.
261. Пуллат Р. Н. Применение графического метода изображения демографических процессов (на примере изучения смертности в г. Таллине в XVIII в.) // Проблемы исторической демографии СССР: Сб. науч. тр. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 75–85.
262. Пустыльник И. Дело о пропаже солнечных пятен [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/5844/>
263. Путро О. І. Генеральний опис 1765–1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // УІЖ. — 1982. — № 7. — С. 143–147.
264. Рассел Б. Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Тарашука. — К.: Основи, 1995. — с. 759.
265. Романова О. Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. // Україна в Центрально — Східній Європі. — 2007. — № 7. — С. 216–238.

266. Романова О. Народне розуміння християнської «праведності» та «гріховності» (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.) // *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова*. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. — С. 456–476.
267. Романова О. Сповідальні книги київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // *УІЖ*. — 2008. — № 4. — С. 122–148.
268. Романова О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30–70-і рр. XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Романова. — К., 2009. — 20 с.
269. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том седьмой. Малороссия. (репринтное издание). — Х.: «Издательство САГА», 2008. — 552 с.
270. Российский атлас из сорока четырех карт состоящий и на сорок два наместничества империю разделяющий. — СПб: Гравир. и печат. при Горном училище, 1792. — 47 с.
271. Рохлин Д. Болезни древних людей. — Л.: Академия наук СССР, 1965. — 302 с.
272. Савельев Ю. О биологических симулякрах в социокультурном развитии. Смерть и гендер от архаики к постмодерну // *Логос*. — 2005. — № 2. — С. 245–261.
273. Самаркин В.В. Историческая география Западной Европы в средние века. — М.: Высшая школа, 1976. — 247 с.
274. Санчес Маркос Ф. Историк як перекладач // *УМ*. — 2010. — № 5 (16). — С. 269–282.
275. Сердюк І. Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень) // *Краєзнавство*. — 2009. — №3–4. — С. 214–220.
276. Сердюк І. Вдівці і вдови у Рум'янцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) // *Краєзнавство*. — 2008. — № 1–4. — С. 175–181.
277. Сердюк І. Демографічні характеристики дитячого населення Стародуба за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 р.р. // *Наукові записки*. — Вип. 17. Київ — Хмельницький, 2008. — С. 79–100.
278. Сердюк І. О. Дитяча смертність в містечку Яреськи Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.) // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. — 2011. — Вип. 44. — Спеціальний випуск. — С. 61–71.
279. Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христовоздвиженської церкви містечка Яреськи Миргородського полку) // *Краєзнавство*. — 2010. — № 3. — С. 48–55.
280. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. — 304 с.
281. Сердюк І. О. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба): дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Сердюк Ігор Олександрович. — К., 2010. — 283 с.
282. Сердюк І. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765–1769 рр. // *КС*. — 2008. — № 6. — С. 3–21.
283. Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1975. — 160 с.

284. Ситий І. Метрична книга с. Редьківки як джерело з історії людної Чернігівського Подніпров'я. — Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівська районна державна адміністрація, 2004. — 64 с.
285. Сकोчиляс І. Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії в другій половині XVII століття // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. — 2001. — Вип. II. — С. 77–87.
286. Сकोчиляс І. Реєстрація природного руху населення у Львівській єпархії в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 1998. — Вип. 33. — С. 225–235.
287. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. Г. Власні імена людей. Словник-довідник. — К.: Наукова думка, 2005. — 334 с.
288. Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / Под общей редакцией Н. И. Толстого. — Т. 3. — М.: Международные отношения, 2004. — С. 684–688.
289. Слепцов А. М., Клименко В. В. Обобщение палеоклиматических данных и реконструкция климата Восточной Европы за последние 2000 лет // История и современность. — 2005. — № 1. — С. 118–135.
290. Словарь української мови: в 4 т. / Б. Грінченко. — Репринтне видання 1909 р. — Т. 4. — Р — Я. — К.: Лексикон, 1996. — 616 с.
291. Советский энциклопедический словарь / Ред. А. М. Прохоров. — 4-е изд. — М.: Сов. энциклопедия, 1989. — 1076 с.
292. Смирнова Е. Д. Повседневность Средневековья = Medium Aevum Quotidianum. — Минск: Изд. Центр БГУ, 2010. — 152 с.
293. Старік О. В. Матеріальні та культові пам'ятки запорозького козацтва на території Південної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Старік. — Дніпропетровськ, 2008. — 22 с.
294. Супотницький М. В. Где скрывается чума? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lib.komarovskiy.net/gde-skryvaetsya-chuma-supotnickij-m-v.html>
295. Тананаева Л. И. Польский портрет XVII — XVIII веков (К вопросу о примитивных формах в искусстве Нового времени) // Советское искусствознание'77. — Вып. 1. — М.: Изд. «Советский художник», 1978. — С. 100–129.
296. Тищенко М. Ф. Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. / Передне слово С. І. Білокона. — Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2010. — 160 с.
297. Тэрнер В. Символ и ритуал. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983. — 277 с.
298. У 14 % всех россиян есть иммунитет к ВИЧ [Електронний ресурс] — Режим доступу: // <http://www.newsru.com/russia/29mar2005/immunitet.html>
299. Уваров П. Ю. Старость и немощность в сознании француза XVI века // Человек в кругу семьи: очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени / Под ред. Ю. Л. Бессмертного. — М.: РГГУ, 1996. — С. 261–289.
300. Українська архівна енциклопедія / І. Б. Матяш (голова редкол.) — К.: УНДІ-АСД, 2008. — 881 с.
301. Урланис Б. Рост населения в Европе. — М.: ОГИЗ — Политиздат, 1941. — 433 с.
302. Урланис Б. Войны и народонаселение Европы. — М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960. — 566 с.
303. Февр Л. Бои за историю / Пер. с фр. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича и Ю. Н. Стефанова, ст. А. Я. Гуревича, коммент. Д. Э. Харитоновича. — М.: Наука, 1991. — 629 с.

304. Федоренко П. К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи // Труды ПУАК. — Вып. 12. — Полтава, Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1914. — С. 79–227.
305. Федорук Я. Писемне джерело 1651 року про поховальний обряд українського козацтва // УАЩ. — 2012. — Вип. 16/17. — С. 687–693.
306. Харчук Х. Формування Городоцького цвинтаря у Львові (друга половина XVII — кінець XIX ст.) // Краєзнавство. — 2013. — № 3. — С. 97–103.
307. Хатунов С.Ю. Самоубийство в феодальной Англии: от греха к преступлению // СВ. — 2005. — Вып. 66. — С. 141–149.
308. Хейзинга Й. Осень Средневековья / Сост., предисл. и пер. с нидерл. Д.В. Сильвестрова; коммент., указат. Д.Э. Харитоновича. — СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. — 768 с.
309. Хок С. Голод, болезни и структуры смертности в приходе Борщевка, Россия, 1830–1912 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=tes_tambov98.hokk.
310. Червяк К. Т. Дослідження похоронного обряду // ЕВ. — 1927. — Кн. 5. — С. 143–178.
311. Шамин С.М., Богданов А.П. Природные явления в царствование Федора Алексеевича и человеческое сознание (по газетной информации Посольского приказа) // Историческая экология и историческая демография. Сб. научных статей / Под. ред. Ю.А. Полякова. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. — С. 239–255.
312. Шивельбуш В. Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів. — К.: Критика, 2007. — 254 с.
313. Шиян Р.І. «Фронтин звонішній» і «фронтин внутрішній»: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми — 1750-ми роками // Наукові праці. — 2012. — Вип. XXXII. — С. 96–105.
314. Шюно П. Цивилизация классической Европы / Пер. с фр. и послесл. В. Бабинцев. — Екатеринбург: У-Фактория, 2005. — 608 с.
315. Шюно П. Цивилизация Просвещения / Пер. с фр. И. Иткина, М. Гистер. — Екатеринбург: У-Фактория, М.: АСТ Москва, 2008. — 688 с.
316. Шубртова А. Теория демографической революции: к вопросу о происхождении [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=19&idArt=323
317. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. — Т. 1 / Редкол.: П.С. Соханы (відп. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1990. — 592 с.
318. Яковенко Н. Вступ до історії. — К.: Критика, 2007. — 374 с.
319. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — XVII століття. — К.: Laurus, 2012. — 470 с.
320. Яковенко Н. «Погреб тілу моему вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів у XV — середині XVII століть // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць на пошану Л. Войтовича. Львів, 2011. — С. 784–808.
321. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV — до середині XVII століття. Волинь і Центральна Україна. — К.: Критика, 2008. — 472 с.
322. Яременко М. Вікові характеристики та смертність київських ченців у XVIII ст. // Наукові записки. — 2002. — Т. 9. — С. 593–608.

323. Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. — К.: Києво-Могилянська академія, 2007. — 304 с.
324. Яременко М. Навчатися чи не навчатись ? До питання про освітні стратегії посполитих Гетьманщини у XVIII ст. та пов'язану з ним соціальну мобільність // Соціум. — 2008. — Вип. 8. — С. 218–236.
325. Яременко М. Ціна дяківської науки. — КА. — 2010. — Вип. 8. — С. 122–138.
326. Bradley L. An enquiry into seasonality in baptisms, marriages and burials (part 3). Burial seasonality // LPS. — Spring 1971. — № 6. — P. 15–30.
327. Bradley L. The population history of England 1541–1871: A reconstruction E.A. Wrigley and R.S. Schofield. pp. 757. Edward Arnold, 1981 // LPS. — Autumn 1981. — № 27. — P. 53–61.
328. Brent C. Devastating epidemic in the countryside of East Sussex between harvest years 1558 and 1640 // LPS. — Spring 1975. — №14. — P. 42–48.
329. Brodnicka E. Ludność parafii Wielen nad Notecią w drugiej połowie XVIII w. // PDP. — 1968. — № 2. — S. 177–215.
330. Brodnicka E. Ludność parafii Wielen nad Notecią w drugiej połowie XVIII w. // PDP. — 1970. — № 3. — S. 179–202.
331. Bulik H. Przebieg i skutki epidemii dżumy w Kłodzku w 1680 r. // PDP. — 1969. — № 3. — S. 203–224.
332. Bulik H. Przebieg i skutki epidemii dżumy w Kłodzku w 1680 r. // PDP. — 1971. — № 4. — S. 111–136.
333. Chrościcki J. Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974. — 369 s.
334. Derwish M. Badania nad śmiercią — Europa Zachodnia // Śmierć w Dawnej Europie. Zbiór studiów [pod redakcją Marka Derwisha]. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. — S. 11–19.
335. Dyer A. Epidemics of measles in a seventeenth century English town // LPS. — Spring 1984. — № 34. — P. 35–45.
336. Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. Volume 2 / Editor in Chief Peter N. Stearns. — New York: Charles Scribner's Sons, 2001. — 553 p.
337. Gieysztorowa I. Badania demograficzne na podstawie metryk parafialnych // KHKM. — 1962. — № 1–2. — S. 103–119.
338. Gieysztorowa I. Niebezpieczeństwa metodyczne polskich badan metrykalnych XVII–XVIII wieku // KHKM. — 1971. — № 4. — S. 557–603.
339. Gieysztorowa I. Research into demographic History of Poland. A provisional summing-up // Acta Poloniae Historica. — 1968. — № 18. — S. 5–17.
340. Gieysztorowa I. Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI– XVII w. // KHKM. — 1962. — № 3–4. — S. 590–591.
341. Greenwood J. A lost seventeenth century demographic crisis: rural Surrey // LPS. — Autumn 1979. — № 23. — P. 39–40.
342. Guiffa V., Vitiello A., Caramella D., Fornaciari A., Giustini D., Fornaciari G. Rickets in a High Social Class of Renaissance Italy: The Medici Children // wileyonlinelibrary.com. DOI:10.1002/oa.2324
343. Humpheys R. Mortality crises in sixteenth-century Dorking // LPS. — Autumn 1987. — № 39. — P. 46–53.
344. Jacobs D. Seasonal variation patterns in baptisms and burials for Ruislip, Middlesex // LPS. — Spring 1992. — № 48. — P. 33–40.

345. Jop R. Krteria rozmieszczenia pochówków w kościele i na cmentarzu parafialnym w Łęcznej w XVIII wieku // Chroba i śmierć w perspektywie społecznej w XIII — XXI wieku / pod redakcją Dariusza K. Chojeckiego, Edwarda Włodarczyka. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2010. — S. 149–156.
346. King S. Profitable pursuits? Rural industry and mortality in the protoindustrial West Riding 1650–1830 // LPS. — Autumn 1997. — № 59. — P. 26–40.
347. Kowalczyk J. Wartość źródłowa metryk parafii Serniki (pow. Lubartów) z lat 1697–1865 // PDP. — 1969. — № 3. — S. 63–113.
348. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. — 521 s.
349. McQuay T. A. I. Childbirth deaths in Slipton-under-Wychwood // LPS. — Spring 1989. — № 42. — P. 54–56.
350. Mioduszevska A. Kondycja demograficzna rodziny parafian choroških w drugiej połowie XVIII wieku i na początku XIX wieku. Uwagi wstępne // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV — XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze / Pod redakcją Cezarego Kukli. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008. — S. 409–428.
351. Mioduszevska A. Umieralność w Polsce północno-wschodniej w drugiej połowie XVIII wieku i w pierwszej połowie XIX wieku // Chroba i śmierć w perspektywie społecznej w XIII — XXI wieku / pod redakcją Dariusza K. Chojeckiego, Edwarda Włodarczyka. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2010. — S. 171–186.
352. Mrozowicz W. O samobójczej śmierci brata Ernesta w klasztorze kanoników regularnych (augustianów) w Kłodzku (1456) // Śmierć w dawnej Europie. Zbiór studiów. Pod redakcją Marka Derwicha. — Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. — S. 149–159.
353. Nelson I. Femine and mortality crisis in mid-Sussex 1606–1640 // LPS. — Spring 1991. — № 46. — P. 39–49.
354. Plague and people by William H. McNeill. A review by E. A. Wrigley // LPS. — Spring 1978. — № 20. — P. 50–53.
355. Race P. Some further conideration of the plague in Eyam 1665/6 // LPS. — Spring 1995. — № 54. — P. 56–65.
356. Saxby M. J. Age at baptism in the parish of St. Nicholas, Pevensey, 1761–1800 // LPS. — Autumn 1998. — № 61. — P. 57–59.
357. Schofield R.S. «Crisis» mortality / R.S. Schofield // LPS. — Autumn 1972. — №9. — P. 10–22.
358. Skierska J. Nierówności społeczne w świetle ksiąg zgonów parafii Zielona Góra z lat 1701–1750 // Chroba i śmierć w perspektywie społecznej w XIII — XXI wieku / pod redakcją Dariusza K. Chojeckiego, Edwarda Włodarczyka. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2010. — S. 157–169.
359. Szczypiorski A. Badania ksiąg metrykalnych a obliczenia ludności Polski w wieku XVII — XVIII // KHKM. — 1962. — № 1–2. — S. 590–591.
360. Turner D. A lost seventeenth century demographic crisis ? The evidence of two counties // LPS. — Autumn 1978. — № 21. — P. 11–18.
361. Vovelle M. Śmierć w cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność / przekład: Tomasz Swoboda oraz Maryna Ochab, Magdalena Sawiczewska — Lorkowska, Diana Senczyszyn. — Gdańsk: Słowo/obraz terytoria, 2004. — 856 s.

362. Warszawa w latach 1526–1795 / [Bogucka M., Kwiatkowska M., Kwiatkowski M. i in.]; pod red. S. Kieniewicza. — Warszawa: «Państwowe wydawnictwo naukowe», 1984. — 672 s.
363. Watts S. Some aspects of mortality in the Shropshire parishes in the mid — seventeenth century // LPS. — Autumn 2001. — № 67. — P. 11–25.
364. West F. Infant mortality in the East Fen parishes of Leake and Wrangle // LPS. — Autumn 1974. — № 13. — P. 41–44.
365. Żmijewska M. Ludność parafii tyskiej od 1749 roku do połowy XIX wieku w świetle ksiąg metrykalnych. Studium demograficzno-społeczne: Praca doktorska. — Katowice, 2007. — 284 s.

Додатки*

*Таблиці складено за: ЦДАК України, ф. 57, оп. 1, кн. 187; ф. 990, оп. 1, спр. 4, 5, 126, 414, 548, 593, 762, 1181 та Держархів Полтавської обл., ф. 706, оп. 4, спр. 5.

Додаток 1

**Абсолютні показники природного приросту у Ветовому
протягом 1734–1782 рр.**

Рік	Народилося			Померло			Різн.	Рік	Народилося			Померло			Різн.
	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	Р			Ч	Ж	Р	Ч	Ж	Р	
1734	8	8	16	7	8	15	1	1739	28	23	51	10	7	17	34
1735	7	10	17	9	9	18	-1	1740	16	18	34	10	12	22	12
1736	9	13	22	10	14	24	-2	1741	23	15	38	23	27	50	-12
1737	13	14	27	16	15	31	-4	1742	25	24	49	31	16	47	2
1738	15	7	22	17	11	28	-6	1743	29	39	68	18	29	47	21
1739	22	16	38	4	10	14	24	1744	30	36	66	15	11	26	40
1740	13	20	33	16	26	42	-9	1745	29	28	57	10	11	21	36
1741	25	29	54	9	8	17	37	1746	33	29	62	15	13	28	34
1742	21	19	40	5	7	12	28	1747	47	30	77	33	20	53	24
1743	21	24	45	7	9	16	29	1748	29	30	59	19	23	42	17
1744	27	27	54	13	12	25	29	1749	28	24	52	18	23	41	11
1745	20	20	40	17	30	47	-7	1750	25	31	56	46	53	99	-43
1746	24	27	51	15	21	26	25	1751	31	31	62	31	30	61	1
1747	23	22	45	18	19	27	18	1752	36	36	72	19	15	34	38
1748	18	19	37	24	19	43	-6	1753	25	24	49	14	19	33	16
1749	19	19	38	27	49	76	-38	1754	33	37	70	20	32	52	18
1750	22	22	44	4	11	15	29	1755	31	30	61	25	21	46	15
1751	41	18	59	10	12	22	37	1756	37	31	68	50	41	91	-23
1752	24	25	49	20	19	39	10	1757	47	45	92	14	19	33	59
1753	21	19	40	17	22	39	1	1758	48	30	78	32	21	53	25
1754	27	14	41	13	9	22	19	1759	34	44	78	26	29	55	23
1755	11	10	21	27	33	60	-39	1760	52	35	87	18	13	31	56
1756	10	12	22	5	9	14	8	1761	54	51	105	29	21	50	55
1757	14	16	30	26	9	35	-5	1762	37	48	85	35	32	67	18
1758	10	15	25	25	23	48	-23								
Разом	465	445	910	361	414	755	155	Разом	807	769	1576	561	538	1099	477
У загальному підсумку									1272	1214	2486	922	952	1854	632

Додаток 2

**Абсолютні показники природного приросту у Войтівцях
протягом 1734–1786 рр.**

Рік	Народилося			Померло			Різн.	Рік	Народилося			Померло			Різн.
	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	Р			Ч	Ж	Р	Ч	Ж	Р	
1734	22	21	43	7	5	12	31	1761	31	30	61	25	21	46	15
1735	19	7	26	8	7	15	11	1762	27	35	62	22	31	53	9
1736	19	14	33	19	17	36	-3	1763	31	37	68	21	9	30	38
1737	6	11	17	27	21	48	-31	1764	36	42	78	17	13	30	48
1738	21	18	39	14	10	24	15	1765	33	29	62	34	21	65	-3
1739	21	15	36	17	13	30	6	1766	31	43	74	41	39	80	-6
1740	12	5	17	11	13	24	-7	1767	20	30	50	26	29	55	-5
1741	16	13	29	6	13	19	10	1768	36	25	61	21	27	48	13
1742	3	14	17	8	4	12	5	1769	45	32	77	28	20	48	29
1743	6	7	13	4	5	9	4	1770	39	30	69	40	28	68	1
1744	9	10	19	5	4	9	10	1771	55	32	87	23	25	48	39
1745	4	8	12	6	2	8	4	1772	45	30	75	25	19	44	31
1746	×	×	×	5	8	13	×	1773	38	30	68	24	21	45	23
1747	×	×	×	×	×	×	×	1774	40	42	82	38	41	79	3
1748	×	×	×	×	×	×	×	1775	38	27	65	34	26	60	5
1749	8	16	24	24	25	49	-25	1776	45	22	67	27	23	50	17
1750	40	37	77	9	20	29	48	1777	51	50	101	18	24	42	59
1751	41	26	67	27	17	44	23	1778	49	51	100	36	28	64	36
1752	38	28	66	18	12	30	36	1779	42	45	87	41	33	74	13
1753	25	35	60	19	15	34	26	1780	54	40	94	×	×	×	×
1754	41	44	85	15	21	36	49	1781	51	44	95	40	26	66	29
1755	22	22	44	16	6	22	22	1782	45	46	91	31	40	71	20
1756	40	40	80	7	7	14	66	1783	65	44	109	34	22	56	53
1757	26	34	60	16	22	38	22	1784	51	50	101	46	42	88	13
1758	19	27	46	21	31	52	-6	1785	51	48	99	26	47	73	26
1759	39	43	82	12	18	30	52	1786	81	70	151	37	33	70	81
1760	18	22	40	17	21	38	2								
Разом	515	517	1032	333	329	662	370	Разом	1076	964	2040	755	688	1453	587
У загальному підсумку									1591	1481	3072	1088	1017	2115	957

Додаток 3

**Абсолютні показники природного приросту в с. Лук'янівці
протягом 1761–1786 рр.**

Рік	Народилося			Померло			Різниця
	Чол	Жін	Разом	Чол	Жін	Разом	
1761	9	11	20	6	3	9	11
1762	12	14	26	7	9	16	10
1763	13	16	29	7	13	20	9
1764	13	11	24	6	11	17	7
1765	8	11	19	7	5	12	7
1766	8	9	17	12	5	17	0
1767	7	11	18	7	9	16	2
1768	9	14	23	8	6	14	9
1769	9	5	14	7	11	18	-4
1770	12	12	24	12	8	20	4
1771	8	9	17	9	12	21	-4
1772	15	10	25	15	2	17	8
1773	11	13	24	9	13	22	2
1774	10	21	31	9	13	22	9
1775	14	10	24	10	13	23	1
1776	13	13	26	10	3	13	13
1777	17	17	34	10	9	18	16
1778	15	11	26	6	14	20	6
1779	14	11	25	9	11	21	4
1780	16	22	38	7	6	13	25
1781	25	15	40	10	10	20	20
1782	17	26	43	14	10	24	19
1783	15	22	37	11	17	28	9
1784	25	28	53	20	15	35	18
1785	9	13	22	29	15	44	-22
1786	25	28	53	5	12	17	36
Разом	349	383	732	262	255	517	215

Додаток 4

**Вікові коефіцієнти смертності для населення с. Ветового
(1763–1767 рр.)**

Вік	Кількість за сповідальним розписом 1763 р.			Кількість за Румянцевським описом 1767 р.			Кількість померлих			Коефіцієнт смертності		
	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж	Середнє
0	21	25	46	44	29	73	19	10	29	146,1	92,6	119,3
1–4	57	61	118	76	70	146	9	17	26	33,8	64,8	49,3
5–9	92	89	181	115	109	224	2	2	4	5	5	5
10–14	69	60	129	84	81	165	5	1	6	16	4	10
15–19	66	54	120	72	77	149	3	0	3	10	0	5
20–24	46	55	101	56	55	111	1	1	2	5	4	4,5
25–29	47	58	105	33	56	89	1	3	4	6,2	13,1	9,7
30–34	46	52	98	56	51	107	0	3	3	0	14,7	7,35
35–39	46	34	80	28	31	59	1	0	1	6,7	0	3,4
40–44	33	26	59	46	34	80	1	6	7	6,3	50	28,2
45–49	15	19	34	26	14	40	2	1	3	24,3	15,2	19,8
50–54	15	15	30	27	20	47	0	1	1	0	14,3	7,2
55–59	16	13	29	7	10	17	6	2	8	130,4	43,5	86,9
60–64	14	11	25	13	15	28	1	6	7	18,5	115,4	66,9
65–69	5	8	13	3	5	8	4	4	8	250	153,8	201,9
70>	12	5	17	19	21	40	6	3	9	96,8	57,7	77,3
Разом	600	585	1185	705	678	1383	61	60	121	47,2	40,5	43,8

**Вікові коефіцієнти смертності для населення с. Войтівців
(1751–1765 рр.)**

Вік	Кількість за сповідальним розписом 1751 р.			Кількість за сповідальним розписом 1765 р.			Кількість померлих	Коефіцієнт смертності
	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ч
0	15	1	16	21	33	54	73	289
1 — 4	24	23	47	101	91	192	54	61,7
5–9	61	69	130	95	140	235	9	8,2
10–14	38	37	75	93	90	183	10	10,9
15–19	41	37	78	76	60	136	6	7,3
20–24	40	58	98	55	63	118	2	3
25–29	42	45	87	35	61	96	6	11,1
30–34	32	22	54	54	70	124	15	24,9
35–39	17	14	31	54	43	97	10	20,1
40–44	17	24	41	38	33	71	9	23,4
45–49	17	20	37	22	18	40	5	18,3
50–54	8	3	11	18	11	29	12	65,9
55–59	17	6	23	4	11	15	13	88,4
60–64	5	3	8	7	9	16	5	59,5
65–69	6	4	10	5	2	7	3	38,9
70>	11	4	15	10	7	17	20	136,1
Разом	379	370	749	687	742	1429	252	54,2

Додаток 6

**Вікові коефіцієнти смертності для населення с. Лук'янівки
(1766–1777 рр.)**

Вік	Кількість за сповідальним розписом 1766 р.			Кількість за сповідальним розписом 1777 р.			Кількість померлих	Коефіцієнт смертності
	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ч
0	8	13	21	17	21	38	39	283,6
1–4	40	37	77	28	37	65	20	53,5
5–9	39	49	88	42	41	83	5	11,2
10–14	46	46	92	46	39	85	0	0
15–19	29	36	65	39	47	86	4	10,7
20–24	21	20	41	41	42	83	5	14,7
25–29	21	23	44	30	30	60	5	17,8
30–34	27	34	61	24	28	52	3	10,7
35–39	14	21	35	22	18	40	5	15,2
40–44	22	7	29	16	23	39	3	14,4
45–49	7	7	14	10	16	26	3	13,6
50–54	10	5	15	12	8	20	1	8,3
55–59	1	3	4	7	5	12	2	22,7
60–64	9	14	23	3	2	5	4	60,6
65–69	2	3	5	0	1	1	5	454,5
70>	3	2	5	2	3	5	7	254,5
Разом	299	316	615	339	364	703	111	77,9

Додаток 7

Сезонна загальна смертність у с. Ветовому протягом 1734–1786 рр.

Рік/ Місяць	Чол.												Жін.													
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII		
1734	1	1		2	1	2							1	1		1					1	1	1	2	15	
1735		1	2	1			2	3					1	2	1		1			1			1	2	18	
1736			2	2			2		3	1			1	1	1	1	2	2	1	2				1	2	24
1737	2	3	1	1			1	2	3			3	1	5	2	1			1	1	1	1	2		1	31
1738	1	1	2	3			1	3				3	3			1	2	1	1		1		1	2	3	28
1739	1	1						1				1	1					1				3	1		4	14
1740	2	2	2	2		3	1		1	1	2		4	7	4	4	3		1	1	1	1				42
1741	1			1		1		1			1	4	1			1			1	2			3			17
1742					1	2	1				1			1				2	1					1	2	12
1743		2				1	1			1	1	1		1					1	2			1	1	3	16
1744	4	1	5	1						2			5	1	1	1		1		1	1		1		1	25
1745	4		2				4	4		2		1			5	1			2	8	5	2	4	3	47	
1746	6	2		1	1		2	2		1			8	4	3		3						1	1	1	25
1747	1	1	2	2	3	1	2	1	1		4	2	3	1	1	4	2		1		2		2	1	2	26
1748	1	10		2	2		2	2	2		2	1		6		1	2	2		2	1	1			4	43
1749			4	7	3	4		1	3	3	1	1	4	1	7	19	10	1		1	1	3		1		76
1750									2			2	4	2	1	1	1	1							1	15
1751				4					3		3	2			3	1	1	1			1		1	2	22	
1752	6	4	2	1	1	2			1	1	2		2		2	2			4	1	3	1	2	2	39	
1753			1	1	1			4	3	6		1	1	1	2	2		1	3	1	8	3			39	
1754	2	1	3					2	1	3	1			2	1	1	2					2		1	22	
1755	4	3	6	5			3	1	2	1	2		2	3	9	7	6		2	1	1	1		1	60	
1756	1	1						1	1			1	1		2	1							2	3	14	
1757	2			2	1			1	2	3	1	4		1	1	2			1	4	3	2	1	4	35	
1758	4		2	1	4	1	3	3		1	3	3	4	1	3	3	1		2	4			1	4	48	
1759	1		1	3			2		1			2			1				1	1	1		1	2	17	
1760	3	2	2					1			1	1	1					2		2	2	1	2	2	22	
1761	1	2	2	3	1	1	4		2	1	3	3	1	4	3	3		4	3		2	1	3	3	50	
1762	3	8		3	2	1	2	2	5	4		1	2	2		1		3	3	2	2			1	47	
1763	3		4	4	2	2		1			1	1	6	8	1	7	2	2				1		2	47	
1764		3	3	2			2				1	4		3		1			1	2	1	1	1	2	26	
1765	1	1		2			1	2				3		3	1	2			3	1			1		21	
1766	1	1	1	1	3		1	2		1	1	3		1	1	1			3	1	1	1	1	2	28	
1767	5	1	3	9			2	2	8		3		6		2	5			1	3	2		1		53	
1768	2	4	3	2			2	1	3	1		1	2	4	6	3	1		2		1	1		3	42	
1769	4	3	2	1	1	1	1			1	2	2	4	4	1	2	1	1	1		3		4	2	41	
1770	3	7	5	11	8	7	1	2	1			1	7	6	6	9	6	5	7	4				3	99	

Рік/ Місяць	Чол.												Жін.												
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1771	5	4	7	7	1		2	3		1		1		4	7	9	1		1	3	2	2	1	61	
1772	3		1	1	1	1		1	2	5	3	1	2	1		2				2	1	2	3	2	34
1773	3	1	2	1		2		1		1	3		3	2	2	1		2		2	1		3	3	33
1774	4	1	1	4		1		5			1	3	2	4	4	5	2	2	1	2	3	3		4	52
1775	3	6	3	1	1	2	1	1	3		4		2	1	2		2		1		3	4	4	2	46
1776	4	2	4	7	9	11	4	4	2		3		1	1	6	8	6	6	4	4	1	1	2	1	91
1777			2	1		1	2	1	1	2	2	2	1	1	1		3	1	2	3		1	4	2	33
1778	4	4	4	1	1	3	4	2	2	3	2	2	2	4	1	3	2	1	4	1	2	1			53
1779	2	1	3	1	1		4	2	1	5	4	2	4	3	3	3	1	1	2	2	4	1	3	2	55
1780	2			1	1	2	1	4	4	1		3	1		1	2			3	2	1	1		1	31
1781	2	4		3		1	2	3	1	3	4	6	2	3	4	4				3	1	2	2		50
1782	2	2	2	5	4	2	2	1	1	2	5	7		1	3	3		1	3	6	2	5	4	4	67
1783	13	7	1	3			3	1	3	2	4	2	4	2	1	1	3	2	1	2	1	5	3	6	70
1784	2	2	2	3			2		2	1	2	3	1	1	1	1		3	3		4	3	3	4	43
1785	9	6	6	10	5	3		4	×	×	×	×	5	12	8	1	2	6		2	×	×	×	×	79
1786	×	4	6	4	4		1	1		3	1	1	×	7	9	1	2		1	3			2		50
Разом	126	110	105	132	61	54	70	78	70	63	77	85	101	121	125	129	69	55	69	83	75	66	71	99	2094

Додаток 8

Сезонна дитяча смертність у с. Ветовому протягом 1734–1786 рр.

Діти у віці 0–4 роки													
Стать/ Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Чол.	65	50	48	56	28	35	41	43	35	31	34	35	501
Жін.	41	46	55	52	32	26	42	44	38	31	36	44	487
Разом	106	96	103	108	60	61	83	87	73	62	70	79	988
Діти у віці 5–9 років													
Стать/ Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Чол.	5	6	16	14	6	4	7	3	4	11	8	5	89
Жін.	7	13	7	8	8	1	5	5	1	5	5	2	67
Разом	12	19	23	22	14	5	12	8	5	16	13	7	156
Діти у віці 10–14 років													
Стать/ Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Чол.	3	2	4	6	2	0	0	1	1	1	2	2	24
Жін.	2	1	3	4	0	4	1	0	1	1	1	3	21
Разом	5	3	7	10	2	4	1	1	2	2	3	5	45
Діти у віці 0 — 14 років													
Стать/ Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Чол.	73	58	68	76	36	39	48	47	40	43	44	42	614
Жін.	50	60	65	64	40	31	48	49	40	37	42	49	575
Разом	123	118	133	140	76	70	96	96	80	80	86	91	1189

Додаток 9

**Сезонна смертність осіб працездатного віку в с. Ветовому
протягом 1734–1786 рр.**

Особи у віці 15–29 років													
Стать/ Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Чол.	18	5	12	8	6	2	5	4	7	2	9	15	93
Жін.	4	11	11	15	9	2	4	7	8	5	7	8	91
Разом	22	16	23	23	15	4	9	11	15	7	16	23	184
Особи у віці 30–44 роки													
Стать/ Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Чол.	6	7	16	14	9	3	3	5	2	3	8	7	83
Жін.	11	17	10	16	6	8	10	11	7	8	8	8	120
Разом	17	24	26	30	15	11	13	16	9	11	16	15	203
Особи у віці 45–59 років													
Стать/ Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Чол.	13	10	11	8	5	6	3	9	12	7	7	8	99
Жін.	20	7	22	14	4	5	2	5	12	4	6	16	117
Разом	33	17	33	22	9	11	5	14	24	11	13	24	216
Особи у віці 15–59 років													
Стать/ Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Чол.	38	22	39	30	20	11	11	18	21	12	24	30	276
Жін.	33	36	43	43	21	15	20	22	26	15	21	32	327
Разом	71	58	82	73	41	26	31	40	47	27	45	62	603

*Додаток 10***Сезонна смертність дорослих осіб непрацездатного віку в с. Ветовому протягом 1734–1786 рр.**

Особи у віці 60–64 роки													
Стать/ Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Чол.	9	7	3	7	4	2	4	2	4	2	3	3	50
Жін.	6	9	3	7	4	2	1	0	3	2	4	4	45
Всього	15	16	6	14	8	4	5	2	7	4	7	7	95
Особи у віці 65–69 років													
Стать/ Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Чол.	5	2	5	3	0	0	2	2	2	1	4	2	28
Жін.	2	2	4	3	1	2	1	1	1	1	2	7	27
Всього	7	4	9	6	1	2	3	3	3	2	6	9	55
Особи віком, старші за 70 років													
Стать/ Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Чол.	8	9	8	15	5	1	7	7	4	7	4	6	81
Жін.	11	9	8	9	11	2	3	4	1	4	3	6	71
Всього	19	18	16	24	16	3	10	11	5	11	7	12	152
Усі особи, віком старші за 60 років													
Стать/ Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Чол.	21	18	16	25	9	3	13	11	10	10	11	11	158
Жін.	18	20	15	19	16	6	5	5	5	7	10	18	144
Всього	39	38	31	44	25	9	18	16	15	17	21	29	302

*Додаток 11***Загальна смертність у с. Ветовому протягом 1734–1786 рр.
Сезонність.**

Стать/ Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Чол.	132	98	123	131	65	53	72	76	71	65	79	83	1048
Жін.	101	116	123	126	77	52	73	76	71	59	73	99	1046
Разом	233	214	246	257	142	105	145	152	142	124	152	182	2094

*Додаток 12***Народжуваність у с. Ветовому протягом 1734–1782 рр.**

Стать/ Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Чол.	151	117	88	66	59	95	106	125	106	123	112	124	1272
Жін.	138	121	102	64	57	84	105	106	113	133	80	111	1214
Разом	289	238	190	130	116	179	211	231	219	256	192	235	2486

Додаток 13

Сезонна смертність у с. Войтівцях протягом 1734–1786 рр.

Рік/ Місяць	Чол.												Жін.													
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII		
1734	1			1		2				1	2	1	1	1							2			12		
1735	2	1			1	2		1	1				1	2			2	1				1		15		
1736	4	2	3	4	1			2	2	1			1		3	4	1	1	1	2	1			3	36	
1737	1	6	3	2				3	9	2	1			4		2	2			7	6				48	
1738	3	2		4		1	1		1		1	1		2	1	3					1	1		3	25	
1739	1		2	4		2		1		1	1	5	3	3		1				1			1	4	30	
1740	2	1	2				2		1	1	1	1	1	1	2				1		1	1	2	4	24	
1741	1	1				1		1	1				1	2	2	2			1		2		2	1	1	19
1742		1	2		1	1		1			1	1	1				1						1	1	12	
1743	3								1	1								2		1		1			9	
1744	3			1		1													1	1		2			9	
1745	1	1	1					1	1		1							1						1	8	
1746		2							3							1			2				3	2	13	
1747	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	
1748	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	
1749	3	1	4	4				5		2	1	4	1	1	3	2	5			1	2	2	2	6	49	
1750				2		1	1	1	1	3				1	5		4		1	1	3	3		2	29	
1751	2	9		3	7	1			2			3	5	4			2		3		1			2	44	
1752		1	4	4	1			2	2	3	1		2				2		1	2	2	2	2	1	30	
1753		4	3	1	1	1	1	3	1		3	1	1		1	4	1		1	4			1	2	34	
1754	1	4	1				3			1	4	1	2		2	1		2	1	1		3	4	5	36	
1755	6	2	1	3	3			1					2		1	2				1					22	
1756		1	1					1	1	1	1	1	3	1				1					1	1	14	
1757	2	1	1	2	1			1	1	1	1	5		1	5	2	3				1	1		9	38	
1758	2	2	1	1		1	2	1	2	6	2	1	3	2	2		2	1	3	4	5	1	4	4	52	
1759	3	1	1		2	1				1		3	6	1	1	2	1	1	1		2	2		1	30	
1760	2	2	3	1	1	2	2	1	1		2		2		4	1	2	1	5	1	2	1	2		38	
Разом	43	45	33	37	19	15	14	26	31	24	22	30	38	30	28	29	22	15	20	30	28	24	21	52	676	

Продовження

Додаток 14

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1761	2	2	4	2	2	3	3		2		2	3	6	1	3	1		2	3	2			1	2	46
1762	2	4	2	1	2	5	2	1			1	2	2	3	2	5	5		5	2	1	1	3	2	53
1763	2	2	1	2	1	1	2	1	1		1	7	1			1	3					1		3	30
1764	2	3	1	1	2			1	3	1	2	1	2		3	2	2			1		1	1	1	30
1765		4	4	2		1	2		4	9	4	4		2	1	1		2	1	1	3	5	10	5	65
1766	7	7	6	2	1	1	4	5	1	2	2	3	3	4	9	7		2	2	5		1	2	4	80
1767	3	4	2	2	1		1	1	3	1	1	7	5	4	1	4	2	1		3	2	2	2	3	55
1768	1	1	5	2	2	2	1		1	2	3	1	3	1	5	2				5	2	4	1	4	48
1769		6	5	1			4	3	2	3	2	2	3		3	2	2		2	1	2	1	2	2	48
1770	1	3	2	1	1		3	7	11	4	4	3	4	1	1		2	1	2	3	4	4	4	2	68
1771	5	2	1	3	1	3	2	1	2	2	1		2	1	4	3	7	3	1	1	2			1	48
1772	1	1	1	5			2	2	4	1	3	5	2	1	1	5	1		2	3	1		3		44
1773	2	5	1					6	3	2	1	4			2		1	2	1	3	7	3	2		45
1774	2	6	5	4	5	3		6	1	1	1	4	2	7	6	4	4	1	3	6	1		2	5	79
1775	1	2	2	9	3	1	2	2	4	2	4	2	3	3	6	2	2			2	2	3	3		60
1776	3	3	2	1	1		2	1	2	5	6	1		1	4	3	1	1	1	2	3	3		4	50
1777		4	4		1	1	1		1	1	1	4	2	4	4	3			1			2	4	4	42
1778	1	5	4	2	1	5	8	1	3	3	2	1	4	3	4	2	2	2	5	1	2	1	1	1	64
1779	6	1	4	4	2	7	4		3	2	3	5	4	4	5	4		3	2	1	5		2	3	74
1780	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
1781	3	4	4	3	2	1	3	1	5	6	3	5	2	3		2	1	1	2	3	4	1	4	3	66
1782	6	2		2	1	2	5	3	2	3	4	1	7	4	2	6	3	4			5	2	5	2	71
1783	6		3	1	2	3	4	9	3		2	1	4		2	1	3	3	4		2		2	1	56
1784	8	5	4	3	5	2	2	1	6	6	2	2	3	4	4	3	4	3	3	4	3	4	2	5	88
1785	1		1	1		1	4	7	5	2	1	3	4	3	5	4	3	2	5	9	2	5	1	4	73
1786	2	1		4	1	6	7	5	2	2		7	1	5	2	3	2		5	3	1	2	3	6	70
Ра- зом	123	116	98	97	55	58	84	92	103	86	73	109	107	89	107	99	72	48	70	91	82	70	81	119	2129

Додаток 15

**Сезонна смертність дітей чоловічої статі у с. Войтівцях
протягом 1734–1786 рр.**

Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
0 — 4 роки	73	52	38	49	34	36	58	61	54	46	43	60	604
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
5–9 років	6	5	7	4	2	4	6	5	8	7	5	6	65
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
10–14 років	4	4	1	1	1	0	0	3	3	3	1	5	27
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
0 — 14 років	83	61	46	54	37	40	64	69	65	56	49	73	696

Додаток 16

**Сезонна смертність населення працездатного віку чоловічої статі у с.
Войтівцях протягом 1734–1786 рр.**

Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
15 — 29 років	6	13	8	7	3	1	4	8	9	8	5	5	77
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
30–44 років	13	14	14	8	6	5	5	6	10	4	4	10	99
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
45–59 років	9	12	11	15	7	7	5	9	8	8	8	12	111
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
15 — 59 років	28	39	33	30	16	13	14	23	27	20	17	27	287

*Додаток 17***Сезонна смертність населення непрацездатного віку чоловічої статі у с. Войтівцях протягом 1734–1786 рр.**

Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
60 — 64 роки	3	5	3	2	0	2	2	0	4	4	2	3	30
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
65–69 років	1	2	4	1	0	0	1	0	1	2	2	1	15
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
70 >	7	8	11	11	2	3	3	0	6	4	3	8	66
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
60 >	12	16	19	13	2	5	6	0	11	10	7	10	111

*Додаток 18***Народжуваність у с. Войтівцях протягом 1734–1786 рр.**

Стать/ Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
Чол.	186	148	128	83	77	114	145	129	160	169	151	142	1632
Жін.	164	150	136	79	55	104	144	144	132	151	114	149	1522
Разом	350	298	264	162	132	218	289	273	292	320	265	291	3154

*Додаток 19***Сезонна загальна смертність у с. Войтівцях протягом 1734–1786 рр.**

Стать/ Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
Чол.	123	116	98	97	55	58	84	92	103	86	73	109	1094
Жін.	107	89	107	99	72	48	70	91	82	70	81	119	1035
Разом	230	205	205	196	127	106	154	183	185	156	154	228	2129

Сезонна смертність у с. Лук'янівці прогягом 1761–1786 рр.

Рік/ Місяць	Чол.												Жін.												Разом
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1761	1	1		1	1	1			1				1					1							9
1762	1	1		1	1	1			1	2			1					1	1	1	2	1			16
1763	1	2	1	1	1	1			1				1	2	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	20
1764	2				1			1	1				1	1	1	1	1	1	1	2	1	2			17
1765	1	1		1	1	1			1				1	1	1	1	1	1	1	1	1	1			12
1766	1	1	2	2	1	1	1	1	1	2	1			1	1	1	1	1	1	1	1				17
1767	2	1	1	1	1	1	1						2	1	2				1	1					16
1768	1	2	1			1	1			1	1	1	1	1	1				1	1	2	1	1	1	14
1769			3			1						3	2	1	1	1	2			2	1				18
1770	3	1		4	1	1						2	1	2	1	2				2	1				21
1771	1	1	2			1		2		1	1		1	1	1	1			3	1	2	1	1		21
1772	1	3	2		1		4	4																	17
1773	2		2			1		1	1	1	1		1	2	2				1	1	1	3	2	1	22
1774	1	2	1			1	2	1				1	1	1	3	1			1	1	3	1			22
1775	4	1		1	2			2					2	2	4	2	1								23
1776	3	1	2						2				2	2	2	1	2		2						13
1777	1	1	1	1	1			2					3	1	1	1	1	2	2						18
1778	1			1				1	1	2			2	3	3				1			3	2		20
1779	1	2	1			1	1	1	1	1		2	2	1	2	1				1	2	1	1	1	21
1780	3		1	1				1				1	1	1	1	1					2				13
1781	1				2	1		1	1	3	1								2	2	2	2			20
1782		1	1	2					3	6									2	1	2	1	3	2	24
1783	3	3		1				1	2	1				6			1	1	1	2	1	2	1	1	28
1784	5	1	2		1	2	1	2	2	2		2	2						3	1	1	5	2	3	35
1785	4	2	2	5	4			1	2	1	2	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	44
1786	3	1						1											1	1	4				17
Разом	43	32	25	22	15	11	17	20	12	19	21	25	25	26	26	17	12	21	16	29	20	18	25	517	

Додаток 21

**Сезонна смертність дітей чоловічої статі у с. Лук'янівці
протягом 1761–1786 рр.**

Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
0 — 4 роки	20	11	14	10	6	6	9	9	7	12	13	15	132
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
5–9 років	5	4	1	0	2	0	0	2	1	0	1	1	17
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
10–14 років	0	0	0	0	0	0	2	0	1	0	0	0	3
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
0 — 14 років	27	14	16	11	7	5	11	11	10	9	14	17	152

**Сезонна смертність населення працездатного віку чоловічої статі
у с. Лук'янівці протягом 1761–1786 рр.**

Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
15 — 29 років	5	4	2	3	3	1	1	3	1	1	1	4	29
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
30–44 років	2	6	4	3	1	0	2	1	2	2	4	0	27
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
45–59 років	5	4	2	3	1	4	1	0	1	2	1	1	25
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
15 — 59 років	12	15	6	10	5	5	4	4	4	5	6	5	81

Додаток 23

**Сезонна смертність населення непрацездатного віку чоловічої статі
у с. Лук'янівці протягом 1761–1786 рр.**

Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
60 — 64 роки	3	1	0	0	1	1	0	2	0	1	0	1	10
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
65–69 років	2	2	0	1	0	1	0	0	0	0	0	1	7
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
70 >	0	2	4	1	0	1	1	2	0	0	0	1	12
Вік/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
60 >	5	5	4	2	2	2	1	4	0	1	0	3	29

*Додаток 24***Народжуваність у с. Лук'янівці протягом 1734–1786 рр.**

Стать/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
Чол.	46	34	30	19	27	25	31	33	29	25	27	23	349
Жін.	44	28	40	23	17	30	49	41	32	29	23	27	383
Разом	90	62	70	42	44	55	80	74	61	54	50	50	732

*Додаток 25***Сезонна загальна смертність у с. Лук'янівці протягом 1761–1786 рр.**

Стать/Місяць	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Разом
Чол.	43	32	25	22	15	11	17	20	12	19	21	25	262
Жін.	25	26	26	17	12	21	16	29	20	20	18	25	255
Разом	68	58	51	39	27	32	33	49	32	39	39	50	517

Summary

A complex historical-demographic investigation of mortality in Hetmanshchyna of XVIIIth century (on the example of Pereyaslav regiment rural people) is accomplished in Ukrainian historical science for the first time. Exogenous mortality was carried out with help of statistic sources (parish registers, confession registers and the General Inventory of Left-Bank Ukraine 1765–1769). Rural population's age structure type, aging level and mortality seasonal peculiarity were researched. The age structure research and mortality studies results allowed to say that rural children and adults in most cases died due to the exogenous effects.

Crude death rate, infant death rate and age-specific death rates and life expectancy were calculated and analyzed. These indexes were compared with the same indicators for Catholic countries (France, Poland) and Protestant European population (England, Sweden). It turned out that crude death rate, infant death rate and life expectancy is quite consistent with the same indicators for the population of Catholic European countries. However, in Protestant European countries (England, Sweden) population mortality indexes were lower by almost a half and life expectancy was up to 15 years longer. Despite this, infant mortality paradox had acted in all named countries. Pereyaslav-Borispol diocese rural people suffered from demographic crises small and medium power, during which died mostly children under five years old.

It was worked out that regular cemeteries outside town boundaries were absent in Pereyaslav-Borispol diocese. Imposition cemeteries outside of settlements and their proper maintenance were initiated by Peter the I and Catherine the II, who carried out reforms in the spirit of the Enlightenment. Official funeral ceremonies among the Pereiaslav-Borispol diocese's laity was studied. Regulatory conditions of practice to leave without a Christian burial those who died a violent death in Pereyaslav-Borispil diocese was pointed up. It was worked out that local priests and laity worked together to get the required permission from the consistory. Approximate cost of burial and commemoration in Hetmanshchyna of XVIIIth century was calculated on the basis of the documentary sources, compiled by representatives of upper strata of Cossack class.

- Указатель
Кириллица
А
Агафія, дружина К. Чемельовського 32, 78, 79, 83
Агафія Цвіркун, вдова із с. Ветового 78, 79
Адаменко Дмитро, сліпий із с. Ветового 80
Аем, село 103
Александрійський Кирило 47
Алексеев, колезький радник 70
Ананченко Андрій, городничий м. Перяслава 155
Англія 16, 55, 90, 95, 115, 120, 124, 135, 177
Андрєєва Світлана 27, 188
Андрієвський Семен, возний 40
Андрій, басанський протоієрей 60, 77, 150, 151, 155, 161
Андрій, онук Я. Лизогуба 60, 77, 150, 151, 155, 161
Анна, дружина В. Дерновського 41, 70, 78, 149, 156
Анна, дружина К. Гавриша 41, 70, 78, 149, 156
Анна Стефанівна, недужа жінка із с. Лукянівка 78
Анрі Луї (Henry Louis) 20, 28, 35, 42, 51, 116, 117, 188
Апостол Данило, гетьман 161
Арнаутова Юлія 27, 188
Артюх Л. 102, 188
Б
Базилевич Петро, золотоніський протоієрей 44, 150, 160
Байбурич А. 188
Баришівка, містечко 66
Басанська протопопія 29, 192
Басань, містечко 66
Безбородько Семен, підкоморій 40
Безсмертний Юрій 23, 189
Бейлис В. 17, 188
Беньковський Іван 49, 172
Бережна Лілія 47, 141
Биків, містечко 66
Біда Йосип, недужий чоловік із с. Ветове 77
Білевський Лука, підканцелярист 30, 33
Білецька, вдова Ф. Білецького 156
Білецький Федір, підсусідок 152, 156
Білий Володимир 48
Біляшівський Микола 49, 161
Блюм Ален (Alan Blum) 20, 51
Богданов А. 199
Богданович А. 161, 185
Бодріяр Жан (Jean Baudrillard) 179
Борисенков Е. 189
Борисенков Е. П. 189
Борисов Володимир 51
Бориспільська протопопія 31
Боровик Федір, недужий чоловік із с. Лукянівка 77, 78
Бородій Микола 27, 189
Борохович Михайло, гадяцький полковник 161
Братковський Данило, волинський шляхтич, поет 8, 172
Бредлі Леслі (Leslie Bradley) 26, 90
Брент Колін (Colin Brent) 109
Бродель Фернан (Fernand Braudel) 15, 16, 20, 57, 59, 60, 64, 96
Бродницька Емілія (Emilia Brodnicka) 26
Бузницький Іван, козак с. Хоцьки 148
Бузунарський Пилип, значковий товариш 40
Булік Гелена (Helena Bulik) 26, 115
Буряк Максим, гаданий довгожител ь 126
В
Ван Генеп Арнольд (Arnold van Gennep) 17
Ваня Крістіна (Cristina Vanja) 27
Варшава, місто 106, 158
Василєв Михайло 48, 174, 185

- Васильєв Леонтій, священник с. Хоцьки 148
- Василь Новий, святий православної церкви 46, 47, 139, 140
- Верхні Булатці, село 70
- Виноградова Л. 189
- Вишневський Анатолій 15
- Віктор Горобець 65, 139, 191, 192
- Вінський Григорій 50, 84, 185
- Віпл Джордж Чендлер (George Chandler Whipple) 51
- Вовель Мішель (Michele Vovelle) 17, 19
- Водзинський Габріель (Gabriel Wodzycski), єпископ 158
- Войцехович Андрій, бунчуковий товариш 60
- Волинська губернія 172
- Волинь 199
- Волошин Юрій 22, 25, 35, 81, 136, 190
- Ворончук Ірина 22, 23, 72, 190
- Вотс Сільвія (Sylvia Watts) 26, 114
- Г
- Гавриш Каленик, брат О. Гавриша 70
- Гавриш Олександр, корчмар 70
- Гадяцький повіт 164
- Гадяцький полк 161, 162, 171
- Гаятовський Іоанікій 141
- Гапка, дочка О. Гавриша 70, 78
- Гапка Леонтіївна, недужа жінка із с. Лукянівка 78
- Географічний показчик
- Гервасій, єпископ 44, 45, 146, 147, 158, 166, 167
- Герман, ієромонах 32
- Гетьманщина 4, 9, 11, 14, 16, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 33, 41, 43, 44, 45, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 72, 84, 91, 96, 97, 102, 115, 130, 136, 139, 145, 159, 160, 161, 162, 165, 174, 175, 176, 178, 179, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 197, 200
- Гіпомен, герой пєси Г. Кониського 142
- Гісцова Л. 190
- Глухенченко Данило, козак м.Золотоноші 150
- Годованець Павло, сотенний атаман 39
- Годованець Петро, сотник 39, 41
- Гончар Федір, козак м. Золотоноша 150
- Горішний П. 190
- Горобець Віктор 12
- Григорієв Петро, священник 31
- Григорій, учень Василя Нового 32, 47, 76, 84, 127, 146
- Григорович-Барський Василь, паломник 59
- Грінченко Борис 174
- Гузенков Сергій 21
- Гузь Федір, довгожитель 126
- Гуревич А. 18, 19, 190
- Гюльденштедт Йоган Антон (Johann Anton Gylldenstddt), натураліст, мандрівник 50
- Д
- Даймонд Джаред (Jared Diamond) 55
- Даймонд Джаред (Jared Diamond) 16, 55, 65, 190
- Даниленко Тишко, німий хлопчик 75
- Двоєслово Григорій 47
- Де Боплан Гійом Левассер (Guillaume Le Vasseur de Beauplan) 50, 61
- Де ля Фліз Домінік Пер (Dominic Pierre De PersonNameProductIDla Flisla Flis) 49, 63, 83, 173
- Демченко Йосип, продавець вола 149
- Дерновська Палажка, недужа жінка із с. Ветове 75
- Десна, річка 54, 56
- Джейкобс Дерек (Derek Jacobs) 26
- Дзиговская Л. 170, 190
- Дзюба Олена 191
- Дзятківська Н. 198
- Дінцельбахер Петер (Peter Dinzelbacher) 20, 27, 193
- Діоктит, герой пєси Г. Кониського 142
- Дмитренко Віталій 29, 145

- Дніпропетровськ 12, 33, 73, 190, 192, 198
- Донець Стефан, довгожитель 126
- Дьячков Володимир (Владимир Дьячков) 23, 191
- Дюпаке Жак (Jacques Dup?quier) 51, 109
- Е
- Еремина В. 192
- Є
- Євдокія, вдова значкового товариша І. Коломійця 41, 75, 82, 126
- Європа 9, 14, 15, 16, 24, 51, 52, 55, 56, 57, 59, 60, 95, 96, 101, 116, 120, 123, 135, 136, 177, 178, 181, 190, 192
- Євфимія Матвіївна, недужа жінка із с. Лукянівка 78
- Єрківець, село 152
- Єщенко Роман, недужий чоловік із с. Лукянівки 78
- Ж
- Жмієвська Малгожата (Maigorzata Īmijewska) 26, 89, 91, 92, 94, 131, 165
- З
- Загорулько Яків, значковий товариш 40
- Замура Олена 4
- Запорожець Карпо, козак м. Золотоноша 150, 151
- Захар, селянин Волинської губернії 172
- Західна Європа 57, 60, 120, 123, 136, 178
- Зелена Гура, місто 165
- Зеленин Д. 164, 192
- Зіновій Климентій, чернець, поет 46, 48, 143, 162, 163, 191, 193
- Золотоноша, сотенне містечко 149, 156
- Зуб Антон, козак Яготинської сотні 153, 156
- Зубиха Явдоха, конотопська відьма 125
- И
- Иванов Вяч. 192
- Ильин А. 193
- І
- Ілляшенко Стефан, бунчуковий товариш 153
- Іржицький Володимир 45
- К
- Кабузан В. 193
- Казіміров Дмитро 22, 25, 193
- Калакура Ярослав 11, 28, 193
- Карпенко Іван, недужий хлопчик, син Карпенко М. 75, 77
- Карпенко Марія, недужа жінка із с. Лукянівки 77
- Катерина Остапівна, вдова із с. Лукянівки 76, 78
- Квітка-Основяненко Григорій 125
- Кессель Мартіна (Martina Kessel) 20
- Київ, місто 3, 7, 10, 28, 43, 57, 62, 65, 67, 68, 69, 71, 139, 159, 184, 185, 191, 192, 196, 197
- Київська губернія 49, 63, 83, 173, 186
- Київська митрополія 24, 157, 196
- Київське намісництво 28, 43, 65, 66, 105, 187
- Київщина 11, 164
- Киянець Уляна, недужа жінка із с. Ветового 75
- Кісь Р. 8, 193
- Кленовська Анна, київська міщанка 149, 156
- Клименко В. 198
- Климентієв (Климовський) Павло, священник 34
- Ключевский В. 62, 193
- Кобижчі, село 66
- Коваленко Оксана 24, 25, 125, 166, 193
- Ковальський І. 193
- Ковальченко И. 50, 193
- Ковальчик Яніна (Janina Kowalczyk) 26, 127
- Колесніченко Іван, козак м. Золотоноші 150

- Коломієць Петро, син значкового товариша 40
- Коломійченко Семен, козак с. Ветове 40
- Коломійченко Яків, козак с. Ветове 40
- Колосова Вікторія, літературознавець 48, 193
- Кондратковський Іларіон, єпископ 149
- Коненко Микола, козак с. Хоцьки 153
- Кониський Георгій 46, 48, 142
- Конотоп, сотенне містечко 125, 168
- Кончаков Роман 23, 193
- Корбе Міхаїл, колезький асесор 41, 74
- Корзо Маргарита 138, 194
- Короп, місто 174
- Костенецький Іван, священник, син Я. Костенецького 169
- Костенецький Федір, сотник 169
- Костенецький Яків, священник м. Конотоп 168, 169
- Костомашиха, баришівська обивателька 170
- Котляревський Іван 59, 170
- Кохановський Станіслав, наказний полковник 45, 161, 186
- Краснопілля, село 174
- Кривецький Моїсей, конотопський протоієрей 168
- Криворотий Ярема, довгожитель 126
- Кривошея Володимир 45, 161, 186
- Кривошея Олена 45, 161, 186
- Кривулка Антон, недужий чоловік із с. Ветове 77
- Крикун Микола 194
- Кріпка Марія, недужа жінка із с. Лукянівка 78
- Кріпкий Дмитро, недужий із с. Ветового 79
- Круглик Василь, загиблий злосто смертю 149, 151
- Крупілля, село 66
- Ксензенко Олександр (Александр Ксензенко) 49, 161, 186
- Кукльо Цезарій (Kuklo Cezary) 22, 23, 89, 94, 104, 106, 107, 131
- Кулаковський В. 194
- Куліш Пантелеймон 48
- Кумановський Симеон, священник с. Хоцьки 154
- Кустич, село 168
- Кушнір Василь, самогубця 154
- Л
- Ладизин, містечко 67
- Лазаревський Олександр 45
- Ландрі Адольф (Adolf Landry) 14
- Леонтій, архімандрит 143, 148, 185
- Леонтович Ф. 59
- Лизогуб Яків, полковник 45, 161, 171
- Липка Степан, недужий чоловік із с. Ветове 77
- Литвина А. 194
- Литвин Василь, підсусідок 153
- Ліві Баччі Масімо (Massimo Livi Bacci) 15, 16, 56, 57, 64, 65
- Лівобережна Україна 4, 10, 20, 21, 22, 24, 28, 37, 38, 44, 52, 53, 59, 62, 63, 115, 150, 151, 185, 186, 190, 193, 194, 197
- Лубенський повіт 70, 173
- Лубни, полкове місто 70
- Лукашевич Данило, писар 39, 40, 41
- Лукаші, село 66
- Лусяній, сатиричний образ священика 146
- Львів, місто 20, 21, 27, 46, 48, 137, 138, 157, 158, 185, 186, 189, 190, 191, 193, 199
- Львівська єпархія 29
- Люблінське воеводство 91
- Лютенька, село 161, 165
- Ляшенко Гнат, довгожитель 126
- М
- Маєрчик Марія 8, 193, 194
- Маккью Ті Ей Ай (Т. А. І. McQuay) 95, 131
- Максимов Остап, недужий чоловік із с. Ветове 79

- Малоросія 11, 21, 28, 37, 56, 58, 59, 61, 164, 170, 189
- Мамченко Петро, козак Другої Переяславської сотні 69
- Мантак Денис, значковий товариш 40
- Марина, дочка О. Гавриша 70
- Марія, дочка Я. Лизогуба 77, 78, 79, 172
- Маркевич Андрій, генеральний підскарбій 161
- Маркевич Микола 102
- Маркович Яків, генеральний підскарбій 50, 186
- Маслійчук Володимир 12, 27, 61
- Матвій, син Харка Шульги 49, 100, 135
- Мелешко Трохим, сотенний осавул 39, 41
- Мена, сотенне містечко 22, 25, 193
- Метафраст Симон, візантійський письменник 47
- Милорадович Василь 49, 139, 173, 186
- Миронов Борис 22, 85, 96, 124, 133, 195
- Михайловська Горпина, вдова значкового товариша 40, 41
- Мовчан Михайло, полковий осавул 161
- Могила Петро, митрополит 29, 45, 46, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 146, 147, 149, 151, 154, 160, 162, 163, 175, 187
- Монтаю, село 20, 173
- Мордвінцев Вячеслав 20, 195
- Москва 15, 146, 170, 193, 199
- Московська губернія 122
- Мотря, дружина О. Гавриша 70
- Муромцева Ю. 98, 99, 102, 124, 125, 128, 131, 195
- Н
- Ніколаєв Павло, священник 30
- Новосельский С. 82, 195
- Номис (Симонов) Матвій 49, 135, 186
- О
- Окенцький Антоній (Antoni Okcksi), єпископ 158
- Олена Павлівна, недужа жінка із с. Луцянівка 78
- Олефіренко Артем, недужий чоловік із с. Ветове 77
- Онуфрієвський Карпо, священник-самогубця 154
- Оришка, вдова значкового товариша 40
- Острась Едуард 27, 60, 195
- П
- Палажка, дочка селянина Захара 75, 172, 173
- Панашенко В. 196
- Параска Федорівна, недужа жінка із с. Луцянівка 78
- Параскева Щириця, недужа жінка із с. Ветове 78
- Пархоменко Андрій, недужий чоловік із с. Луцянівка 77
- Педоренко Грицько, козак с. Хоцьки 148
- Переяслав, полкове місто 22, 37, 42, 43, 66, 69, 100, 115, 125, 129, 130, 136, 150, 152, 155, 156, 157, 197
- Переяславський повіт 66, 105
- Переяславський полк 9, 10, 11, 16, 26, 28, 38, 42, 44, 55, 57, 60, 63, 76, 81, 106, 116, 128, 135, 170, 172
- Переяславсько-Бориспільська єпархія 9, 10, 24, 28, 29, 30, 31, 45, 73, 84, 92, 95, 136, 144, 145, 146, 147, 154, 159, 191, 192
- Перковський Арнольд 22, 55, 56, 196
- Перша Полкова Переяславська сотня 10
- Петрівський Іван, канцелярист 169, 170
- Петро І 167
- Петруша Андрій, золотоніський козак 151
- Пилипенко Григорій, возний 30
- Пилипенко Наталія 26
- Пилипчичі, село 66

- Писаркевич Іоан, священник с. Соснівка 153
- Підгорний А. 129, 196
- Пітліченко Льво, вбивця 153
- Подгаєцький Василь, священник 30
- Подгаєцький Володимир, подвійкової товариш 40
- Подолки, село 167
- Полтава, полкове місто 21, 22, 24, 41, 58, 62, 106, 147, 161, 166, 167, 185, 189, 190, 193, 196, 197, 199
- Полтавська губернія 164, 173
- Полтавщина 11, 58, 164, 185
- Польща 89, 91, 194
- Потапович Іван, канцелярист 150
- Потокельськ, село 154
- Потребич-Гречаний Федір, бунчуківий товариш 45, 162, 167, 171
- Почеп, містечко 84
- Приська, дочка селянина Захара 172, 173
- Прокопюк Оксана 12, 24, 35
- Прохорович Семен, священник 155
- Проценко Агафія, сліпа із с. Ветового 80
- Пуллат Р. 196
- Путро О. 196
- Р
- Рабінович Леон (Lyon Rabinowicz) 14
- Радомишльський повіт 173
- Рейс Філіп (Philip Race) 26, 114
- Рігельман О. 61, 187
- Ріглі Едвард Ентоні (Edward Antony Wrigley) 15, 16, 115
- Річ Посполита 94, 103, 106, 122, 134, 177
- Романова Оксана 24, 34, 35, 146
- Романович Параскева, вдова полкового писаря 40, 41
- Ромни, містечко 161
- Російська імперія 9, 16, 21, 28, 29, 33, 54, 56, 59, 61, 62, 82, 124, 133, 134, 145, 159, 173, 174, 175, 177, 178, 179
- Россет Едвард 51, 125
- Ростовський Димитрій, митрополит 139, 142
- Рудека Євдокія, гадана довгожителька 126
- Руденко Лаврін, недужий чоловік із с. Лукинівка 77
- Румянцев Петро, граф, президент Малоросійської колегії 159
- Руслін, містечко 90
- С
- Савчук Варфоломій 13
- Сакало Олександр 13
- Самаркин В. 197
- Самовидець, автор літопису 169, 186
- Санкт-Петербург 67, 68
- Сапега Олександр (Aleksander Sapieha), єпископ 166
- Свидницький Анатолій 49, 163, 174
- Світленко Сергій 13
- Світлична Анастасія, недужа дівчина із с.Ветове 75
- Семененков Гордій, сліпий хлопчик 75
- Семененко Влас, недужий чоловік із с. Ветове 80
- Семененко Євдокія, недужа дівчина 75, 82
- Семенов Яків, недужий чоловік із с. Ветове 79
- Семен, онук Я. Лизогуба 40, 41, 126, 155, 172
- Сердюк Ігор 13, 22, 37, 38, 115, 197
- Серницька парафія 89, 91, 127
- Сидоренко О. 62, 150, 151, 197
- Сидоренко Семен, довгожитель 126
- Ситий Ігор 26
- Сілезьке воєводство 89
- Сімпсон Томпсон Ворен (Warren Simpson Thompson) 14
- Січ 143, 185
- Скопеч, село 149
- Скоропадська Анастасія, вдова гетьмана 162
- Скоропадський Іван, гетьман 162

- Скорупа Павло, полковий обозний 168
- Скофілд Роджер (Roger S. Schofield) 16, 90, 115
- Скочиляс Ігор 21
- Скрипчинський Павло, переяславський протоіерей 148, 149
- Слепцов А. 198
- Смирнова Е. 198
- Сологуб Іван, колодник 155
- Сорочинці, село 161, 192
- Соснівка, село 153
- Старік О. 198
- Стародубський полк 21, 42, 50, 125, 130, 136, 168, 190
- Старченко Наталія 12
- Стасевич Ігнатій, священник 30, 41
- Степаненко Улас, довгожитель 126
- Студеники, село 153
- Сулима Марія, вдова генерального хорунжого 45, 172
- Сулима Семен, сотник, син М. Сулими 172
- Сундберг Карл Густав (Alex Gustav Sundberg) 51
- Супой, річка 58
- Супотницький М. 198
- Т
- Тамбовська губернія 23
- Тананаева Л. 198
- Тарасевич Гнат, військовий товариш 40
- Тернер Віктор (Victor W. Turner) 17
- Тимківський Назарій, священник 31
- Тихоненко Петро, козак с. Хоцьки 148
- Тихонов Іоан, священник с. Скопець 149
- Тишська парафія 89, 91, 94, 165
- Тищенко М. 198
- Торянський Данило, наказний сотник 168
- Троїцька парафія 155
- Троянські Девід (David G. Troyansky) 24
- Трубіж, річка 58, 157
- У
- Уваров Павло 27, 198
- Україна 4, 6, 7, 10, 12, 14, 20, 21, 22, 24, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 50, 52, 53, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 100, 115, 126, 127, 131, 139, 150, 151, 157, 158, 159, 160, 161, 167, 171, 184, 185, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 203
- Урланіс Борис 51
- Устенко Федір, козак с. Хоцьки 149
- Устина Нестерівна, недужа жінка із с. Лукянівка 78
- Ф
- Федоренко П. 42, 199
- Феодора, служниця Василя Нового 47, 139, 140, 142
- Філіпов Семен, підканцелярист 41
- Філонов Максим, значковий товариш 40
- Філонов Сава, значковий товариш 40
- Фомина Христина, недужа жінка із с. Лукянівки 77, 79
- Фомин Костянтин, недужий чоловік із с. Лукянівки 78, 79
- Франко Іван 47, 59
- Франція 55, 101, 122, 130, 177, 180, 189
- Х
- Ханенко Микола, генеральний хорунжий 45, 161, 186
- Харламівна Єфросинія, бабуся І. Петрівського 169, 172
- Хатунов С. 199
- Хафтон Олуен (Olwen Hufton) 102
- Химка Якимівна, недужа жінка із с. Лукянівка 78
- Хміль Федір, козак с. Студеники 153
- Ходченко Трохим, козак с. Хоцьки 148, 149, 151, 152
- Хок Стивен (Stephen L. Hawk) 82
- Хоцьки, село 148

- Хрущ Василь, староста 40
 Хурс Яким, довгожитель 126
 Ц
 Центральньо-Східна Європа 9, 14, 24
 Ч
 Чемельовський Кирило, священник 32, 34, 35, 41
 Чепанка Яків, недужий чоловік із с. Ветове 77
 Черевик Корнелій, довгожитель 126
 Чернігівський полк 22, 25, 63
 Чернігівщина 11, 164
 Черняк Іван, полковник 45
 Чичуй Грицько, гаданий довгожитель 126
 Ш
 Шамин С. 199
 Шапочник Іван, козак м. Золотоноші 149, 150, 151, 152, 157
 Шапочник Сергій, козак м. Золотоноші 150
 Шафонський Афанасій 54
 Швеції 102, 122, 124, 177
 Швеція 122
 Швець Горпина, недужа жінка із с. Лукянівки 77, 79
 Швидько Ганна 13
 Шевченко Тарас 20, 50, 163, 195
 Шевчик Тиміш, одноногий чоловік із с. Ветового 80
 Шептуха Герасим, грамотний козак 41
 Шипенко Грицько, писар 40
 Шиян Р. 199
 Шоню Пер (Pierre Chaunu) 55, 57, 178
 Шульга Харко, посполитий с. Ветове 100
 Шутенко Яків, козак 148
 Ю
 Юхим, син Я. Лизогуба 171
 Я
 Яворницький Д. 199
 Яворський Назарій, бориспільський протоієрей 31
 Яготин, сотенне містечко 66
 Яків, онук Я. Лизогуба 40, 76, 77, 161, 168, 169, 171
 Якович Олексій, священник с. Студеники 153
 Якубович Олександр, секунд-майор 39
 Ящуржинський Хрисанф 49, 188
 Латиница
 С
 Caramella D. 200
 F
 Fornaciari A. 200
 G
 Giustini D. 200
 Guiffa V. 200
 V
 Vitiello A. 200

